

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

પરબ

સમાનો મન્ત્ર: । (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

તંત્રી : યોગેશ જોષી

ઓક્ટોબર : ૨૦૧૯
વર્ષ : ૧૪, અંક : ૪

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

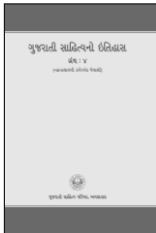
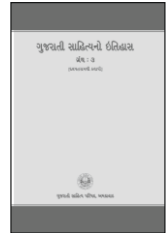
(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. : રમણ સોની
પાકું પૂઠું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪

પ્રથમ આવૃત્તિ સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ સહાયક સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂઠું પૃ. ૧૬ + ૬૦૦ કિંમત રૂ. ૫૫૦/-

परब

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १४

ओक्टोबर : 2019

अंक : ४

परामर्शनसमिति

सितांशु यशश्चंद्र
प्रमुખ

कीर्तिदा शाह
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

भेघाणी ज्ञानपीठ ♦ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઇચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯

E-mail : parabgsp@gmail.com

vruttparabgsp2018@gmail.com

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

www.gujaratisahityaparishad.com

પરબ

ISSN: 0250-9747

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : શ્રીર્તિદા શાહ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

અ નુ ક મ

- પ્રમુખીય :** સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે, સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર 6
-
- કવિતા :** કર વિચાર તો પામ, નલિન રાવળ 13 ખાલીપો વાગે, પ્રફુલ્લ રાવલ 13 ત્રણ કાવ્યો, બારીન મહેતા 14 બે ગઝલ, ભાવિન ગોપાણી 15 વહી જવાનું, કિશોર મોદી 16 બે કાવ્યો, હર્ષદ દવે 17 ઈદં ન મમ, પ્રણવ પંડ્યા 18 ત્રણ ગઝલ, ચંદ્રેશ મકવાણા 18
-
- વાર્તા :** સ્વંદૂતિકા, સતીશ વૈષ્ણવ 20 ભેંકડો, પારુલ ખખ્ખર 41
-
- નિબંધ :** મોક્ષમાર્ગ, માવજી મહેશ્વરી 45
-
- વિદેશી સાહિત્ય :** દામ્પત્યજીવનમાં સ્નેહ અને સમજદારીનું મૂલ્ય પ્રસ્થાપિત કરતી વાર્તા : ધ ગ્રાસહોપર, સુરેશ ગઢવી 48
-
- આસ્વાદ :** સંભવિત શુદ્ધ કાવ્યસર્જનની ઝલક. . રાધેશ્યામ શર્મા 52
-
- અભ્યાસ :** વઢિયાર ધરાનું રત્ન : કવિ કાન ગાંગડા, શિવદાન ગઢવી 55 જાહેરજીવનના અગ્રણી ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકની આત્મકથા, ડુંકેશ ઓઝા 60
-
- વિશેષ :** ઈલા આરબ મહેતા, પ્રફુલ્લ રાવલ 66
-
- પ્રકીર્ણ :** સાચું સ્વપ્ન !, યોગેશ ન. જોશી 69
-
- ગ્રંથાવલોકન/સમીક્ષા :** નિરીક્ષણોનું સશક્ત કાવ્યમય રૂપ - ગજાર, સેજલ શાહ 72 દાંપત્યજીવનને સ્પર્શતી વાર્તાઓ, દિવાન ઠાકોર 76 'પતંગિયાની ઉડાન' એટલે અનેકરંગી કથાવસ્તુનો થાળ, નટવર પટેલ 78
-
- આપણી વાત :** સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 81
-
- સાહિત્યવૃત્ત :** સંકલન : પરીક્ષિત જોશી 85
-
- આવરણચિત્ર-**
- સંદર્ભનોંધ :** પીયૂષ ઠક્કર 88
-
- આવરણ :** એમ. શશીધરન
-
- આ અંકના લેખકો :** 89

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર

લેખાંક-૧૯

કાશ્મીરી કવિતાનાં તાજાં ફૂલોનો ગુલદસ્તો –
કાંટાળી ડાળખીઓ કાઢી નાખ્યા વિનાનો. (૨)

*

ગાયા અંકમાં જેમની કવિતાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો એવાં સમકાલીન કાશ્મીરી કવિ નિગહત સાહિબાની એક રચનાથી આ લેખની શરૂઆત કરીએ. શીર્ષક છે, ‘બંજર ભૂમિ’. કાશ્મીર અને બંજર? ન હોય. પણ કોઈક રીતે એ ભૂમિ બંજર છે, કદાચ, એમ આ નારી કહેતી લાગે છે. તો એને સાંભળીએ:

*

બંજર ભૂમિ / નિગહત સાહિબા

‘સાવ પડતર જમીન છે તું તો’, તમે બોલ્યા, ‘બિનઉપજાઉં.’
દરિયા ઊભરાયા મારી આંખોમાં.

આંસુનું જે ટીપું ટપક્યા વગર અંદરનું અંદર રહ્યું
તેનું બન્યું એક મોતી.
જે ટીપું બહાર આવ્યું એની એક નદી બની.

હું તો હાથમાં એક મશાલ લઈ, સળગતી,
ઘૂમું, વાડ પછી વાડ ઠેકતી, એક પછી એક વંડાઓમાં.
ડાઘ પાડ્યા એમણે મારા અંગે જે, એ બન્યા મારો પોશાક.
આ અજંપો મારો પોતાનો છે, હવે, આ પીડા મારી પોતીકી છે.
અને પછી સત્યનો જે ગજ, એય આગવો ને મારો પોતાનો.

ઈવની બહેન એ હું, હું જ તો ઈશુની મા,
મને કોઈએ જનમ નથી આપ્યો, મેં જનમ આપ્યો છે કેટલાયે પયગંબરોને.
જ્યાં જ્યાં કાંટા ભોંકાયા મને, ખીલવી લીધાં ત્યાં મેં કુસુમો.
જ્યાં થયા મને ઘાવ, ત્યાં ટશિયે ટશિયે પ્રગટી મારી કવિતા.

આ મારું બાપડું હૃદય, મારું આ ખસ્તાહાલ દિલ,
 પીડા ભયાં મારાં લોચન, મારું વાંઝણું આ શરીર,
 ગરબ ધારણ કરે એ તો પીડાનો, એ ધારણ કરે જીવનનાં જળ.
 કશું બદલાશે નહીં; ભલે ન બદલાય.
 હું તો હમણાં જ સળગાવેલી મીણબત્તી છું.

પણ જેમના હાથમાં ધારદાર સમશેર છે, એમને તો મારે આટલું જ કહેવાનું :
 હું ટકી રહીશ છેવટ સુધી.

રોજ રોજ ભલે એ કતલ કરે મારી,
 રોજ રોજ નવો નવો જનમ લેતી જોશે એઓ મને.
 સૂરજ, પેલો, એ હોય ભલે એમની માલિકીનો,
 આ નદી, એયે ભલે હોય એમના તાબામાં,
 અને પેલી સમશેર, તીખા ઝંઝાવાત જેવી, એયે ભલે હો એમને હાથ.

હું તો મારે છું દેવદારનું તરુ, પોતાની જાતે જ પાંગરતું.
 હું કંઈ વસંત ઋતુમાં જ ખીલનારી વેલી નથી.
 એટલે નથી હું પાનખરમાં કરમાનારી નથી.

હું રોઉં પણ ખરી, હસીયે પડું ખડખડાટ.
 લેકિન, અય મેરે માલિક,
 તારાં કોમળ કિસલયો કરતાં કઈ જ્યાદા જોરથી
 હું ખીલી શકું છું, તારી કસમ.

*

(શક્તિ શૌકના અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી ગુજરાતી અનુ. — સિ.)

જોકે આ નવકવિ નિગહત સાહિબાના પ્રશસ્ત પુરોગામી એવા કાશ્મીરી ભાષાના સમર્થ કવિ, દીનાનાથ નાદિમ (૧૯૧૬-૧૯૮૮) આતંકગ્રસ્ત એવા પોતાના વતનની દુર્દશાથી પીડાઈને, આજથી દશકો પહેલાં એક કાવ્યમાં કવિતાની અશક્યતાની વાત કહી ગયા છે. મેઘાણીનું ‘હાય રે હાય કવિ’વાળું ગીત યાદ આવે. અથવા થિયોડોર એડોર્નોને નામે પ્રચલિત થયેલું પેલું વિધાન કે ‘આઉશ્વિત્ઝ પછી કવિતા લખવી અશક્ય બને છે’, એ યાદ આવે. ૧૯૮૦ પછીનું આતંકગ્રસ્ત કાશ્મીર એ કવિને નાત્તી જર્મનીની આઉશ્વિત્ઝની યાતના શિબિરો જેવું લાગ્યું હશે? દીનાનાથ નાદિમે નવમા દશકમાં લખ્યું:

‘નથી ગાવાનો આજે હું ગુલાબનાં ગીત, ગીત બુલબુલનાં,
 આઈરિસ અને હિઆસિન્થ ફૂલોનાં ગાણાં યે...
 આઈરિસનાં ફૂલોની ત્વચાના ચળકતા જાંબલી રંગ
 પર યુદ્ધોની ધૂળની છારી બાઝી ગઈ હોય, જ્યારે,
 તોપ ધડાકાઓએ ખેંચી કાઢી હોય બુલબુલોની જીભ જ્યારે /.../
 પર્વતો

જ્યારે ભયના માર્યા સંકોચાઈને પોતાના પહોંચાઓ પર
અદૂકડા બેસી પડ્યા હોય / . . . / . . . /

જ્યારે આતંકીઓ અને હુકમરાનો પોતાની કરડી નજર ખોડીને
બેઠા હોય મારા કાશ્મીર પર /
ત્યારે હું નથી ગાવાનો કોઈ ગીત.”

(પ્રો. સોનમ કચરુના અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી ગુજરાતી અનુવાદ. સિ.) આપણે જાણીએ છીએ કે કવિઓનું મૌન પણ ઘણું કહી જતું હોય છે.

પણ એમની એક અનોખી અનુગામી યુવાકવિ, નિગહત સાહિબા ચૂપ નથી રહેતી. પોતાની કાવ્યબાનીને પીડાના એક અતળ ઊંડાણમાં લઈ જઈને બોલતી કરે છે. શેની અને કેવી છે એ પીડા? સમકાલીન કાશ્મીરની નારીના જીવનના ઊંડાણમાં જઈને એણે જેને જાણી છે એ વેદના કોઈ પરાયાએ આપેલી પીડા નથી. પોતીકાએ આપેલી છે. અને એમાં કાશ્મીરી નારીની વેદનાનું એક ભારતવ્યાપક, બલ્કે વિશ્વવ્યાપક રૂપ પ્રગટ થયું છે. જાતજાતના જર્નાલિસ્ટો જેમ જેમ નાણું કે નામના મળતાં જાય એમ એમ આ કે તે ધર્મની કાશ્મીરી સ્ત્રીઓ પર, આતંકી લશ્કરે, દેશની સેનાએ કે કોઈએ પણ કરેલા સાચા કે ખોટા અત્યાચારો અંગે લેખો લખે, એ એક વાત થઈ. અલબત્ત, ખરેખર થયેલા કોઈ પણ અત્યાચાર અંગે નિર્ભય અને તટસ્થ રીતે લખનાર પત્રકાર વિના આજે જગતને ચાલવાનું નથી. એવા નિર્ભય-નિસ્વાર્થ પત્રકારો તો આપણી અંતિમ આશા સમા છે.

પણ નારીની વેદનાના કયા ઊંડાણમાં જઈ એક કવિ કેવી રીતે વાત કરે, એ જોવા માટે નિગહત સાહિબાની કવિતાનો આ ઉપાડ જુઓ: “સાવ પડતર જમીન છે તું તો”, તમે બોલ્યા, “બિનઉપજાઉ.” / દરિયા ઊભરાયા મારી આંખોમાં.’ અલગાવવાદનો, આતંકવાદનો કે રાજ્યસત્તાનો અત્યાચાર, એવી કોઈ વાત ન કરતાં આ સમકાલીન કાશ્મીરી નારી શેની વાત કરે છે? માનવસંબંધના તૂટવાની વાત, સાવ અંગત વાણીના હિંસ્ર અત્યાચારની વાત : પુરુષ સ્ત્રીને કહે છે: “સાવ પડતર જમીન છે તું તો.” આ નિકટતમ અને સહુથી વધારે વિધ્વંસક હિંસકતાની વાત આ કવિએ અહીં માંડી છે. નિકટતમ માનવસંબંધમાં પેસી ગયેલી હિંસકતાની વાત.

વાત વંધ્યત્વની છે. પતિ સ્ત્રીની છાતીમાં વાણીનું ખંજર હુલાવે છે : ‘તું વાંઝણી છો.’ પણ આ વંધ્યત્વ કોનું છે? એક સ્ત્રીનું? કે એને એ રીતે પીડનાર પતિનું? કે માનવસંબંધનું? રાજકીય અને ધાર્મિક અત્યાચારોના મૂળમાં માનવસંબંધોમાં પેઠેલું આ વંધ્યત્વ છે, મૂળિયામાં પેઠેલો આ સડો છે, એમ અહીં સૂચવાયું છે. ‘પરબ’ના સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૮ના અંકમાં આ જ કવિની જે કૃતિ વાંચી, એમાં તો ‘બાઝદી સુરંગો’ અને ‘બંદૂકોની ગોળીઓ’ વડે ભરખાયેલા કાશ્મીરી જુવાનોના અપમૃત્યુ અંગેના એમની માતાઓ, પત્નીઓ, નારીઓના શોકની કવિતા હતી. એ સપાટી છોડી હવે નિગહત સાહિબા ઘણે ઊંડે જઈ એક અલગ અવાજમાં વાત કરે છે. માનવસંબંધ તૂટ્યા જો, તો કઈ સત્તાનું. કઈ સમશેરનું કયું માળખું અકબંધ રહેવાનું ?

હવે વિલાપ નથી. અરે, આંસુનાં બે ટીપાં પણ પડતાં નથી. કવિ કહે છે: ‘આંસુનું જે ટીપું ટપક્યા વગર અંદરનું અંદર રહ્યું તેનું એક મોતી બન્યું.’ આ પંક્તિ આ કાવ્યની નિયામક પંક્તિ હોય, એવું જણાય છે. અને બીજું આંસુ? કવિ કહે છે : ‘જે ટીપું બહાર આવ્યું એની બની એક નદી.’ આ પંક્તિ કાવ્યની મુક્તિદાતા, ગતિપ્રદા પંક્તિ હોય, એવું જણાય છે. નિયામક પંક્તિ એક સીમાંકન કરે છે, બીજ રોપે છે. મુક્તિદાતા પંક્તિ એક સીમોલંઘન સૂચવે છે, ત્યાં એક ફણગો ફૂટે છે. પહેલી પંક્તિ આ કાવ્યને મુખરતામાંથી બચાવે છે, બોલકી પદરચનાઓથી અલગ તારવે છે. બીજી પંક્તિ એને સારી રવાનીભરી કાવ્યબાની સંપડાવી શકે છે. કવિ કહે છે કે હવે નારીનાં નેત્રમાંથી જે એક જ અશ્રુબિંદુ બહાર આવશે, એની તો એક નદી બની જશે.

‘નિગહત’ શબ્દ અરબી અને ઉર્દૂ ભાષાનો છે. અરબી ભાષામાં એનો અર્થ થાય છે, ‘દૃષ્ટિ’, ‘નજર’. ‘નિગાહ’ શબ્દથી આપણે પરિચિત છીએ. હેમંત દવે કહી શકે કે ‘નિગહત’ અને ‘નિગાહ’ એ બે શબ્દોનો સંબંધ હોય તો શો? કાવ્યસાક્ષીએ આપણે કહી શકીએ કે આ નિગહત સાહિબા નેત્રવતી નારીકવિ છે. સાચું તો એ છે કે નારી સહુ નેત્રવતી હોય છે. એની આંખો બધું જોઈ શકે છે, પોતાનાં આંસુને આંખોની પાછળ રાખી શકે છે. એટલે, એમાંથી એક જ આંસુ બહાર આવે, તો એની એક નદી બની શકે. એવી દરેક નદીનું નામ નેત્રવતી હોઈ શકે.

નદીનું આ કલ્પન જરા થંભીને નીરખો. પહેલી જ પંક્તિમાં નારીને બંજરભૂમિ કહી છે. અને હવે એને રસાળ બનાવતી આ નદી. ‘અંસુવન જલ સીચ સીચ પ્રેમબેલી બોઈ’ એમ નિગહતનાં મહાન પુરોગામી ભારતીય કવિ મીરાં કહી ગયાં છે, એ ગુજરાતી વાયકને યાદ આવે. માનવસંબંધોના વંધ્યત્વની, બલ્કે વિષમયતાની વાત મીરાંએ કરી છે; નિગહતે પણ.

એટલે જ એ પછીની પંક્તિઓ આ આપણી સમકાલીન કાશ્મીરી ભારતીય કવિને ભારતની અણનમ છતાં આર્દ્ર એવી ભક્તિ-સૂઝી પરંપરાના સહૃદય અને સંઘર્ષશીલ કવિઓની ધારા સાથે જોડતી જણાય છે. એ કહે છે: ‘હું તો હાથમાં એક મશાલ લઈ, સળગતી, / ધૂમું વાડ પછી વાડ ઠેકતી એક પછી એક વંડાઓમાં.’ નરસિંહ મહેતા યાદ ન આવે? દિવેટિયો, બધી વાડો વટાવીને દામોદર કુંડથી અછૂતવાસમાં જતો એ આપણો મશાલધારી આદિકવિ? આજની એક કાશ્મીરી કવિ જુદા જુદા વંડાઓને ઠેકીને ધૂમવાની વાત કરે એના રાજકીય-ધાર્મિક સૂચિતાર્થો કેવા હોય અને એવી વ્યંજનાભરી પંક્તિઓ લખવા માટે એવી સાહસિકતા હોવી જોઈએ, એ આજનો વાયક સમજે છે.

જાણે ‘એવા રે અમો એવા’ કહેતી હોય એમ નિગહત લખે છે : ‘ઝાઘ પાડ્યા એમણે મારા અંગે જે, એ બન્યા મારો પોશાક. / આ અજંપો મારો પોતાનો છે હવે, આ પીડા મારી પોતીકી છે.’ અને પછી કહે છે : ‘સત્યનો જે ગજ, એય મારો પોતાનો જ.’ ‘ધ સ્ટાન્ડર્ડ ઓફ ટ્રુથ’ એવા અંગ્રેજી અનુવાદના શબ્દોના ગુજરાતી અનુવાદમાં ‘સત્યનો

જે ગજ' એવા શબ્દ, 'માનદંડ' કે એવા કોઈ શબ્દને બદલે, મેં સકારણ પસંદ કર્યા છે. પરમ નિર્ભય, પરમ સંઘર્ષશીલ એવા ગાંધીની યાદ આવે એટલા માટે. એ પછી જે પંક્તિઓ આવે છે એ તો આ કાશ્મીરી કવિને અનેક ધર્મોના અને સત્તાઓના રૂઢિચુસ્તોની ખફગીનો ભોગ બનાવે એવી છે. નિગહત સાહિબા કહે છે: 'ઈવની બહેન એ હું, હું જ તો ઈશુની માં,/ મને કોઈએ જન્મ નથી આપ્યો, મેં જન્મ આપ્યો છે કેટલાયે પયગંબરોને.'

પછી આદિકવિ વાલ્મીકિથી આજ સુધીના સાચા સર્જકો વતી જાણે કે આ કવિ કહે છે: 'જ્યાં જ્યાં કાંટા ભોંકાયા મને, ખીલવી લીધા ત્યાં મેં કુસુમો. / જ્યાં થયા મને ઘાવ, ત્યાં ટશિયે ટશિયે પ્રગટી મારી કવિતા.' આ પંક્તિની વેધક સુંદરતા વાચકને વીંધ્યા વિના ન રહે ! - અને રૂઝવ્યા વિના.

*

હવે પછીની ચાર પંક્તિઓ જો આ રચનામાં ન હોત તો એ રચનાના ઉત્તરાર્ધમાં જે 'હાઈ પિય' વરતાય છે, બાનીનો જે તારસ્વર સંભળાય છે, એ આ કાવ્યને થોડીક તો ક્ષતિ પહોંચાડત, એકાદો 'કાવ્યદોષ' તો થાત, કિંચિત્ ! ઊંચે અવાજે બોલાયેલી એ પંક્તિઓ પછી સાંભળીશું, પણ પહેલાં કવિએ ઝીણી ઝીણી વણેલી આ પંક્તિઓનું માર્દવ માણો : 'આ મારું બાપડું હૃદય, મારું આ ખસ્તાહાલ દિલ, / પીડાભર્યાં મારાં લોચન, મારું વાંઝણું આ શરીર, / પીડાનો ગરભ ધારણ કરે એ તો, ધારણ કરે જીવનનાં જળ.' એક અંધત્વ માટે જે વાંઝણું છે એ શરીર જો જોતાં આવડે તો ગાભણું છે: પીડાનો ગરભ એ ધારી શકે છે. એ ક્ષમતા વિના માણસ કાં તો દેવ બની જાય, કાં તો દાનવ. માણસ નારીની એ શક્તિ વિના માનવ ન બની કે રહી શકે. સમકાલીન કાશ્મીરી વાસ્તવને પહેચાણનારી આ કવિ સૂચવે છે કે પીડાનો ગરભ ધરી, વહી શકવાની આપણી અક્ષમતા આખા દક્ષિણ એશિયાની, બલ્કે આજના જગતની ભયાનકતાનું મૂળ કારણ છે. કઈ પીડા? 'વૈષ્ણવજન તો તેને રે કહિયે જે પીડ પરાઈ જાણે રે,' એ પીડા.

નિગહત સાહિબા વાસ્તવદર્શી કવિ છે, નરી સેન્ટિમેન્ટલ કે મેન્ટલ શાયર નથી. એટલે એ તરત ઉમેરે છે : 'એ કશું બદલાશે નહીં'. અને એક મજબૂત કવિ કહે એમ ફરી ઉમેરે છે: 'ભલે ન બદલાય.' પછી હળવેકથી ઉમેરે છે: 'હું તો હમણાં જ સળગાવેલી મીણબત્તી છું.' બોરિસ પાસ્તરનાકની 'અ કેન્ડલ વોઝ બર્નિંગ' નામની (ડૉ. ઝિવાગો નવલકથામાં 'યુરી ઝિવાગોનાં કાવ્યો' એ શીર્ષક સાથે છપાયેલી) રચના યાદ આવે. એ રચનામાં રશિયાના ભયંકર શિયાળાનું આલેખન છે: 'ધ સ્નો સ્વેપ્ટ થુ ધ લેન્ડ / ટુ ધ એન્ડ ઓફ ધ અર્થ./ ઓન ધ દેબલ અ કેન્ડલ / અ કેન્ડલ વોઝ બર્નિંગ'. // 'હિમવર્ષા પથરાઈ ગઈ'તી જમીન પર /ધરતીના છેક છેડા સુધી / ટેલબ ઉપર એક મીણબત્તી / એક મીણબત્તી બળતી હતી.)' ઝંઝાવાતી સ્નોથી છવાયેલા રશિયાના અફાટ મેદાનમાં ભટકતા, મરણતોલ થાકેલા યુરી ઝિવાગોને દૂરથી દેખાતા એ મેદાનોની કોરે આવેલા લારાના મકાનની બારીના બંધ કાચમાંથી એક મીણબત્તી સળગતી દેખાય, એ પાસ્તરનાકે સરજેલું અમર કલ્પન. સ્નેહની જ્યોત, સ્નેહની હૂંફ જેવી લારા પેલા ટાઢાબોળ નરક જેવા હિંસક

રશિયામાં મરણતોલ થાકેલા યુરી ઝિવાગોને જીવતો રાખે છે, ન કોઈ ચર્ચની શણગારેલી મીણબત્તીઓ. ‘દયા હતી ના, નહીં કોઈ શાસ્ત્ર/ હતી તહીં કેવળ માણસાઈ.’ ગુજરાતી કવિ ‘શેષ’ની આલેખેલી એ કેવળ માણસાઈની કવિતા આ કાશ્મીરી કવિ કહે છે.

કોઈ ઝંડા નથી લહેરાવ્યા, ન કોઈ સ્લોગન. કોઈ કહેતાં કોઈ પર દોષારોપણ કર્યું, એક નેત્રવતી (નિગહત) નારીકવિ જ માર્દવ અને મરદાનગીનો સમન્વય જે રીતે કરી શકે એ રીતે આ રચના આગળ વધે છે. ‘આ મારું ખસ્તાલાલ દિલ, આ મારું વાંઝણું શરીર’ — આપને તો એ શા કામનાં? પણ કાવ્યનાયિકા, આ રચનામાં આલેખાયેલી આજની કાશ્મીરી ભારતીય નારી ભલે વાંઝણી ગણો તોયે ગર્ભ ધારણ કરી શકે છે: ‘પીડાનો ગર્ભ.’ સહુની પીડાને, આજના એ સમગ્ર પ્રદેશની પીડાને, એ ધારણ કરી શકે છે અને એની આસપાસ પાથરી શકે છે ‘જીવનનાં જળ’. એ છે એનું ત્રીજું આંસુ. એક ભલે થયું મોતી, બીજું ભલે બન્યું નદી. આ ત્રીજું આંસુ માતાના ગર્ભમાં જીવનનું જળ બને છે.

જોકે આ કવિને સસ્તો અને જાણીતો આશાવાદ પસંદ નથી. એવાં આશ્વાસનો આપવાં એ કવિનું કામ નથી. ‘યથાર્થ જ સુપથ્ય એક.’ એટલે એ કહે છે : ‘કશું બદલાશે નહીં; ભલે ન બદલાય.’ કવિતા કંઈ ‘અ કેશ કોર્સ ટુ ઓપ્ટિમિઝમ’ નથી. સાધના છે, ‘પલાંઠી’, ગુજરાતી કવિ નલિન રાવળ કહે છે એમ : ‘પાલવે તો લગાવો, નહીં તો પેલે છાપરે જઈ પતંગ ચગાવો.’ જાતજાતના પતંગોથી, તુકલોથી અને સળગતાં ફાનસોથી દિવસરાત આપણું આકાશ ભરાઈ, અટવાઈ ગયું છે. પંખી ઊડે તો પાંખો કપાય, એવા કાચ પાયેલા દોરાઓ પર.

પણ કવિકર્મ એટલે શું એ આ કવિ જાણે છે. એ શાંતિથી કહે છે : ‘હું હમણાં જ સળગાવેલી મીણબત્તી છું.’ આમ એ સહેજમાં પીગળી જાય, પણ એને અડકો તો દાઝી જાઓ.

...

શું કાશ્મીરનો કે શું કલકત્તાનો, શું ગંગાજમની દોઆબનો કે શું ગાંધીનગર-અમદાવાદનાં રાજયસત્તા અને ધનસત્તાનાં આપખુદ સત્તાકેન્દ્રોનો — આજનો પ્રજાને સતાવતો સવાલ એ છે કે કેમ જેમના હાથમાં ધારદાર સમશેર છે એઓ પેલા સૂરજના અને આ નદીના માલિક થઈને બેઠા છે? સૂરજ જ્યારે એ સત્તાઓની મિલકત બની જાય ત્યારે કવિતાએ સળગતી મીણબત્તીનું કામ કરવું પડે.

અને વહેતી નદીનું. નિગહત સાહિબા પોતાના એક આંસુને નદી ગણે છે. ગતાંકે જોયું તેમ, બીજો કાશ્મીરી કવિ, આમીર વાની કહે છે: ‘આશા રાખું છું કે તું જાણતી હોય / કે આપણી જેલમ નદી હાલ કરફ્ચૂમાં છે.’

હાસ્ય અને અશ્રુ પર પહેરો બેસી જાય, એ શક્યતાને માણસજાતે ખુલ્લી આંખે અને દૃઢબંધ હોઠે હમેશાં પડકારી છે. એ પડકારનું નામ કવિતા, અપરનામ કલા.

*

હવે કવિનો અવાજ એકદમ બદલાય છે. પેલા બંગાળી કવિ કાઝી નઝરૂલ

ઈસ્લામની 'શોર્બનાશી' દેવી કાલી બોલતી હોય એમ આ કાશ્મીરી કવિ પડકારે છે :
 'પણ જેમના હાથમાં ધારદાર સમશેર છે, એમને કહેવાનું : / હું ટકી રહીશ છેવટ સુધી.
 / રોજ રોજ ભલે એ કતલ કરે મારી, / રોજ રોજ નવો નવો જન્મ લેતી જોશે એઓ
 મને. / સૂરજ, પેલો, એ હોય ભલે તમારી માલિકીનો, / આ નદી, એયે ભલે હોય
 તમારા તાબામાં, / અને પેલી સમશેર, તીખા ઝંઝાવાત જેવી, એયે ભલે હો તમારી.'

અણનમ છે, આ આપણી સમકાલીન ભારતીય કવિ. 'છેવટ સુધી'. એવું તે શું
 બળ છે એની પાસે? નારી અથવા કવિ જ કહી શકે એમ આ નારીકવિ કહે છે : 'હું તો
 મારે છું દેવદારનું તરુ, પોતાની જાતે જ પાંગરતું. / હું કંઈ વસંત ઋતુમાં ખીલનારી વેલી
 નથી. / એટલે નથી હું પાનખરમાં કરમાનારી નથી.' રચનાની શરૂઆતમાં એને 'બંજર
 ભૂમિ' કહેનારને આ નારી રચનાને અંતે આ જવાબ વાળે છે અને આ કાવ્યને એનો
 અનોખો ઘાટ મળે છે.

ભૂલી ન ભુલાય એવી છેલ્લી ત્રણ પંક્તિઓ છે: 'હું રોઉં પણ ખરી, હસીયે પડું
 ખડખડાટ. / લેકિન, અય મેરે માલિક, / તારાં કોમળ કિસલયો કરતાં કંઈ જ્યાદા
 જોરથી હું ખીલી શકું છું, તારી કસમ,

-- કોઈ પણ વિવેચકે આમાં હવે શું ઉમેરણ કરવાનું રહ્યું?! કોઈ કરે તો બાદબાકી
 થાય . . .

લોસ એન્જેલસ

૨૬ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૯

કવિતા

કર વિચાર તો પામ | નલિન રાવળ

વિચારના અનેક માર્ગ
સ્વર્ગના પ્રતિ જતા
સ્વર્ગ
જ્યાં
બુદ્ધનાં પ્રશાંત મન સમું
ગગન તેજ તેજથી ભર્યું
કલ્પવૃક્ષની પરે પંખીઓ ઊડે
શ્વેત હંસ સરોવરે તરે
ફરે
પવન મહીં સુગંધ ફૂલની
સ્થળે સ્થળે અપાર શાંતિ
ઝરમરે.

વિચારના અનેક માર્ગ
નર્કની
પ્રતિ જતા
જ્યાં
માત્ર
આગ આગ આગ
દૂરદમ્ય વાસનાભર્યા પ્રેત સૌ ભમે
કરાલ વૈતરણી જળે
મગરમચ્છ તરે.
તને
ફરી કહું
કર વિચાર ક્યાં જવું ?

ખાલીપો વાગે | પ્રફુલ્લ રાવલ

કેમ તર્જની ખાલી ખાલી લાગે !
જે પકડીને હોંશે હોંશે પગલી તું ભરતી'તી
'આમ જઈશ હું જાતે' એવી જિંદ ઘણી કરતી'તી
આછું અમથું યાદ કરું ત્યાં કાલ સફાળી જાગે
કેમ તર્જની ખાલી ખાલી લાગે !

અલ્લડતાને મૂકી ઊમરે કદમ ભર્યાં તેં તારા
ઘરના ઓછાયામાં ચાલી તારી જીવનધારા
અહીંની માયા અહીં મૂકીને એ ઘરને તું ચાગે
કેમ તર્જની ખાલી ખાલી લાગે !

ધીમા સાદે કોઈ પૂછતું આવી મારી પાસે
આ ઘરનું અજવાળું આજે શાને ઝાંખું ભાસે
સોરાતા આ મનને એવો તે ખાલીપો વાગે !
કેમ તર્જની ખાલી ખાલી લાગે !

ત્રણ કાવ્યો | બારીન મહેતા

૧. પાંખ પસારો

આવ્યા ત્યારે મુઠ્ઠીમાં

કંઈ એવું ભરતા આવ્યા સંતો !

ગગન અમસ્તું વાતવાતમાં ઘોંચપરોણો કરતું, જાતક, પાંખ પસારો, પાંખ પસારો...

હોય એટલે ગગન હોય તો હોય પરોણો, ઘોંચપરોણો, એમાં નવતર જેવું શું જોવું 'તું !

વરસાદી હેલીના રૂપે પડતું જ્યારે ફોરે, ધારે, ત્યારે એમાં કેંક ખરું ખોવું 'તું !

ફાવ્યા જ્યારે જાત વળોટી, આગળ ઊડતા દૂર જવાનું,

તો શેં આજે ગણવા લાગ્યા કેમ વીંટવો આમ પથારો, તેમ પથારો...

જાતક, પાંખ પસારો...

એમ પછી તો ગણતર કાજે હોય હથેળી ખુલ્લી, ઝીલે, એમાં અવસર જેવું કંઈ હતું ના;

ઊડી ગયેલી ઝાકળ જેવી મુક્ત કથાના ઊંડાણ જેવું ભીતરમાં ભેં કંઈક થતું હા !

લાવ્યા ત્યારે મોલ ભરીને મારગ મીઠી વાત વૈખરી,

અનુભવોનો ઝળહળતો નિચોડ આખરી આમ તમારો, તેમ અમારો...

જાતક, પાંખ પસારો...

૨. પળેપળ

સાવ અચાનક વીંઝણા વેરી આભ ઊતરી આવ્યું કે બસ રોમરોમમાં ટહુકા ટહુકા

પાંખ પસારી ઊડતા રહેતા પળ પળેપળ...

સાંઠી જેવી કાયામાં કંઈ ઊમટી એવી લય સરવાણી, ભીતર જાણે ઊંડાણ તાગી,

જીવતર દાગી, દરિયે વહેતું જળ પળેપળ...

અને પછી તો ઘટના ભીતર ઘટના જેવા, રટણા ભીતર રટણા જેવા,

ઓરછોરતા છંદોલયના ઊલટપૂલટની ભરતી જેવું;

દોરી વીંટી, ગગન વલોવી, ગરિયો ફરતો કીધો ત્યાં તો

જોતજોતમાં અજવાળાં ને અંધારાંનાં પડ હલબલતાં ધરતી જેવું;

આમ અનોખી કથા વણાતી જાય છતાંયે એમ લાગતું અવળા ચીલે,

અવળાં ફરતાં પૈડાં જાણે આમ ઊકલતા વળ પળેપળ...

હાથ હથેળી કલમ દોત ને કાગળ જેવું સરભર શમણું

ઝાકળ જેવા શબ્દો લઈને સૂરજ સામે દોટ મૂકતું મૃગજળ જેવી

ભ્રમણા જેવું હોય કશું ના, કેવળ મહાલે અફાટ રણની

કમળપૂજાની દંતકથાના દર્પણ ભીતર છબિ ઊભરતી દગજળ જેવી;

ઝાંખું પાંખું ઝીલી એને, ખીલી જતાં કંઈ ચ્હેરા-મ્હોરાં લાગે જાણે

ઠેઠ મૂળથી માથા લગના, જાય ઊઘલતાં તળ પળેપળ...

૩. બંધ પોપચે

બંધ પોપચે ભાળું એને ક્યાંય કશે ના દેખું,
હું કાં ક્યાંય કશે ના દેખું ?

પડદા સોંસરવું અજવાળું
અજવાળામાં મબલખ મબલખ એનો કંઈ અણસાર,
અણસારામાં હડી કાઢતો
મબલખ પોચો, વાગે ઓછો, એનો કંઈ ભણકાર,
ભણકારામાં પામું એને ગીત ગગનમાં રેખું
તોયે ક્યાંય કશે ના દેખું.

પલટાતા અહીં રંગ બિલોરી
અંધારાના આડાઅવળા ધણનો થઈ વળગાડ,
છાતી ભીતર છીપ ખૂલેલી
છતાં લાગતું સરભર માટે શ્વાસ સરજતા વાડ,
મોતીના ચમકારા હૈયે કેમ કરીને પેખું
હું એ કેમ કરીને પેખું ?

બે ગઝલ | ભાવિન ગોપાણી

૧. હું ત્યાં જ ઊભો છું

નદી વહેતી હતી ખળખળ, હજી હું ત્યાં જ ઊભો છું,
હવે સહેજે રહું ના જળ, હજી હું ત્યાં જ ઊભો છું.

રહ્યાં છે એટલે તાજાં તેં આપેલાં બધાં ફૂલો,
ફૂલો પર સાચવી ઝાકળ હજી હું ત્યાં જ ઊભો છું.

પુશી પાસે ઊભેલો હું, ઉદાસી પાસ પહોંચ્યો છું,
વધ્યો હું કઈ રીતે આગળ ? હજી હું ત્યાં જ ઊભો છું.

વિચાર્યું તું હશે શબ્દો તો સૌના મનમાં પહોંચશે,
પડી ખોટી બધી અટકળ હજી હું ત્યાં જ ઊભો છું.

ભરું એકાદ પગલું તો બધાને જાણ ના થઈ જાય !
છુપાવી રાખવા ચળવળ હજી હું ત્યાં જ ઊભો છું.

મેં મારા પગ નીચે ખાડો કરીને બીજ રોપ્યું તું,
ફૂટે કેવી રીતે કૂંપળ ? હજી હું ત્યાં જ ઊભો છું.

૨. ક્યાં સુધી ને કેટલું ?

હાંફવાનું, થાકવાનું ક્યાં સુધી ને કેટલું ?
તોય તાજા લાગવાનું ક્યાં સુધી ને કેટલું ?

એટલે ધુરંધરોની આંગળી પકડી નથી,
આંખ મીંચી ચાલવાનું ક્યાં સુધી ને કેટલું ?

રોજ શું પહોંચી જવાનું કોઈ બીજાના ઘરે,
કોઈની પાછળ જવાનું ક્યાં સુધી ને કેટલું ?

ઓરડામાં એકલા ફાવી ગયું છે તે છતાં,
એ જ દર્પણ ચાલવાનું ક્યાં સુધી ને કેટલું ?

ઘરને છોડી ઘર કશે ભાગી જશે એ બીકમાં,
દ્વાર વાસી રાખવાનું ક્યાં સુધી ને કેટલું ?

હાથ બે પહોળા કરી, બે ચાર ઊંડા શ્વાસ લઈ,
કદ હવાનું માપવાનું ક્યાં સુધી ને કેટલું ?

વહી જવાનું | કિશોર મોદી

જાળું થઈ લટકી જવાનું,
તાંતણે જીવી જવાનું.

ડાળડાળેથી પવન જેમ,
પળવિપળ ખરખર થવાનું.

રોજ કિનારે કિનારે,
મૌન પહેરી વહી જવાનું.

વાદળું આવે ક્યહીંકથી,
મોર થઈ ટલુકી જવાનું.

શૂન્ય આંખે ગૂંથી ગૂંથી,
આભ કિશોર આંબવાનું.

બે કાવ્યો | હર્ષદ દવે

૧. માટલું

કંઈક તો કરવું પડશે
આ માટલાને જાળવવા માટે;
પાણી ઝમે છે માટલામાંથી
એટલે તો ઠંડું થાય છે પાણી.
અહીં ગામમાં જ બનેલું છે માટલું
ગામની માટી અને ગામનો નીભાડો
જળ અને અગ્નિનું જાણે કે એક જ મૂળ.
કાયમ કુદરતી ઠંડું પાણી મળતું હોવા છતાં
નવી પેઢીનાં બાળકો
ઉઘાડ-બંધ કરે છે
બાજુમાં ગોઠવાયેલું નવું સવું ફીઝ
ગટગટાવી જાય છે ઠંડા પાણીની બોટલો
આઈસ પ્લેટમાંથી એક પછી એક
આઈસ ક્યૂબ કાઢે છે
કકડાવે છે મન ભરીને
રમત આદરે છે બરફનાં ચોસલાં સાથે.
બરફનું ગજું કેટલું ?
પીગળે છે ફર્શ પર
છોકરાં રાજી રાજી,
નક્કી એક દિવસ આ છોકરાં
માળીયે ચઢાવી દેશે આ માટલું
સચવાઈ રહે એ રીતે
કોરેકોરું.

૨. ઉજાગરો

ટિટોડીનો અવાજ ઓગળી જાય
પૂર્ણ ચંદ્રના અજવાસમાં,
બે-ચાર નાળિયેરીના પડછાયા ઘેરી વળે
ઝાંખો પાંખો અંધકાર પ્રવેશે
પારદર્શક મનમાં,
એક પછી એક પક્ષીઓ ઊતરી પડે
અને ટોળે વળે
કલબલાટ;
પાંખોનો ફફડાટ
પક્ષીઓ પણ
નાનામોટા
ચિત્રવિચિત્ર
હળવે હળવે હલ્લો કરે
કોઈનાં પીંછાંની હળવાશ સ્પર્શે
કોઈ ચાંચથી ઠોલે
નહોરથી ઊઝરડા પાડે.
ચંદ્રમાં વિલીન થયેલી ટિટોડી
ચાંદની વરસાવે
સાથે વરસે આંખ
ઉજાગરો અણદેખ્યો
વહી જાય બારોબાર.

ઈદં ન મમ | પ્રણવ પંડ્યા

હોય થોડું-ઘણું, ઈદં ન મમ
આભ હો કે અણુ, ઈદં ન મમ.

ઓસરી-આંગણું, ઈદં ન મમ
બારી કે બારણું, ઈદં ન મમ.

તું કહે છે તો એ હશે તારું
ન કહે આપણું, ઈદં ન મમ.

તેં દીધા શ્વાસના જે સિક્કાઓ
ક્યા હકે હું ગણું ? ઈદં ન મમ.

ઘાટ તારો ને તું જ ઘડનારો
શું લઉં ટાંકણું ? ઈદં ન મમ.

ચાડિયો થઈ ઊભો છું ખેતરમાં,
એક કણ ના ચણું, ઈદં ન મમ.

તારા અસ્તિત્વના હવન કુંડે
હોમ્યું હોવાપણું, ઈદં ન મમ.

ત્રણ ગઝલ | ચંદ્રેશ મકવાણા

૧. બચ્ચાને પાળો

કાંખમાં બચ્ચાને પાળો,
કબજે લેવાયો છે માળો.

બેનને તાકી રહ્યો છે,
બે ટકાના વ્યાજવાળો.

ઘોળી વખ ઊંઘી ગઈ મા,
દાગ લાગ્યો વખથી કાળો !

આગ ઓકે ઘર એ પહેલાં,
ચલ ભરી લઈએ ઉચાળો.

લાશને લૂંટી લો પહેલાં,
એ પછી દાટો કે બાળો.

૨. રડી પડાશે

ડચકા ઉજાસ ખાશે ત્યારે રડી પડાશે,
કોઈ દીવો બુઝાશે ત્યારે રડી પડાશે.

એ વૃક્ષ મેં પાણી પાયું છે આ જ હાથે,
એ વૃક્ષ પણ કપાશે ત્યારે રડી પડાશે.

છે માની ગોદ જેવો ખોળો હજી તો ખુદનો,
ખુદથીય મન ઘવાશે ત્યારે રડી પડાશે.

હમણાં બધી બપ્પોરો પડછાયો પી રહ્યો છે,
પડછાયો પણ રિસાશે ત્યારે રડી પડાશે.

આછી તિરાડ થઈ છે અંદરના ઓરડામાં,
છતમાં સુરાગ થાશે ત્યારે રડી પડાશે.

જે ગીત પર ટકી છે મારી ઉદાસ રાતો,
એ ગીત કોઈ ગાશે ત્યારે રડી પડાશે.

૩. દિવસો પણ જોયા છે

થોભું, થાકું, હાંકું, હારું એવા દિવસો પણ જોયા છે,
મને જ હું પથ્થરથી મારું એવા દિવસો પણ જોયા છે.

હું જ પિટાવી ઢોલ ચઢાવી દઉં ઈશ્વરને શૂળી પર,
અને આરતી હું જ ઉતારું એવા દિવસો પણ જોયા છે.

ધાર્યા જેવાથી તો જોજનના જોજન હું દૂર રહું ને,
ના ધાર્યાનું તરત જ ધારું એવા દિવસો પણ જોયા છે.

જેને કરતાં કરતાં મૂળથી હાથ હામ ને હૈયું હારે,
એ જ કામ થાયે પરબારું એવા દિવસો પણ જોયા છે.

સ્વયંદૃતિકા

સંતીશ વૈષ્ણવ

ઓફિસેથી આવીને ચા મૂકતી હતી ત્યાં બારણાંની આંકડી ખખડવાનો અવાજ આવ્યો. નવું લાગ્યું. કદાચ ઘરની દીવાલોને પણ નવું લાગ્યું હશે. સવારે સાડા સાઠ વાગે કામ કરીને બાઈ જાય પછી બીજે દિવસે સવારે એ આવતી ત્યારે આંકડી ખખડતી. ત્યાં સુધી ઘરમાં સૂનકાર પ્રસરેલો રહેતો. હું ઓફિસે જાઉં ત્યારે કે હું ઘરમાં હોઉં ત્યારે પણ સૂનકારનું પાષાણી એકચક્રીય શાસન ઘર અને મારા પર ચાલતું. નોકરીને કારણે સ્થળ અને ઘર બદલાતાં પણ એકાંતનું અનુશાસન યથાવત્ રહેતું. હું અને એકાંત અવિભાજ્ય હતાં. એટલે સુધી કે ક્યારેક મને લાગતું કે એકાંત મારા પડછાયાની સાથે ઓતપ્રોત થઈ ચૂક્યું છે. ક્યારેક મને એવો ભાસ થતો કે હું ચેમ્બરમાં રિવોલ્વિંગ ચેરમાં નહીં પણ મારા વફાદાર જીવનસાથી એકાંતના ખોળામાં બેઠી છું.

આંકડીના અવાજથી નહીં પણ અવાજના કારણે ઊભરી આવેલી યાદને કારણે મને ચીડ ચડી : આવી હશે બંને છોકરી 'સોરી' કહેવા !

ઓફિસેથી નીકળી ત્યારે સાંજના છ થયા હતા અને ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. કાર લઈને હું ગેટની બહાર નીકળતી હતી ત્યારે જિજ્ઞા અને નિત્યાને મેં રસ્તાની કોરે એક મકાનના રવેશની નીચે ઊભેલાં જોયાં. ઓફિસમાં સાથે કામ કરવાથી મને ખબર હતી કે એ બંને મારી શેરીની પાસે રહે છે. કાર અટકાવીને મેં તેઓને કારમાં બેસવાનું કહ્યું. 'થેન્ક્યુ' કહીને બંને હસતી હસતી કારનો પાછલો દરવાજો ખોલીને અંદર ગોઠવાઈ ગઈ. અને મારાં લમણાંની નસો તંગ થઈ ગઈ ! વડોદરા જેવા શહેરમાં રહીને પણ આ છોકરીઓને સામાન્ય શિષ્ટાચારનું ભાન નથી ! તેઓને ઊતરવાનો ખાંચો આવ્યો એટલે નિત્યાએ કહ્યું, 'મેંડમ ! અમે અહીં ઊતરી જશું !' ટ્રાફિક ખાસ ન હતો. મેં કારને સાઈડમાં થંભાવીને શક્ય એટલા સંયત સ્વરે કહ્યું, 'હું તમારો ડ્રાઈવર છું ? તમારામાંથી એકે આગળ બેસવું જોઈએ નહીં ?'

મેં બારણું ઉઘાડ્યું...

*

મુંબઈથી વડોદરા મારી ટ્રાન્સફર થતાં હું હાજર થઈ તે દિવસે જ પ્રાપ્તિ મને મળવા આવી હતી. એ મારી ઓફિસમાં કલાર્ક હતી. એનાં તાજેતરમાં લગ્ન થયાં હતાં. એની હાજરીમાં મેંદીની સુવાસ હજી મઘમઘતી હતી. પ્રેમલગ્ન કર્યા હતા એટલે એ સવિશેષ ખુશ (કદાચ મને) દેખાતી હતી. વાતવાતમાં પ્રાપ્તિએ મને કહ્યું હતું કે તમારા

હસબન્ડની ટ્રાન્સફર વડોદરા થવાથી તમે અહીં ટ્રાન્સફર કરાવી એવી ઓફિસમાં ચર્ચા થતી હતી. પણ પછી ખબર પડી કે તમે સિંગલ છો !

ઓમ પંડિતના મકાનમાં પ્રાપ્તિ એકલી જ રહેતી હતી. હવે એ એના પતિ શશાંકી સાથે નવસારી રહેવાની હતી. એણે સ-જોડે રહેવા જે ઘર ખાલી કર્યું હતું તે ઘરમાં હું અ-જોડે રહેવા ગઈ.

પ્રાપ્તિ દ્વારા મને જાણવા મળ્યું હતું કે ઓમકાકા અને શિવાનીકાકી બંને એકલાં છે. મકાનના નીચેના ભાગમાં રહે છે. ઉપરના ભાગમાં બે રૂમનો સ્વતંત્ર બ્લોક છે. ભાડા માટે નહીં પણ અધરાતના હોંકારા માટે ભણતી કે નોકરી કરતી એકલદોકલ છોકરીને બે બ્લોક ભાડે આપે છે. વર્ષોથી તેઓની આ પરંપરા રહી હશે કેમ કે બ્લોકના પ્રવેશદ્વારને ડોરબેલ નથી. મકાનમાલિકને ત્યાં કોઈ આવે નહીં. ભાડૂતને ત્યાં કોઈ આવે નહીં. ઘરને કોઈ નામ ન હતું. ઘર ભાડે રાખ્યું તે દિવસે મારી કોઈ અંગત વ્યક્તિ (કાશ !) હોત તો હું એને ફોનમાં કહેત કે પત્રમાં લખત કે મારે અહીં પણ ‘મૌન-દ્વીપ’માં દિવસો પસાર કરવાના છે.

પ્રાપ્તિએ મને ‘કાકા-કાકી’ સંબોધનની પણ ભેટ આપી.

સાંજે ઓફિસેથી થાકીપાકી આવી હોઉં અને ઘરના બારની આંકડી ધીરે ધીરે ખખડવાનો હવે અવાજ આવે તો હું બારની પાછળ ઊભી રહીને કહું : ‘મને તારું અડધું પાગલપન આપ તો બાર ઉઘાડું !’

ઉતાવળે પાડેલું ‘મૌન-દ્વીપ’ નામ એટલી જ ત્વરાથી કાકા-કાકીની બાબતમાં અપ્રસ્તુત પુરવાર થયું. મને તો આવાં જ નામ સૂઝે. લોહીની સાથે અભાવનો અજંપો વહેતો હોય ત્યારે વનરાઈમાં પણ ઉદાસીનતાના ઓળા દેખાય. કાકા કે કાકી એકાકી હતાં તે મારો ભ્રમ હતો. તેઓ તો ‘અજોડ-દ્વીપનાં રહેવાસી હતાં ! ઓળખ ઓગાળીને અદ્ભુત આત્મીયતાથી છલોછલ એ બે માણસ ઘર નામના માળામાં રહેતાં હતાં. તેઓનું વિશ્વ આ માળામાં શ્વસતું, ધબકતું, ચલકતું હતું.

ઘર પસંદ પડ્યા પછી કાકીએ મને એક દિવસ પણ હોટલમાં રહેવા દીધી નહીં. મુંબઈથી ઘરનો સામાન આવ્યો ત્યાં સુધી કાકીના ઘેર જ હું રહી. અમે સાથે રહીને મારું ઘર ગોઠવ્યું. ત્રણ દિવસ પછી મારી મારુતિ કાર આવી. કમ્પાઉન્ડમાં પાર્ક થયેલી કાર જોઈને કાકાએ કાકીને કહ્યું; ‘શિવાની ! તમે કારવાળાં થયાં ! કોક વાર મને પણ બેસવાનો મોકો આપજો !’

કાકીએ મારી તરફ જોઈને કહ્યું, ‘આ પણ આનંદ બતાવવાની એની સ્ટાઈલ છે ! એને ખબર છે કે એ કે હું એકલાં ક્યાંય જતાં નથી !’

‘આપણે ત્રણેય સાથે જશું; જ્યારે પણ તમે કહેશો ત્યારે !’ મારા શબ્દોથી તેઓના ચહેરા પર આનંદ છવાયો હતો.

વરસાદી મોસમની એક સાંજે ઓફિસેથી ઘેર આવી ત્યારે કમ્પાઉન્ડમાં ઊભાં ઊભાં કાકી વરસાદમાં ભીંજતાં હતાં. કાકા પોર્ચની કોરે ઊભા હતા.

ડાહ્યા માણસને હસવું આવે અને મારા જેવીને આ યુગલની ચેષ્ટા સમજમાં આવે

નહીં તેવું દૃશ્ય હતું. પોર્યની છત નીચેથી વરસાદમાં આવવાનો દેખાવ કરતા કાકા બોલતા હતા, ‘બહુ ભીંજાણી હવે ! આવતી રહે ! શરદી થશે !’ વળી એક મિનિટ પછી, ‘આવે છે કે હું આવું?’ મારી તરફ જોઈને એ બોલ્યા, ‘શિવાનીને શરદીનો કોઠો છે !’ કાકી દુપટ્ટો નિયોવતાં પોર્યમાં આવીને ઊભાં એટલે કાકાએ ક્લબન, ‘હું પણ ઘડીભર...’ કાકીએ વઢવાનો ડોળ કર્યો, ‘તમને શરદી નહીં થાય?’ કાકા પલળતા બોલ્યા, ‘આમેય થાવાની હતી !’ મને અધ્યાહાર રહેલું સંભળાયું : તું પલળી એટલે...

બંનેને હેતની હેલીમાં પલળતાં રાખીને, ‘એક ફોન આવવાનો છે !’ મારા માટે હાથવગું હોય એવું એકમાત્ર બહાનું બતાવીને હું સીડી તરફ ગઈ.

સોળ પગથિયાંની સીડી ચડતાં હું થાકી ગઈ. એ પગમાં ભરાયેલો થાક ન હતો. તન-મન પરનો બેંતાલીસ વરસનો બોજો હતો.

હું મારા વેરાનમાં પ્રવેશીને વિચારી રહી : આદું અને ફુદીનો નાખેલી ચા પીતાં બંને વાતો કરતાં હશે : સિઝનના પહેલા વરસાદને આમ જ વધાવાય !

ઑફિસેથી થોડી મોડી આવી હોત તો કદાચ કાકીની સાથે કાકા પણ જોડાઈ ગયા હોત ! મારા જીવને બળવાનું એક વધુ કારણ મળ્યું !

‘વેલું’ શબ્દ કાકીનો છે. એમનો પ્રિય શબ્દ. જીવન સાથે વણાઈ ગયેલો શબ્દ ! પ્રાપ્તિનો ફિઆન્સ પ્રાપ્તિને ઘેર આવવાનો હતો. પ્રાપ્તિએ અગાઉથી કાકીને જાણ કરીને સંમતિ મેળવી લીધી હતી. કાકી : ‘હું શું કામ ના કહું ? ઈ છોકરીની આંખમાં પ્રેમની ઝાંચ ઝળકતી હતી. બેઉ પરણવાનાં હતાં. મને, સાચું કહું ? સોહિણી ! અનન્યભાવે પ્રેમીઓ મળે ઈ બહુ ગમે ! હા. બનાવટ ન હોવી જોઈએ ! છોકરાને જોવા હું પોર્યમાં ખુરસી નાખીને બેઠી હતી. ઓમ પણ આંટા મારતાં ડોહું તાણી જતા હતા. એ આવ્યો. દશ મિનિટ વહેલો ! આવીને ઉપર જોયું. પ્રાપ્તિ પણ રાહ જોતી અગાશીની પાળે ઊભી હતી. એ છોકરો તો બબ્બે પગથિયાં સાથે ચડતો પલકવારમાં ઉપર જતો રહ્યો ! એણે મારી સામે જોયું પણ નહીં ! પછી કહે, ‘ઘણે વખતે આવો વેલો છોકરો જોવા મળ્યો !’ મેં પૂછ્યું, ‘છેલ્લે કોને જોયો હતો?’

કાકા તરફ હાથ કરીને સ્વાભાવિક સ્વરે બોલ્યા, ‘આને !’

કાકા : ‘સોહિણીને સાથે એ પણ કહી દે કે મને વેલો કોણે કર્યો હતો ? હું તો જડ નોકરિયાત હતો !’

પણ કાકી કંઈ બોલ્યાં નહીં. માત્ર આદું હસ્યાં. હાસ્યની એ લકીરોમાં મને વેદનાની લિપિ વંચાણી ! હું મને વઢી : કમળો હોય એને પીળું જ દેખાય !

તે દિવસે મને આશ્વાસન મળ્યું. મારા ઘરની ધરતી હું ધારું છું તેવી મરુભૂમિ નથી. આ ધરતી પર પ્રેમીઓની મુગ્ધતાના પંખીઓના ટહુકે ટહુકે વિસ્મયનાં ફૂલો ખીલ્યાં હતાં.

અમે આજવા ફરવા ગયાં હતાં. કાકા ચાર-પાંચ પગલાં આગળ થઈ જતા હતા. કાકી મને કહે : ‘ઓમને બહુ ઝડપથી ચાલવાની આદત ! હું પૂછું કે ફરવા નીકળ્યાં

છીએ કે મેરેથોન દોડમાં ભાગ લેવા ? પછી મેં જ રસ્તો કાઢ્યો. એનો હાથ ઝાલીને ચાલવાનું મેં શરૂ કર્યું !’

લોનમાં બેઠાં હતાં ત્યાં કાકીને હાથ ઝાલીને ચાલવાની વાત પરથી અન્ય વાત યાદ આવી હશે એટલે કાકાને પૂછ્યું, ‘ઓમ ! આપણે કેરાલામાં બકરાં જોવા ક્યાં ગયાં હતાં ?’ કાકા હસ્યા : ‘મુન્નાર.’

‘બકરાં જોઈને અમે પાછાં ફરતાં હતાં ત્યારે વરસાદથી ભીનાં થયેલા રસ્તા પર ઓમ લપસ્યો. સાથે હું પણ લપસીને એની માથે પડી. મારો ડ્રેસ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયો. શરમાતી માંડ ઊભી થવા કોશિશ કરતી હતી ત્યાં પાછળ આવતું ગુજરાતી કપલ અમારી પાસે ઊભું રહ્યું. હનીમૂનની મસ્તીમાં રંગાયેલા યુવાને અમને બતાવીને એની પત્નીને કહ્યું, યુવાનીમાં આ લોકો આમ જ પ્રેમમાં પડ્યાં હશે !’ અને હસતું હસતું, ગેલ કરતું એ યુગલ આગળ નીકળી ગયું.

‘મુન્નારના ડુંગરની તળેટીમાં હોટલ પાસે કોચની રાહ જોતાં સહુ પ્રવાસીઓ ઊભાં હતાં. ઓમને શું સૂઝ્યું કે એ બે કેન્ડી ખરીદીને પેલા કપલ પાસે ગયો. હું પણ એની પાછળ ગઈ. કેન્ડી બંનેના હાથમાં આપીને ઓમે યુવાનને કહ્યું, ‘તમારી વાત સાચી છે. અમે આમ જ પડ્યાં હતાં. હજી ઊભાં થયાં નથી !’

એ છોકરી અમને પગે લાગીને બોલી, ‘અમે કુટુંબીજનોની સંમતિ વિના પરણ્યાં છીએ. આશીર્વાદ આપો કે અમારો પ્રેમ અખંડ રહે !’ છોકરીને માથે હાથ મૂકીને મેં કહ્યું, ‘ઈશ્વરની જેમ પ્રેમની પૂજા કરજે. તન્મયતાથી પ્રેમની ભક્તિ કરજે.’

પહેલાં પ્રેમના અનન્યભાવની વાત કહી હતી. આજે પ્રેમના તન્મયભાવની વાત કહી. તે રાતે કાકીના શબ્દોમાં મને પ્રેમદીવાની મીરાંના પદનો નાદ સંભળાયો હતો.

આટલું કહ્યા પછી ઊંડો શ્વાસ લઈને કાકીએ મને કહ્યું, ‘સોહિણી ! રૂપ મળશે. સત્તા ને સંપત્તિ મળશે. પણ કોક જ ભાગ્યશાળીને આખા આયખામાં એક વ્યક્તિનો પ્રેમ મળે છે. એ છોકરીને ગળગળી થઈને અમારું સરનામું માગ્યું હતું. ઓમને ખીસામાં સરનામાની કાપલીઓ રાખવાની ટેવ છે. એણે એક કાપલી છોકરીને આપી હતી.’

મેં પૂછ્યું, ‘પછી એ કપલ તમને મળવા આવ્યું હતું ?’

‘ના.’ કાકીએ કાકા સામે જોઈને સંમતિ મેળવી લીધી હોય તેમ કહ્યું, ‘અગાઉથી જાણ કર્યા વિના પ્રાપ્તિ તને લઈને આવી હતી ત્યારે મને એ છોકરીનો ચહેરો યાદ આવ્યો હતો. તને જોતાં જ મને થયું હતું કે વાહ ! છોકરી સુખી થઈ છે ! પ્રેમ ફળ્યો છે !’

રેસ્ટોરન્ટમાં જમીને અમે ઘર તરફ પાછા ફર્યા ત્યારે કાકીના કહેવાથી મેં ગુજરાતી ગીતોની સીડી મૂકી. સીડી સીડીનું કામ કરતી હતી અને હું વિચારતી હતી : મારી પાછળ બેસીને સાહેબ અને સાહેબા એકબીજાની હૂંફે ગુલાબના છોડનું ગીત સાંભળી રહ્યાં છે ત્યારે હું પ્રેમની આછી ઝલકથી પણ વંચિત છું !

ઘરે પહોંચ્યા ત્યારે દશ વાગી ગયા હતા. સાદું જ જમ્યાં હતાં તોપણ મને એસિડિટીના લીધે નીંદર આવી નહીં. બળતરાનું કારણ જાણતી હતી તોપણ મનને છેતરવા ડાયજિન લીધી. બાહ્ય દેખાવથી કાકીને હું સુખી લાગી હતી. એણે મારામાં

સફળ પ્રેમિકાને જોઈ હતી. સુખ ? હું સુખી ? કદી હતી ? કદી હોઈશ ? પ્રેમને તો હું એક શબ્દ તરીકે જ ઓળખું છું. અનિદ્રાની અજંપાભરી રાતે મનોમન એ શબ્દને મેં અંધારામાં ફંફોર્યો છે. મેં પ્રેમ અનુભવ્યો નથી. બચપણમાં કે યુવાનીમાં.

અત્યાર સુધી મારી પાસે યાદ કરવા જેવું કશું જ ન હતું. નોકરીમાં જોયેલા ડાહ્યાડમરા ચહેરાઓ અને અનુભવેલા પ્રસંગો સિવાય મારું મન ખોખલું હતું. અનેક વાર, અનેક વાર હું અફસોસ સાથે વિચારતી કે ઢળતી ઉંમરે હું શું આ જ યાદ કરી કરીને જીવીશ ? શિવાની અને ઓમને મળ્યા પછી અફસોસમાં થોડી ઓટ આવી હતી. રાહત થઈ હતી કે આ બે સુખી પાગલોને યાદ કરીને, ડાહ્યા માણસોને મળીને લાગેલા થાકને હું ભૂલી શકીશ.

શુચિ અગ્રવાલ મારી કંપનીની સિનિયર એક્ઝિક્યુટિવ કરતાં મારી મિત્ર સવિશેષ હતી. એ કોઈ સામાજિક પ્રસંગે બે દિવસ વડોદરા આવીને મારી મહેમાન બની હતી. ઘણા સમય પછી મારા ઘરમાં મારી સાથે કોઈ રહ્યું હતું. વાતચીત અને હસી-મજાકમાં શુચિ સાથે બે રાત ગાળ્યા પછી જીવનની ગતિને મંદ પડતી અટકાવવા, ભલે થોડા દિવસો માટે પણ, કોઈને મારી સાથે રહેવા બોલાવવાનો વિચાર આવ્યો હતો. પણ કોને બોલાવું ? એ પ્રશ્ન સાથે એ વિચાર મંદ પડીને સુષુપ્તિમાં સરી પડ્યો હતો.

શુચિને એરપોર્ટ પર મૂકીને હું ઘરે આવી ત્યારે કાકી મોં પર નારાજગી ઓઢીને આંગણામાં જ ઊભાં હતાં. એમને જોતાં જ મારો પેલો સુષુપ્ત વિચાર સળવળ્યો : ‘હા. હું જ્યાં જ્યાં જઈશ ત્યાં ત્યાં કાકા-કાકીને વારંવાર તેડાવ્યા કરીશ.

‘શુચિને મારે ઘેર ચા-પાણી માટે કેમ ન લાવી ?’ સવારે નીકળી જતી શુચિ રાતે નવ પછી જ ઘરે આવતી હતી. બે જ રાત તો એ રહી હતી. કાકીનો ઊભરો દાલવવાનું ચાલુ જ હતું, ‘સોહિણી ! તેં મને પારકી ગણી ! અમને ઘરઘણી ગણ્યાં !’ મારે એમની પાસે બેસવું જ પડ્યું. ચા પીવી જ પડી. શુચિએ કહેલી ઓફિસ અને સ્ટાફની વાતો કાકીને સંભળાવવામાં મોડું થઈ જવાથી ત્યાં જમવું જ પડ્યું.

શુચિના સૌન્દર્યના સંદર્ભમાં કાકીએ કહ્યું કે નોકરીનાં શરૂઆતનાં વરસોમાં એણે બહુ સાચવીને રહેવું પડ્યું હશે ! અને મને શુચિએ કહેલી, મુંબઈની ઓફિસમાં બનેલી ઘટના યાદ આવી.

જોકે આ ઘટના રૂપ સાથે સંકળાયેલી ન હતી. શુચિનું વ્યક્તિત્વ સામાન્ય હતું. એણે એવી જ સાધારણ પ્રતિભા ધરાવતા એક અધિકારી પલાશકુમારની વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરી હતી. ઓફિસમાં ઘણાંખરાંને એ ફરિયાદમાં તથ્ય જણાયું હતું કેમ કે ચાલીશ વરસનો પલાશ અપરિણીત હતો. આટલું સાંભળતાં જ કાકીએ પૂછ્યું, ‘શુચિ પરણેલી છે ?’ મેં ‘ના’ કહી એટલે કાકી બોલ્યાં; ‘પલાશ કુંવારો છે એ હકીકત પર સત્તાવાળાઓએ ભાર મૂક્યો ન હોય તો સારું ! કુંવારા રહેવું એ કાંઈ ગુનો નથી. અનેક કારણોને લીધે લોકો કુંવારાં રહેતાં હોય છે. મેં જોયું છે કે સમાજ એકલી છોકરીઓને સ્વાભાવિકતાથી સ્વીકારી લે છે. તે જ સમાજ એકલા છોકરાઓથી દૂર ભાગે છે. તારા કાકા કહેતા કે આદમે એહું સફરજન ખાધું ત્યારથી પુરુષની મથરાવટી મેલી થઈ ગઈ છે.’

ચેરપર્સન તરીકે શુચિએ જ આ ફરિયાદ સાંભળી હતી. તપાસમાં ફરિયાદનું વજૂદ પૂરવાર થયું ન હતું. તપાસની વિગતો જાણ્યા પહેલાં કાકીએ આપેલા અભિપ્રાયમાં મને કાકીની એક સ્ત્રી તરીકેનો જુદો જ ચહેરો જોવા મળ્યો.

કાકીના ચિત્તમાંથી પલાશ ખસ્યો ન હતો. કાકીએ પૂછ્યું કે પલાશ શા માટે પરણ્યો ન હતો એનું કોઈ કારણ એણે કહ્યું હતું ? ખુલાસો કરતાં મેં કહ્યું કે કાકી ! તપાસમાં ફરિયાદ સિવાયની કોઈ બાબત ધ્યાનમાં લેવાતી નથી. પરંતુ ઓફિસમાં વહેતી માહિતીથી જાણવા મળ્યું હતું કે પલાશનાં મમ્મી તેર વરસથી પથારીવશ હતાં. પલાશ એની મમ્મીનું એકમાત્ર સંતાન હતો. પણ કાકી ! આ ફરિયાદમાં એક નવું જ પાસું ઉમેરાયું હતું. જોકે તપાસમાં એની પણ કોઈ નોંધ લેવામાં આવી ન હતી. પલાશનાં મમ્મીએ શુચીને કાગળ લખ્યો હતો. કોઈ પાસે લખાવેલા એ કાગળની નકલ કંપનીને પણ મોકલી હતી.

અત્યાર સુધી મૂંગા રહીને અમારી વાતચીત સાંભળતા કાકાએ પૂછ્યું, ‘દીકરા વતી માએ માફી તો માંગી નહોતી ને ?’

મેં કહ્યું, ‘કાગળ એના સ્વરૂપમાં અનોખો હતો. શુચિએ એ કાગળના શબ્દો મને કહ્યા હતા : શુચિ ! બેટા ! હું ઈચ્છું તોપણ તને મળવા આવી શકું તેમ નથી. હું પથારીવશ છું. હું તને વિનંતી કરું છું કે તું મને મળવા આવ અને મારી આંખમાં જોઈને એક વાર કહે કે હા, પલાશે મારી બેઈજજતી કરી હતી તો હું પલાશને કહીશ કે શ્રવણ જેવા દેખાવાથી શ્રવણ થવાતું નથી. અપકીર્તિ મરણથી પણ અધિક છે. તું તારો મિથ્યા બચાવ કરતો નહીં. તારી પાશવી વૃત્તિની તારે સજા ભોગવવી જ પડશે.’

દુઃખી સ્વરે કાકી બોલ્યાં, ‘તમારા મેનેજમેન્ટે શુચીને પલાશનાં મમ્મીને મળવા મોકલવી જોઈતી હતી !’

ફરિયાદના પ્રત્યાઘાતો પર આખરી પડદો પાડી દેવાના હેતુથી અન્ય ત્રણ અધિકારીઓની સાથે પલાશની પણ મુંબઈની બહાર ટ્રાન્સફર કરવામાં આવી હતી. પલાશને જયપુર મોકલવામાં આવ્યો તે પછી એક વરસમાં જ એની મમ્મીનું અવસાન થયું હતું. કલીંગ તરીકે મેં મારો શોકસંદેશ ઈ-મેલ દ્વારા પાઠવ્યો હતો. સહુ સાથી કર્મચારીઓને સંબોધતાં કોમન ઈ-મેલમાં એણે લખ્યું હતું કે મમ્મીના મોં પર સદૈવ સ્મિત ફરકતું રહેતું હતું. એજ સ્મિત સાથે એણે આંખ મીંચી હતી. જયપુર આવવાનું થયું ત્યારે પણ એ જ સ્મિત સાથે બોલ્યાં હતાં, ‘ત્યાંની માટીમાં ભળવાનું ઈશ્વરે નિર્ધાર્યું હશે !’

સત્તર વરસની નોકરી પછી પહેલી વાર, પહેલી વાર ઘેર પહોંચીને ઓફિસની નવાજૂની કહીને રિલેક્સ થવાના અવસરો ‘અજોડ દ્વીપ’ના અંતેવાસીઓ પાસેથી મને મળ્યા હતા.

*

દીવીએ સંતાનો પર અગણિત ઉપકારો કર્યા છે એ ભૂલવા જેવું નથી. મારાં મા-બાપનું લગ્નજીવન દીવીના કારણે જ ટકી ગયું હતું તેમ હું ચોક્કસપણે માનું છું. સૂતરના તાંતણે બંધાયેલું તેઓનું લગ્નજીવન તૂટી પડવાની હંમેશની દહેશત સાથે લટકી રહ્યું

હતું. વિશ્વાસે સાત પગલાં ચાલી હતી... હવે અવિશ્વાસે એક પગલું પણ માંડવા તૈયાર નથી એવા મૂળભૂત વિસંવાદને રોજ પ્રશાખાઓ ફૂટતી અને પ્રલંબ પ્રલાપમાં ત્રણ જણાંનો પરિવાર રોજ થોડો થોડો તૂટતો હતો. ‘સોહિણીને લઈને હું ચાલી જઈશ !’ ‘હું રોકતો નથી ! જતી રહે !’ હું હોસ્ટેલમાં રહેવા ગઈ ત્યાં સુધી મેં વારંવાર આવી ચડભડાટ સાંભળી હતી. મારા અભ્યાસનાં શરૂઆતનાં વરસોમાં ટીવીનો પ્રવેશ થયો અને જોતજોતાંમાં એની રંગીન છટાઓથી પરિવારો વશીભૂત થઈ ગયા હતા. બાપુજીની અને સમજણી થયા પછી મારી અથાક મથામણ અને મનામણાં પછી વરસમાં એક-બે ફિલ્મ જોવા કે બાગમાં ફરવા આવવા માંડ તૈયાર થતી મારી મા ટીવીવ્રતા બની ગઈ. સિરિયલો અને જૂની-નવી ફિલ્મો સાથે ઊગતો એનો દિવસ મધરાતે આથમતો હતો. દોન ધ્રુવ સમું દામ્પત્ય બે ઓરડાઓમાં વહેંચાઈ ગયું. માનું ઘર સંકોચાઈને ડ્રોઈંગ-રૂમમાં અને બાપુજીનું ઘર એમના સુવાંગ બેડરૂમમાં સમાઈ ગયું. તેઓના યાંત્રિક બનેલા જીવનમાં મારું હરતુંફરતું અસ્તિત્વ રુકાવટ ઊભી કરે નહીં તે માટે હોસ્ટેલમાં રહીને અમદાવાદની કોલેજમાં ભણવાની મારી ઈચ્છાને ખેદ વિના સંમતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેઓની એ સંમતિની સાથે હું એકલપંથી બની. અભ્યાસની કે નોકરીની, મારા તરફથી કહેવાયેલી દરેક વાતનું મૂલ્ય તેઓને મન સમાચારથી સવિશેષ નહોતું. છ વરસ પહેલાં માએ વિદાય લીધી. દશકા અગાઉ બાપુજીએ લીધી હતી. માના અવસાન પછી હું મારે ગામ ગઈ નથી.

મુંબઈમાં મારા ફ્લેટની નજીક દરિયો હતો. દરિયાકાંઠે બેસીને હતાશ સ્ત્રીની વાંચેલી વાર્તા હું યાદ કરતી. સમય પસાર કરવા દરિયા પાસે જઈને બેસતી એ એકાકી સ્ત્રીને ફેન્ટસી સૂઝે છે કે એક દિવસ મોજાંમાંથી પુરુષ બહાર આવીને એની પાસે આવશે. સમય જતાં એને આ ફેન્ટસીમાં નજીકના ભવિષ્યમાં સાકાર થનારી વાસ્તવિકતાનો સંકેત ભાસે છે અને એ પૂરી તન્મયતાથી મોજાંમાંથી બહાર આવતા પુરુષની રાહ જુએ છે.

રાહ જોતી વ્યક્તિઓનું ‘નજીકનું ભવિષ્ય’ લાંબાં વરસો સુધી લંબાતું હોય છે. ક્યારેક મને પણ કોઈ આકાર, અણસાર અણધાર્યો પ્રગટે એવી ઈચ્છા થતી હતી. કાકી મા જેવી ચિંતા કરતાં : ‘હોંકારા વિનાનું જીવન બહુ આકરું-અકરું લાગશે.’ (હું : અત્યારે જ લાગે છે !)

‘દુઃખી થવાની બીક લાગતી હોય તોપણ દુઃખી થઈ જો !’ (મારા કારણે બીજી વ્યક્તિ દુઃખી થાય તો ?)

‘પણ તારે હવે તારા વિશે વિચારવું જોઈએ !’ (નહીં વિચારતી હોઉં ?)

‘છાપાંમાં જાહેરખબર આપીને પ્રયાસ કરવો શું ખોટો ?’ (ફોર ઈમીડિયેટ સેલ !)

‘આજકાલ મેરેજ બ્યુરો કે જીવનસાથીના મેળામાંથી પણ પાત્ર મળી આવે છે.’ (ક્લીઅરન્સ સેલ !)

‘કેમ કાંઈ બોલતી નથી ? મેં કાંઈ ખોટું કહ્યું ?’

મેં કહ્યું, ‘પાછલાં વરસોમાં મારી મા પણ આમ જ કહેતી હતી. કાકી ! ફાંફાં

મારવાથી કશું મળતું નથી. મન ઠરશે એની પાસે સામેથી જઈશ (પાગલ થઈશ ! પાગલ કરીશ !) પણ પરણવા ખાતર હું પરણીશ નહીં !'

જાત સાથે બોલતાં હોય એમ કાકી બોલ્યાં, 'હું કેમ તને આવી સલાહ આપું છું ? કદાચ મારામાં રહેલી મા મારી પાસે બોલાવે છે !'

શિવાનીમાં રહેલી માની મનોહર મૂરતને નજીકથી ઓળખવા માટે મન ઘણું આતુર હતું, પરંતુ કાકા-કાકીની વચનો દેખીતો તફાવત જોઈને હું મારી આતુરતા વ્યક્ત કરી શકી નહીં.

તે રાતે સ્વીકારના અર્થબોધે મારા મનને ખાસ્સો સમય રોકી રાખ્યું હતું. સ્વીકાર સૂર્યપ્રકાશ જેવો સંપૂર્ણ છે. સંપૂર્ણ સ્વીકારમાં પદ, પૈસા અને વય જેવી અડચણોને કોઈ સ્થાન નથી. મારા જ એક ફિલ્ડ ઓફિસરની બહેન ન્યૂયોર્કની સ્ટાન્ડર્ડ બેન્કમાં ઓફિસર છે અને એનો હસબન્ડ વૉલ માર્ટના એકાઉન્ટ સેકશનમાં કામ કરે છે. સંપૂર્ણ સ્વીકારના સત્યને આત્મસાત્ કરી ચૂકેલું એ યુગલ બે બાળકોની સાથે સોળ વરસથી આનંદપૂર્વક જીવે છે.

*

જિજ્ઞા અને નિત્યાની સાથે ઓફિસમાં રોજ મળવાનું અને વાતો કરવાનું બનતું. કારની પાછલી બેઠકમાં બેસવાનો બનાવ ક્યારનો વીસરાઈ ગયો હતો. વરસાદને કારણે ઉતાવળથી કે સૂઝ ન હોવાને લીધે તે દિવસે બનવાનું બની ગયું હતું. હું પણ નરમ બની હતી. કાકીના ઘરમાં રહ્યું પછી પ્રેમથી વર્તવાની વિદ્રોહી મનને પણ આદત પડી જાય ! કાકા-કાકી હંમેશ સાથે ને સાથે રહેતાં. એટલે સુધી કે કાકી રાંધતાં હોય ત્યારે કાકા રસોડામાં ખુરસી લાવીને બેસતા ! કાકા-કાકી સાથે બહાર જવાનું બનતું ત્યારે એ બંનેમાંથી એકને કારમાં આગળ બેસવાનું હું કહી શકતી ન હતી. હા, ડ્રાઈવિંગ કરતાં કરતાં હું એવી વિભાવનામાં રાયતી કે પાગલ-પ્રેમીઓના રથનો હું સારથી છું !

એક દિવસ રિસેસમાં નિત્યા મારી ચેમ્બરમાં આવીને બેઠી. હું પણ થોડી હળવી થવા ઈચ્છતી હતી. મેં અમારા માટે ચા મંગાવી. સામાન્ય વાતચીત દરમિયાન નિત્યાએ કહ્યું, 'પ્રાપ્તિ નવસારી ગઈ તે પહેલાં એણે મને એક કાગળ આપ્યો હતો. એ કાગળ રહસ્યમય છે. પ્રાપ્તિની ઈચ્છા હું એ રહસ્યનો તાગ મેળવું એવી હતી. પરંતુ એ કાગળનો હું ઉપયોગ કરું તે પહેલાં જ મારું સગપણ નક્કી થઈ ગયું. પ્રાપ્તિને મેં આ જણાવ્યું ત્યારે એણે મને એ કાગળ તમને આપવાનું કહ્યું છે.'

આટલું કહીને નિત્યાએ મને એક કવર આપ્યું. કવરમાંથી કાગળ કાઢીને જોયું તો કોરા કાગળમાં ઝીણાં ઝીણાં પૂર્ણવિરામ જેવાં લાગતાં આડાંવળાં અસંખ્ય કાણાં હતાં ! મેં પૂછ્યું, 'આ શું રંગોળીની કોઈ ડિઝાઈન છે ?'

એણે મારા હાથમાંથી એ કાગળ લઈને બારીના કાચમાંથી આવતા પ્રકાશ સામે ધરીને કહ્યું, 'આ ટપકાંઓમાં એક ચહેરો છુપાયેલો છે. જેની સાથે ભવિષ્ય જોડવાનું છે એવી વ્યક્તિના ચહેરાનો અણસાર જોનારને આ કાગળ ધ્યાનથી જોતાં આવી જાય છે !'

'વાહ ! માન્યતા પણ છે રોમેન્ટિક !' મેં હસીને પૂછ્યું, 'ધારો કે છોકરો આ

કાગળ જુએ તો ?’

નિત્યા હસી નહીં. એને આ બાબતમાં કંઈક વધુ પડતી શ્રદ્ધા હોય એવું મને લાગ્યું. એણે ગંભીરતા જાળવી રાખીને કહ્યું, ‘પ્રાપ્તિએ કહ્યું હતું કે આ કાગળની ખૂબી એ જ છે. છોકરી અને છોકરા બંનેને અણસાર જોવા મળ્યા હતા.’

મેં હસતાં કહ્યું, ‘પ્રાપ્તિને શશાંકનો ચહેરો આમાં દેખાયો હતો ?’

‘એનાં કહેવા પ્રમાણે એની પાસે આ કાગળ આવ્યા પછી એક રાતે ટેબલ-લેમ્પની સામે આ કાગળ લઈને એ બેઠી હતી. કાગળ આમતેમ ફેરવી ફેરવીને એણે અણસાર જોવા કોશિશ કરી, પણ કશું નહીં કળાતાં ફરી ક્યારેક જોવાનું વિચારીને એણે કાગળ મૂકી દીધો હતો. શનિ-રવિની રજામાં એ એના ગામ સુરેન્દ્રનગર ગઈ ત્યારે અજબનો બનાવ બન્યો. રવિવારની સવારે ભાઈનું સ્કૂટર લઈને નીકળેલી પ્રાપ્તિની હડફેટમાં એક યુવાન આવી ગયો. રસ્તો ગીચ હતો એટલે સ્કૂટરની સ્પીડ ઓછી હતી તેથી યુવાનને ખાસ ઈજા થઈ નહીં. એ યુવાન શશાંક હતો !’

એ તો ફર્સ્ટ સાઈટ લવનો કિસ્સો કહેવાય ! – મારે કહેવું હતું પણ નિત્યાની શ્રદ્ધાને ઠેસ પહોંચે નહીં માટે મેં કહ્યું નહીં. એને ખુશ કરવા કાગળ લઈને મેં કહ્યું, ‘કાર ચલાવતાં હું ઈચ્છા રાખીશ કે કોઈ સારો માણસ કારની સાથે અથડાય !’

*

મારા સહકર્મચારી ત્રિપાઠીના ઘેર ગણેશસ્થાપનનાં દર્શન કરવા કાકા-કાકીને લઈને હું ગઈ હતી. દર્શન કરીને અમે ઊભાં હતાં ત્યારે ત્રિપાઠીનાં માએ કાકી તરફ જોઈને મને પૂછ્યું, ‘તમારાં મા છે ?’

જવાબ આપતાં સહેજ વાર થઈ એટલે કાકી બોલ્યાં, ‘કહી દે, હા ! એમાં અચકાય છે શું કામ ?’ પછી પૂછનારને કહે, ‘સોહિણી મારા ગયા ભવની દીકરી છે !’

દર્શન કરીને અમે બહાર નીકળ્યા ત્યારે ત્રિપાઠી પણ અમારી સાથે બહાર આવ્યા. કાકીએ એમને કહ્યું, ‘એક તસ્દી આપું ? સોહિણીની કાર સાથે અમારો ફોટો પાડી આપશો ?’ અમે ત્રણે કાર પાસે ઊભાં રહ્યાં. ત્રિપાઠીએ મારા સ્માર્ટફોનમાં અમારા ફોટા પાડી આપ્યા.

કાર ચાલી ને કાકી વાતે વળગ્યાં. વિષય હતો : તેઓની કાર.

– તારી કારની જગ્યાએ જ અમે કાર પાર્ક કરતાં હતાં.

– બહુ ફર્યા છીએ. તારા કાઠિયાવાડમાં પણ ગયાં હતાં.

– એક આખું આલ્બમ છે. કારના ફોટાનું ! એક ફોટામાં હું કારના બોનેટ પર બેઠી છું.

(સાવ શાંતિ જળવાઈ રહી. ત્યાં કાકી બોલ્યાં :)

– પણ હવે અમે એ આલ્બમ જોતાં નથી. કોઈને બતાવતાં પણ નથી ! (મને ધક્કો લાગ્યો : મને ‘કોઈ’ ગણી ?)

– ઓમ હૃદયના બહુ નરમ છે. મહુડી જતી વખતે સસલું કાર નીચે આવી ગયું

તેના આઘાતમાં ઓમે કાર ચલાવવાનું બંધ કર્યું...

ઘર આવતાં સુધીમાં મેં હૃદયથી સ્વીકાર્યું કે ઋણાનુબંધ જેવી દેવી ગૂઢતા માનવસંબંધોને જરૂર ઘાટ આપે છે. કાકી જે જુસ્સાથી અધિકારની રૂએ બોલ્યાં હતાં કે સોહિણી મારી ગયા ભવની દીકરી છે એ જુસ્સા અને અધિકારની રૂએ મને પણ એમની દીકરી જેવી જ લાગણીનો પડઘો પાડવાની તીવ્ર ઝંપના થઈ હતી.

તે રાતે મેં પ્રાપ્તિનો કાગળ કાઢીને ટેબલ-લેમ્પની સામે ધર્યો હતો. રોમાંચક બાબતમાં સહુની જેમ મને પણ રસ પડે તે સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ જીવનસાથીના અણસારનો વિચાર કાગળ હાથમાં લેવાની સાથે જ ચિત્તના એક અંધારા ખૂણામાંથી ફૂંકાયેલા વંટોળમાં ક્યાંય દૂર ફંગોળાઈ ગયો હતો. ખૂબ ખૂબ મોડું થઈ ગયું તું. મા-બાપુજીની જિંદગીને ગોદમાં સમાવીને સમય દૂર-સુદૂર વહી ગયો હતો. પણ તે રાતે મને એવા કાગળ હોવાની કલ્પના સુખદ લાગી હતી જેમાં અણસાર જોવાથી માણસની ગેરસમજ દૂર થાય ! ગેરસમજ જ શા માટે ? રહસ્ય પણ છતું થાય. બાળકના નાક-નકશીમાં આછા ફેરફારને લીધે જન્મેલા સંશયથી વિનાશના આરે ઊભેલું લગ્નજીવન બચી જાય. ઠંડી અવહેલનામાંથી બાળક ઊગરી જાય.

વિજ્ઞાન દ્વારા અનુમોદન પામેલા સત્યની સામે જ્યારે સંશય અપરાજિત રહ્યો ત્યારે એક માતાએ બાળકી સાથે જીવન ટૂંકાવ્યું હતું. મેં મારા ચહેરા પર હાથ ફેરવ્યો. હું જીવતી રહી હતી. મારી મા સહિષ્ણુ હતી. બાપુજીએ વિમુખતામાં સમાધાન શોધ્યું હતું.

ભાંગતી રાતે આંખ ઘેરાતી હતી ત્યારે મારું મન ડૂસકાં ભરતું બોલતું હતું : હે મારી ગયા ભવની મા ! પાગલ હોવાનું સુખ મને પણ મળે એવા આશીર્વાદ આપ !

*

મેં બારણું ઉઘાડ્યું...

બારણામાં પાગલપનનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ ઊભું હતું.

મારી ચીડ પલકવારમાં અલોપ થઈ ગઈ અને મોંમાંથી ઉદ્ગાર સરી પડ્યો, 'કાકી ! તમે !'

એમનું જ ઘર હતું. એ ઘરમાં આવીને સોફા પર બેસીને બોલ્યાં, 'સવારે તેં જોયું હતું...'

હા. મેં સવારે જોયું હતું. ફિલ્ડ ઓફિસરોની કોન્ફરન્સ હતી. સાડા આઠ વાગે ઓફિસે જવા હું નીકળી ત્યારે મેં કાકા-કાકીને પોર્ચમાં હિંડોળા પર બેઠેલાં જોયાં હતાં. આ દૃશ્ય સામાન્ય હતું. કારમાં બેસીને તેઓ તરફ હાથ વેવ કરતાં મેં અસામાન્ય દૃશ્ય જોયું. કાકા રડતા હતા અને રડેલી આંખે કાકી એમનો વાંસો પસવારતાં હતાં. 'ઓમ હૃદયના બહુ નરમ છે.' કાકીના શબ્દો મને યાદ આવ્યા. મેં અનુમાન બાંધ્યું કે કંઈક મીઠી તૂન-તૂ મેં-મેં થઈ લાગે છે. સારી નિશાની છે. બંનેનું સ્નેહાળ પાગલપન વધુ દૃઢ બનશે.

કાકીએ સ્વસ્થ સ્વરે કહ્યું, 'આજે અમારી દીકરીની પુણ્યતિથિ છે !'

હું નિ:શબ્દ.

આગામી જૂનમાં ‘અજોડ દ્વીપ’માં મને બે વરસ પૂરાં થશે. આ બે વરસમાં એક વાર પણ... મને માહું લાગ્યું નથી. આમ તો ‘દીકરી’ ‘દીકરી’ કહેતાં ફરે છે ! ફોટો પણ... હા. કાકાના ઘરમાં મેં કોઈ બાળકીનો ફોટો જોયો નથી ! જોયો હોત તો હું ચોક્કસ પૂછત.

‘વેરી સોરી ! આટલા વખતમાં એક વાર પણ આપણે આ અંગે વાત થઈ નથી. અરે ! તમારી આ દીકરીને એની નાની બહેનનો ફોટો પણ બતાવ્યો નથી !’ સજળ આંખે મેં કહ્યું.

‘છ વરસ પહેલાં —’ કાકીનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો. મેં એમને પાણીનો ગ્લાસ આપ્યો. પાણી પીને એ બોલ્યાં, ‘છ વરસ પહેલાં આવા જ દિવસે યામિનીનો ફોટો જોતાં જોતાં ઓમને ફીટ આવી ગઈ હતી. તે દિવસે જ મેં ફોટો ઉતારીને આલ્બમોની અમારી બેગમાં મૂકી દીધો અને અમે નક્કી કર્યું કે યામિનીની સ્મૃતિને હૃદયમાં ધરબી દેવી ! એનો ઉલ્લેખ પણ હોઠ પર લાવવો નહીં. આમ કરવાનું કારણ ઓમની હાર્ટની બીમારીનું છે. યામિનીને ખોઈને તો જીવી શકી ઓમને લીધે, પણ...’ કાકીએ પાલવથી આંખ લૂછી, ‘પણ આજે ઓમે જ યામિનીને યાદ કરી તારું નામ લઈને !’

‘મારું નામ ?’

‘હા. ઓમે કહ્યું કે સોહિણીને જોઈ છું ત્યારે મને આપણી દીકરી યાદ આવે છે ! એ પણ મોટી ઓફિસર થઈને સોહિણીની જેમ જ વટથી રહેતી હોત ! શિવાની ! આપણી યામિની આજે આડનીસ વરસની થઈ હોત ! આટલું બોલતાં એ રડી પડ્યા હતા.’

લાગણીભીની વાતને વળાંક આપવા મેં ડહાપણ ડહોળ્યું, ‘સંતાનસુખ તો વિધાતાના હાથમાં છે. પણ કાકી ! ઈંગ્લેન્ડના રાજાઓ ઓછાંમાં ઓછાં બે બાળકોની ઐતિહાસિક પરંપરાને આગ્રહપૂર્વક અનુસરે છે...’ હું આગળ બોલી નહીં. બોલી શકી નહીં. કાકીની નિર્વેદ નજરે મને રોકી.

એ સ્થિતિમાં મારી સામે પણ બે પણ જોઈ રહીને કાકી કહે, ‘યામિની ઓમની દીકરી નહોતી !’

કાકીની આંખમાં મળેલા જીવની મંજૂષાને ઊઘડતી મેં જોઈ.

પ્રેમની પાવન પોથીનાં પાનાં ઉકેલતાં મેં સાંભળ્યાં.

કાકાના ઘરમાં રહેવા આવ્યા પછી પહેલી વાર મારે ઘેર આવીને, વરસોના વિદેશમાં વસવાટ પછી આવેલી દીકરીની સામે મા, વરસો સુધી પેટમાં સંઘરી રાખેલો પટારો ઉઘાડીને બેસી જાય એવી રીતે કાકીએ મને વાતો કહી હતી.

*

યામિની શિવાનીની દીકરી હતી. શિવાનીના સદ્ગત પતિ વૈભવની દીકરી હતી. શિવાની ફામસ્ચુટિકલ કંપનીના પેકેજિંગ ડિપાર્ટમેન્ટમાં સુપરવાઈઝર હતી. વૈભવ થ્રી-સ્ટાર હોટલમાં ફ્લોર મેનેજર હતો. સાત વરસનાં સહજીવન દરમિયાન યામિની જન્મી

હતી. એક રાતે નોકરીએથી ઘરે આવતાં વૈભવનું એક્સિડન્ટમાં મૃત્યુ થયું ત્યારે યામિની ત્રણ વરસની હતી.

ખેતીમાં વ્યસ્ત ગામડે રહેતા વૈભવનાં કુટુંબીજનોએ શિવાનીને નોકરી મૂકી દઈને તેઓની સાથે રહેવાનો આગ્રહ કર્યો હતો. શિવાનીના પરિવારને પણ આ પ્રસ્તાવ યોગ્ય જણાયો હતો. વૈભવના વીમા, પ્રોવિડન્ટ ફંડ વગેરેની કાર્યવાહીમાં ત્રણ-ચાર મહિનાનો સમય લાગે તેમ હોવાથી બંને કુટુંબોએ ત્યાં સુધી રાહ જોવાનું મુનાસિબ માન્યું હતું.

શિવાનીને નોકરીએ ચડવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો હોવાથી એ અને એની મા માથે હાથ દઈને બેઠાં હતાં. શિવાનીની નોકરીના કલાકો દરમિયાન એની મા યામિનીને સાચવી શકે તેમ પણ ન હતી. કેમ કે દીકરાની સાથે રહેતી શિવાનીની માને ની-રિપ્લેસમેન્ટનું ઓપરેશન તાત્કાલિક કરાવવું પડે તેમ હતું.

મા-દીકરીના ભારે મૌનમાં બપોરનો સમય તણાતો હતો ત્યાં ફલેટની ડોરબેલ રણકી. ટપાલી હશે એમ ધારીને શિવાનીએ બારણું ઉઘાડ્યું તો –

‘પંડિતસાહેબ ! આપ ! આપે તકલીફ લીધી ?’ ભીની આંખે બે હાથ જોડીને શિવાની ઊભી રહી.

કંપનીના પ્રોડક્શન મેનેજર ઓમ પંડિતને સિંગાપોરની બિઝનેસ ટૂર દરમિયાન હાર્ટ એટેક આવ્યો હતો. અઠવાડિયું ત્યાં સારવાર કરાવ્યા પછી એમને મુંબઈની હોસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવ્યા હતા.

પેકેજિંગ ડિપાર્ટમેન્ટના મેનેજર શાહની સાથે સોફા પર બેસતાં ઓમે કહ્યું, ‘મને આજે જ ખબર પડી !’ અને એ નરમ દિલના માણસની આંખ વરસવા માંડી.

સ્વસ્થ થયા પછી શિવાનીને આશ્વાસન મળે એવી રીતે વાતો થતી હતી ત્યાં અંદરના રૂમમાં સૂઈ રહેલી યામિની આંખ યોળતી બહાર આવીને ઓમના ખોળામાં બેઠી. શિવાનીના મા બોલ્યાં, ‘વૈભવ હવે નથી એવું એનું મન હજી માનતું નથી.’

શિવાની યામિનીને તેડવા ગઈ તો ઓમે એને રોકી, ‘ભલે બેઠી મારા ખોળામાં !’

યામિની ખોળામાં વધુ સમય બેસી શકે એટલે ઓમ કંપની તરફથી ડે કેર જેવી સવલતની અને આવા સંજોગોમાં બહેનોને અપાતી રાહતની વિગતે વાત શિવાનીની માને કરતો હતો તે દરમિયાન જ યામિની એના ખોળામાં ઊંઘી ગઈ.

જીવનનું કેન્દ્ર યામિનીને બનાવી શિવાનીએ નોકરીએ જવાનું ફરી શરૂ કર્યું. મનમાં ધારી રાખેલી મૂંઝવણો એની સામે ફરકી જ નહીં. સ્ટાફનું વર્તન સહાનુભૂતિભર્યું હતું. દરેક વ્યક્તિ એને મદદ કરવા, રાહત આપવા તત્પર હતી. યામિનીને પાંચ વરસ પૂરાં થતાં શાહે રસ લઈને એને કંપનીની બાજુની શાળામાં પ્રવેશ અપાવીને શિવાનીના કામના કલાકો શાળાના સમયને અનુકૂળ કરી આપ્યા હતા.

એક સાંજે શિવાની ઓફિસેથી ઘરે જવાની તૈયારી કરતી હતી ત્યારે શાહે કહ્યું; ‘ઘરે જવાનું મોડું થતું ન હોય તો પંડિતસાહેબ તમને મળવા ઇચ્છે છે.’

ચોત્રીસ વરસની શિવાનીના શરીરમાંથી શરમ અને શંકાની કંપારી પસાર થઈ

ગઈ. વૈધવ્યના તાજા દિવસોમાં પંડિતસાહેબ એના ઘેર આવ્યા હતા. એ દિવસોમાં બધું જ અનિશ્ચિત હતું. નોકરીનું, વડોદરામાં રહેવાનું. યામિની વિશે તો કોઈ વિચારતું જ ન હતું. એ દિવસને અઢી વરસ વીતી ગયાં હતાં. દુષ્કર દિવસો સરળતાથી પસાર થઈ ગયા. બધું જ સરસ રીતે ગોઠવાઈ ગયું છે. સાહેબને મળતાં શિવાનીને એ વાતે શરમ આવતી હતી કે આ સમય દરમિયાન એક વખત પણ પંડિતસાહેબને મળીને એણે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરી ન હતી. વરસમાં બે-ચાર વાર કંપનીના અગત્યના ગ્રાહકો સાથે ડિપાર્ટમેન્ટમાં આવતા પંડિતસાહેબને મળવાની તકનો લાભ પણ એણે લીધો ન હતો.

પંડિતસાહેબ એકલા રહેતા હતા. એમને મારું શું કામ પડ્યું હશે ? ઘેર બોલાવશે તો ?

શિવાની પંડિતસાહેબની ચેમ્બરમાં પ્રવેશી ત્યારે શાહ ઉપરાંત પર્સોનલ મેનેજર વોરા પણ બેઠા હતા. નોકરી વિશે સામાન્ય પૂછપરછ કરીને, પંડિતસાહેબે બધાંને સંબોધીને કહ્યું, ‘તમે સહુ જાણો છો કે મેં લગ્ન કર્યાં નથી. એનું કારણ પણ જાણો છો.’ ત્રીસ વરસનો હતો ત્યારે મારા દૃઢનયી બીમારી બહાર આવી હતી. આ બીમારીએ ત્યાર પછીનાં વરસોમાં પણ વખતોવખત હાજરી પુરાવ્યા કરી છે !’

ત્રણેયનાં ચિત્ત સરળતાથી ધારી શકાય એ દિશામાં દોડવા લાગ્યાં. દરેક મનોમન પોતપોતાના પ્રત્યાઘાતને શબ્દોમાં ગોઠવી રહ્યાં. મનમાં ધૂંધવાતી શિવાનીએ નક્કી કર્યું કે સાહેબના મોંમાંથી પ્રસ્તાવના શબ્દો બહાર આવશે કે એ ઊભી થઈને કહેશે : શરમ આવતી નથી, આવું વિચારતાં ?

પાણી પીવા નિમિત્તે થોડી પળોને પસાર થવા દઈને શિવાની સામે જોઈને પંડિતે કહ્યું, ‘હું યામિનીને દત્તક લેવા ઈચ્છું છું !’

‘સાહેબ ! હું એકલી નહીં પડી જાઉં ?’

શિવાનીના એ પ્રશ્નના જવાબમાં પંડિતે કહ્યું, ‘શાંતિથી વિચારજો. તમારા કુટુંબીજનોની પણ સલાહ લેજો. મારું કોઈ દબાણ નથી. તમારી ના પણ હું સ્વીકારીશ. તમારા નિર્ણયની તમારી નોકરી પર બિલકુલ અસર નહીં પડે એની અમે (બંને અધિકારીઓ તરફ જોઈને-) ખાતરી આપીએ છીએ.’

નિશાળેથી છૂટીને ઓફિસમાં રાહ જોઈને બેસી રહેલી યામિનીને લઈ શિવાની ઘેર પહોંચી ત્યારે શિવાનીના ચિત્તમાં પંડિતના સલૂકાઈભર્યા વ્યવહારની અસર વર્તાવી શરૂ થઈ ચૂકી હતી. એ પૂરી રાત મનોમંથનમાં ગઈ. મંથનના ચકાવામાં અફળાતી શિવાનીનો એકમાત્ર આધાર બાજુમાં સૂઈ રહેલી યામિનીનો માસૂમ ચહેરો હતો. રહી રહીને એને સાહેબની આભિજાત્ય રજૂઆત યાદ આવતી હતી. મોટા ભાગના સાહેબોની જેમ એ મારી એકલીની સાથે વાતચીત કરી શક્યા હોત. પરંતુ એ પારદર્શી માણસ છે. મર્યાદામાં માનનારી વ્યક્તિ છે. સાહેબને મારો શું અનુભવ ? મને મળ્યા હતા. યામિનીથી આગળ વધીને એમણે મારા વિશે એક શબ્દ પણ કહ્યો નહીં. ભલે કહ્યો નહીં પણ હું અને શાહભાઈ તેમજ વોરાભાઈ જરૂર સમજ્યાં હતાં કે સાહેબ યામિનીની સાથે મારું જીવન

પણ સુધારવા ઈચ્છે છે. યામિનીની જવાબદારીમાંથી હું મુક્ત થાઉં તો હું મારા વિશે વિચારી શકું ને ! સાહેબ એમની ઢબે અવશ્ય કહી શક્યા હોત કે શિવાની ! તમે હજી નાના છો. યોગ્ય પાત્ર પસંદ કરીને તમે મંગલમય જીવનની પુનઃ શરૂઆત કરી શકો તેમ છો. પણ એ ખાનદાન માણસે મારા અંગત જીવન વિશે કંઈ પણ કહેવાનું ઉચિત સમજ્યું નહીં. નેક દિલના એ માણસને કદાચ લાગ્યું હશે કે આવું કહેવાથી એ પોતાની એકાકી સ્થિતિ અંગે મારું ધ્યાન દોરવા માગે છે.

વળતે દિવસે રિસેસની મિનિટો પહેલાં શિવાનીએ શાહને પૂછ્યું, ‘અત્યારે મારાથી પંડિતસાહેબને મળી શકાય ?’

શાહે કહ્યું, ‘સાહેબ અહીં જ આવે છે !’

દશ મિનિટમાં સાહેબ કંપનીના એક ગ્રાહક સાથે આવ્યા અને ડિપાર્ટમેન્ટમાં એમને ફેરવીને કેટલીક માહિતીની આપ-લે કરી. એ ગ્રાહકે ત્યાંથી જ વિદાય લીધી એટલે સાહેબ શાહના ક્યૂબિકલમાં આવીને બેઠા. શિવાની એમને મળવા આવવાનું પૂછતી હતી એવું શાહ પાસેથી જાણીને સાહેબે શિવાનીને ત્યારે ત્યાં જ બોલાવી. શિવાની આવી એટલે શાહ ઊભા થઈને બહાર જતા હતા ત્યાં સાહેબે કહ્યું, ‘બેસો. આપણે બધાં એક જ પરિવારના સભ્યો છીએ !’

શિવાનીને મૂંઝવણ થઈ. આખું ડિપાર્ટમેન્ટ ક્યૂબિકલમાં બેઠેલી વ્યક્તિઓને જોઈ શકતું હતું અને નજીકમાં કામ કરતાં કર્મચારીઓ તો વાતચીત પણ સાંભળી શકે તેમ હતાં.

શિવાનીએ હિંમત ભેગી કરીને સાહેબ સામે શાંત અને સ્થિર નજરે જોઈને ધીમેથી દૃઢ સ્વરે કહ્યું; ‘હું ઈચ્છું છું કે યામિનીની સાથે મને પણ તમારી ઓથ મળે !’

સાહેબે પળના પણ વિલંબ વિના કહ્યું, ‘એ શક્ય નથી ! શિવાની ! મારું હૃદય કાચનું વાસણ છે !’

શિવાનીની આંખમાં એકાએક આંસુ ધસી આવ્યાં. ભીંજાયેલી આંખે એ બોલી, ‘એને હું સુવર્ણ પાત્રની જેમ સાચવીશ !’ વિશ્વાસના શબ્દોના સાકાર થવાનો પ્રારંભ પંદર દિવસમાં જ થયો. સાહેબના પક્ષે કંપનીના ચેરમેન અને શિવાનીના પક્ષે એની મમ્મીની સાક્ષી સાથે ઓમ પંડિત અને શિવાનીનાં કોર્ટ-મેંરેજ થયાં.

કાકીએ નોકરી મૂકી. કાકાએ બે વરસ પછી વહેલી નિવૃત્તિ લઈ લીધી અને ત્રણેયનો સંસાર મહોરી ઊઠ્યો.

ભૂતકાળના પ્રવાહમાં કાકી તરબોળ બની ચૂક્યાં હતાં. વાતચીત દરમિયાન કાકીના ચહેરા પર પ્રસંગને અનુરૂપ આવતા ભાવપલટાઓ જોતી હું વચ્ચે વચ્ચે હોંકારો પુરાવતી હતી.

અમે ચા-નાસ્તો કરી રહ્યાં હતાં ત્યાં બારણેથી અવાજ આવ્યો, ‘અંદર આવું કે ?’

હું બોલું તે પહેલાં કાકી ઉમંગમાં ઊછળ્યાં, ‘પૂછવાનું હોય ? આવો ! આવો !’

કાકા કિચન સુધી આવે તે પહેલાં કાકીએ આસ્તેકથી કહ્યું, ‘હવે ચૂપ !’

કાકા આવીને બોલ્યા, 'દીકરીને ત્યાં બહુ બેઠાં !'

'બે વરસમાં પહેલી વાર તો આવી છું !' પછી પોતાનો કપ આપતાં કહે, 'લ્યો ! યા પીઓ ! સોહિણીના હાથની !' હું તરત જ ઊભી થઈ. 'કાકાની પણ યા મૂકી છે !' પછી કાકી તરફ મમળુ હસીને મેં કહ્યું, 'હું જાણું ને... !'

ભાખરવડીના કાકાએ વખાણ કર્યા એટલે કાકીએ કહ્યું, 'સોહિણી માટે પુણેથી એક ભાઈ લાવ્યા છે !'

'તને ખબર છે, શિવાની ? સોહિણી મોટી ઓફિસર છે ! એને ખુશ રાખવા બધાં આ રીતે મસ્કા મારે છે !'

નથી હું મોટી ઓફિસર કે નથી મને કોઈ ખુશ રાખે એવી અપેક્ષા ! પણ કાકાના શબ્દોમાં છુપાયેલો પ્રેમાનંદ મારા હૃદયને સ્પર્શી ગયો !

*

અમારી જયપુર ઓફિસના ડિવિઝનલ મેનેજર ત્રણ મહિનાની રજા પર એના દીકરાને ઘેર વિદેશ ગયા એટલે મેનેજમેન્ટ દ્વારા મને જયપુર જવાનો આદેશ થયો. વડોદરામાં મને ગોઠી ગયું હતું. 'અજોડ-દ્વીપ'ના સંગાથીઓની સાથે મન મળી ગયું હતું એટલે વડોદરાથી ક્યાંય બીજે ખસવાનું હું વિચારી શકતી ન હતી. અજાણ્યા શહેરમાં અજાણ્યા સહકાર્યકર્તાઓની સાથે અલગ પ્રકારના જ વ્યવસાયી માહોલની વચ્ચે સુખેદુઃખે ત્રણ મહિના પસાર કરી નાખવાના ઉદ્દેશ સાથે હું જયપુર ગઈ ત્યારે મને ખ્યાલ હતો કે ત્યાં પલાશકુમાર પણ કામ કરે છે. મુંબઈની ઓફિસમાં પલાશ પ્રોબેશનરી ઓફિસર તરીકે મારા ડિપાર્ટમેન્ટમાં ત્રણ મહિના ટ્રેનિંગ લીધી હતી તેટલા પૂરતો એ મને પરિચિત હતો. ત્યારે એનામાં તરવરાટ ભરપૂર હતો. મેં સાંભળ્યું હતું કે જોક્સ કહીને સાથીદારોને હસાવવાનો એને શોખ હતો.

જયપુર ઓફિસમાં હું નંબર વન હતી. પહેલે જ દિવસે મને મળનાર અધિકારી પણ પલાશ હતો. એણે જ મને એરપોર્ટ પર રિસીવ કરી હતી. મેં જોયું કે મુંબઈનો પલાશ સદંતર બદલાઈ ગયો હતો ! એનો તરવરાટ અને ચહેરા પર રમતી રહેતી એની મસ્તીભરી મુસ્કાન વિલીન થઈ ગયાં હતાં. બે દિવસ રૂટિન કામકાજ જોયા પછી મેં પલાશને રિસેસમાં બોલાવ્યો. મારો ઉદ્દેશ એને મળીને બિઝનેસની કેટલીક વિગતો જાણવાનો હતો. ઓફિસ નાની હોય કે મોટી... દરેક ઓફિસને બિઝનેસ અને સ્ટાફની બાબતમાં કેટલીક વિશિષ્ટતા હોય છે. પલાશ આવ્યો; એક સિનિયર મેનેજરની સાથે. મેં સહેજ હસીને પૂછ્યું, 'મુંબઈની (ફરિયાદની) ફાઈલ હજી ઊંચકીને ફરો છો ?'

પછી તો ઓફિસના કામકાજના સંદર્ભમાં અમારે લગભગ રોજ મળવાનું થયું હતું. રિસેસમાં સાથે બેસીને યા-પાણી કરવાનું પણ બન્યું હતું.

મારા આ ડેપ્યુટેશનના સમય દરમિયાન જ પલાશને પ્રમોશન મળ્યું અને એની મુંબઈ ટ્રાન્સફર થઈ. અમારો ગ્રેડ સમાન થયો. જોકે સિનિયોરિટીમાં હું તેમનાથી ચાર વરસ આગળ હતી.

જયપુરના ટૂંકા રોકાણ દરમિયાન સ્ટાફના આંતરસંબંધોની વિલક્ષણતા વિશે મને વધુ જાણવા મળ્યું હતું. ત્યાંની ઓફિસના સ્ટાફમાં સિતેર ટકા બહેનો હતી. પલાશ આવ્યો તે પહેલાં એની સામે થયેલી ફરિયાદના પડઘા અહીં પડી ચૂક્યા હતા. સ્ટાફ-બહેનો સાવચેત હતી. થોડા દિવસોના અનુભવે તેઓને જોવા મળ્યું કે સંશય ને સાવચેતી અસ્થાને હતાં. કેબિનમાં એ એકલો ગુમસૂમ બેસી રહેતો હતો. કોઈને એ કેબિનમાં બોલાવતો ન હતો. કામ હોય તો જે તે કર્મચારીની પાસે જતો હતો. એ.સી. ચાલુ હોય તો પણ એ એની કેબિનનો દરવાજો ખુલ્લો રાખતો હતો. ફાઈલો લેવા-મૂકવા આવતા પ્યૂનથી આદતવશ દરવાજો બંધ થઈ જતો તો એ ઊભો થઈને ઉઘાડી નાખતો હતો.

પલાશની ફેરવેલ પાર્ટી સમગ્ર સ્ટાફે જયપુરની જાણીતી હોટલમાં આપી હતી.

*

કાકીના જીવનના ‘હવે ચૂપ !’ પછીના અધ્યાયનું દર્દ દેખીતું હતું.

મારું મન દ્વિધામાં અટવાયું હતું. એ અધ્યાય સાંભળવો કે ન સાંભળવો ? ખબર જ છે કે ‘હવે ચૂપ !’ પછીની કથા વ્યથાના આંસુઓથી ભીંજાયેલી છે તો પછી એની વધુ વિગત જાણવા શા માટે ? માણસની નાની કે મોટી ઉંમરે નિમિત્ત વિના મૃત્યુને આવવાની આદત જ નથી; જાણીને મારે દુઃખી થવું અને કાકીને દુઃખી કરવા શા માટે ? પણ મારું સ્ત્રી-માનસ; જન્મથી દુઃખમાં ઘડાયેલું માનસ; જાણવા ઈચ્છતું હતું કે એવા કયા આધારે આ દંપતી; ખાસ કરીને કાકી; દુઃખને પચાવીને, હૃદયના અતલ ઊંડાણે ધરબી દઈને; પાગલ માણસ જેવા બેપરવા આનંદથી જીવન વ્યતીત કરે છે ?

ઓફિસેથી આવી ત્યારે ડાઈનિંગ ટેબલ પર ઢાંકેલી ડિશ પર એક ચબરખી પડી હતી : ‘અમે ‘રંગબેરંગી’ જોવા જઈએ છીએ. તારી જેમ જ ઓમને પૂરણપોળી બહુ ભાવે છે.’ ઓહ ! મહિનાઓ પહેલાં મેં કાકીને કહ્યું હતું કે મુંબઈમાં મારી કૂક મમતાને ખબર પડી કે મને પૂરણપોળી બહુ ભાવે છે એટલે એ મહિનામાં એક-બે વાર મારા કહ્યા વિના પૂરણપોળી બનાવતી હતી !

ના. તે રાતે ડિનર લેતી વખતે પૂરણપોળીએ મારી લાગણીનો કબજો લીધો ન હતો. કોમર્સના છેલ્લા વરસનું છેલ્લું પેપર આપીને અમારું ગ્રૂપ ‘રંગબેરંગી’ જોવા ગયું તું. ‘સાથ જિયે હૈં સાથ મરેંગે ગાતે ગાતે ગાના, મૃગનયની ચંદ્રમુખી...’ સમગ્ર ચેનતાથી એ દૃશ્ય જોવામાં હું એકતાન થઈ ગઈ હતી. ફિલ્મ જોયા પછી એક જ વિચાર ધૂમરાયા કર્યો હતો : જીવન તો જ સાર્થક કહેવાય જો પાકટ વયે પણ એકબીજાની આંખમાંથી અમી ઝરતું હોય !

યુવાનીની સ્વપ્નિલ આંખોમાં જોયેલો આદર્શ વરસો પછી વડોદરામાં સાદૃશ્ય થયેલો જોઈને મન અભિભૂત બન્યું હતું. અહીં આવીને કાકા-કાકીના સાહચર્યની સાર્થકતાના સાક્ષી બનવાનો હું સંતોષ અનુભવી રહી હતી ત્યાં મોબાઈલ જાગ્યો. મુંબઈથી જનરલ મેનેજર-પર્સોનલ હતા. એમણે મને પૂછ્યું, ‘વડોદરા બહુ ગમી ગયું નથી ને ?’

એમના પ્રશ્નમાં મારી ટ્રાન્સફરનો સંકેત હતો. અઢી વરસના ટૂંકા ગાળામાં જ વડોદરાની બહાર જવાની શક્યતાએ મને ઉદાસ કરી મૂકી.

હશે. પ્રારબ્ધમાં જે છે તે ભોગવ્યે જ છૂટકો. મેં નક્કી કર્યું કે યામિની વિશે હવે કશું પૂછવું જ નહીં. જે થોડા દિવસો હાથમાં છે તે કાકીની સાથે ખૂબ જ આનંદમાં પસાર કરવા. હવે પછી ગયા ભવની મા જેવી કાકી જેવી સ્ત્રી મળે કે ન મળે !

*

ઓરિટના કામકાજને લીધે રાતે નવ પછી ઘેર આવવાનું થતાં હું કાકીને લાગલગાટ ત્રણ દિવસ મળી શકી નહીં.

ચોથે દિવસે રવિવાર હતો. સવારે દશ વાગે હું કાકીને ત્યાં ગઈ. જોકે ટ્રાન્સફરનો ઓર્ડર આવે નહીં ત્યાં સુધી એ અંગે કશી વાત નહીં કરવાનું મેં નક્કી કર્યું હતું. ડ્રોઈંગ-રૂમની વચ્ચે કાકી હાથમાં ચોપાનિયું પકડીને તંગ મુખમુદ્રામાં ઊભાં હતાં. કાકા પાસેના સોફા પર બેઠા હતા. મને જોઈને કાકી બોલ્યાં, ‘તારી પાસે જ આવતી’તી !’ મનમાં હું રાજી થઈ. આનંદી પાગલોને અંદરોઅંદર જીભાજોડી કરતાં જોવાનો લહાવો પણ છેલ્લે છેલ્લે પ્રાપ્ત થયો !

કાકી તો ગુસ્સામાં હતાં. સાચોસાચ. મેં એને હાથ ઝાલીને બેસાડ્યાં અને એની પાસે બેસીને મેં પૂછ્યું, ‘મારું શું કામ હતું?’

‘પૂછ, તારા કાકાને !’ આવા તીખા અવાજે બોલતાં કાકીને મેં કદી સાંભળ્યાં ન હતાં.

હું પૂછું તે પહેલાં કાકા બોલ્યા, ‘સોહિણીને પેંફલેટ તો આપ વાંચવા !’

સુકૃત ફાઉન્ડેશન દ્વારા પંચાવન વરસ અને એની ઉપરનાં દંપતીઓની એક શિબિરનું આયોજન નજીકના રિઝોર્ટમાં કરવામાં આવ્યું હતું. માંદગી જેવા સંજોગને ધ્યાનમાં રાખીને પતિ કે પત્નીને શિબિરમાં એકલા આવવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી.

પેંફલેટ વાંચવાની મેં શરૂઆત કરી ત્યાં જ કાકીએ અધીરાઈથી પૂછ્યું, ‘તું જ કહે, આમાંથી એકે બાબત ઓમને લાગુ પડે છે?’

‘કાકી ! ચાર દિવસની શિબિર સામાન્ય બાબતોને લગતી છે. જેમ કે, આરોગ્ય..’

‘આરોગ્ય ! વાહ ! એ લોકો શું શીખવવાના ? હું બેઠી નથી ? તું જ કહે, મારી સંભાળમાં તને કાંઈ મણા દેખાણી ?’

હું જવાબ આપી શકી નહીં એટલે કાકી બોલ્યાં, ‘ઈ બધું જવા દે. એકબીજાથી દૂરનું વાંચ !’

મેં પેંફલેટમાં પ્રશ્ન વાંચ્યો : ‘એકબીજાથી દૂર ક્યારે અને કેટલું દૂર રહ્યાં હતાં ?’

કાકી તમતમતા ચહેરે બોલ્યાં, ‘આવા તે કાંઈ સવાલ પુછાય ? બે માણસ કલાક માટે પણ શા માટે દૂર રહે ?’

આ તબક્કે કાકા ખોંખારો ખાઈને બોલ્યા, ‘અમારી ચર્ચા અહીં જ અટકી હતી. આ સવાલનો હાર્દ શિવાની સમજતી નથી, એવું નથી. એ સમજવા માગતી નથી. એનો મૂળ હેતુ મને રોકવાનો છે.’ કાકી આંખ મીચીને માથું નીચું રાખીને બેસી રહ્યાં. કાકાએ મને કહ્યું, ‘ઘણાં વૃદ્ધોને ડર સતાવતો હોય છે કે એકલાં કેમ રહેવાશે ? વૃદ્ધો, ખાસ કરીને

પુરુષો, નાની નાની દૈનિક પ્રવૃત્તિઓનો આધાર પત્ની પર કે અન્ય કુટુંબીજન પર રાખતાં જોવા મળે છે. હાથપગ ચાલવા છતાં આવા વૃદ્ધજનો પરાવલંબી જીવન જીવે છે. શિબિરમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના રહેવાની વ્યવસ્થા અલગ અલગ છે. શિબિરના આયોજકોને કહેવું છે કે થોડા દિવસ માટે પણ અલગ વાતાવરણમાં એકલા રહેવાથી દરેકને પોતાનું કામ જાતે કરવાનો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત થશે. અને કયું કાર્ય મદદ વિના થઈ શકે એમ નથી એની પણ જાણ થશે.’

કાકી કોઈ વાત સમજવાના મૂડમાં જ ન હતાં. એ તો એક શબ્દ બોલ્યા વિના અંદરના રૂમમાં જતાં રહ્યાં. વગર બોલાવ્યે આવી હોવાથી મેં ભોંઠપ અનુભવી. કાકાએ હસીને કહ્યું, ‘તું ફિકર કરતી નહીં. શિવાની સાવ ભોળી છે. રીસ ચડતાં ને ઊતરતાં વાર લાગતી નથી. થોડી વારમાં જ આવીને કહેશે કે ભલે, જજો તમતમારે શિબિરમાં ! હું સોહિણીની સાથે રહીશ !’

બે માણસ વચ્ચેની ‘થોડી વાર’ની રાહ જોઈને બેસી રહેવાનું મને ઊચિત લાગ્યું નહીં. ‘એક ફોન આવવાનો છે !’ કહીને હું મારે ઘેર ગઈ.

*

મારી ટ્રાન્સફર અંગેના મુંબઈથી મળેલા મેસેજ વિશે હું વિચારતી હતી ત્યાં કાકીનો ફોન આવ્યો, ‘ક્યારે નીકળે છે ? ઝટ નીકળ !’

ઓહ ! આજ બુધવાર. આજે સાંજે કાકા શિબિરમાં જવાના હતા. બે વચ્ચે ક્યાંક બન્યું લાગે છે ! મેં કહ્યું, ‘નીકળું જ છું !’

ફતેહગંજ પાસે પહોંચી હતી ત્યાં કાકીનો ફરી ફોન, મારા મોબાઈલ પર : ‘નીકળી ? ક્યાં પહોંચી ?’

આવાં અધીરા કાકીને મેં કદી જોયાં ન હતાં. શાંત, સ્વસ્થ અને આનંદી કાકીનો ચહેરો યાદ આવતાં મને ચિંતા થઈ : ‘કાકા માંદા પડ્યા હશે ?’

કાકી દરવાજામાં જ ઊભાં હતાં. ‘(કાર) અંદર પાર્ક કરવી નથી ! આપણે જવાનું છે !’

એમની સાથે હું ઘરમાં ગઈ. ‘તું ચા પી લે એટલે...’

મેં કહ્યું, ‘હું ચા પીને જ આવી છું.’

‘એવું છે ? તો ચાલ આપણે નીકળીએ !’ હિંડોળા પર મૂકેલી એક થેલી લઈને કાકીએ પલકારામાં ઘરને તાળું વાસીને મને ચાવી આપતાં, ‘તારી પાસે રાખ !’ બોલીને એ ઉતાવળા પગલે કાર તરફ ચાલ્યાં. એમની પાછળ ચાલતાં મેં પૂછ્યું, ‘કહો તો ખરાં, જાવું છે ક્યાં ?’

કારનો પાછલો દરવાજો ઉઘાડીને બેસતાં એ બોલ્યાં, ‘શિબિરમાં !’

‘શિબિરમાં ?’ (પૂછીને હું સ્વગત બોલી : પાગલ !)

‘ન જાઉં તો શું કરું ? ઓમ તો ગયા ! આખરે ગયા ! ધરાર ગયા ! મારું ને એનું પારખું લેવા !’

રિઝોર્ટના રસ્તાથી હું પરિચિત હતી. મારા સહકાર્યકરના લગનનું રિસેપ્શન આ જ રિઝોર્ટમાં ગોઠવાયું હતું. મારી કારની સાથે કાકી પણ બેઠાં બેઠાં દોડતાં હતાં :

‘ઓમ ત્રણ વાગે ગયા પછી કાંઈ સૂઝતું ન હતું. એકાએક ઊભી થઈને ઝટપટ થેલીમાં ચાર દિવસનાં કપડાં નાખ્યાં ને તને ફોન કર્યો ! આયોજકો પૂછશે તો કહીશ કે ઓમ નામ નોંધાવ્યું ત્યારે મને તાવ જેવું હતું. હવે ઠીક લાગે છે એટલે આવી છું ! સાથે રહેવા સારું-ખોટું બોલવું પડે તો પાપ લાગતું નથી ! લાગતું હોય તો ભલે લાગે !’

રિઅર-મિરરમાં જોતાં મેં ચીડવવા ખાતર કહ્યું, ‘કાકી, ત્યાં સાથે રહેવાનું નથી !’

‘સાથે એટલે આંખની સામે ! પ્રવચનો વખતે, ચા-નાસ્તા ને જમતી વખતે તો સાથે હોઈએ ને !’ (કેવી પાગલ !)

મેં ચીડવવાનું ચાલુ રાખ્યું, ‘એમાં શું ફરક પડે ?’

‘ફરક ? એના માટે તો જીવું છું ! મેનિજાઈટિસના બે દિવસના તાવમાં યામિની મરી ગઈ ત્યારે મને મરતાં આવડતું ન હતું ?’ સદ્ગત દીકરીની યાદે મા રડી પડી. ‘એકલી હોત તો મા-દીકરીની લાશ ઘરમાંથી સાથે નીકળી હોત ! મારી મા ત્યારે માસીને ત્યાં હેદરાબાદ હતી. માંદી હતી એટલે આવી શકી ન હતી. દવાની અસર તળે હું તંદ્રામાં સૂનમૂન પડી હતી ત્યારે મેં ઓમને મારી માને ફોન પર કહેતા સાંભળ્યા હતા.’ કાકીએ રડતી આંખે મિરરમાં મારી સામે જોયું, ‘સાંભળે છે ને ?’ મેં કહ્યું, ‘હા. હા.’ અને એ આગળ બોલ્યાં, ‘ઓમે માને કહ્યું કે દીકરી ગુમાવ્યાનું આવડું મોટું દુઃખ પડ્યું હોવા છતાં મારાથી મારું મોત માગી શકાય તેમ નથી !’

રૂમાલમાં આંખ નિચોવતાં કાકી બોલ્યાં. ‘અમારાં લગન થયાં ત્યારે પણ એ બોલ્યા હતા કે ખાલી હતું એટલે અત્યાર સુધી મારું હૃદય ઉપદ્રવ મચાવતું હતું. હવે તે આવીને એમાં આસન જમાવ્યું છે એટલે બિચારું ડાહ્યુંડમરું થઈ જશે !’

થોડી પળો મૂંગાં રહ્યાં પછી કાકી બોલ્યાં, ‘સોહિણી ! તને ખબર છે કે ઓમનું જે ગણો તે હું જ છું ! અને તેથી જ હું હંમેશ ભય નીચે જીવું છું ! ઓમની બીમારીનો ભય ! ભગવાનની દયાથી મારા આવ્યાં પછી ઓમ માંદા પડ્યા નથી. હું એને સાચવવાની સતત કોશિશ કરતી રહું છું. ખાવા-પીવાની તો ખરી પણ એને સારા મૂડમાં રાખવાની પણ કાળજી રાખું છું.’ બોલતાં બોલતાં થેલીમાં જોઈને કાકીએ કહ્યું, ‘કફ સિરપ ભૂલી ગયા હતા. મારા ધ્યાનમાં શીશી આવી એટલે મેં થેલીમાં મૂકી દીધી !’

આટલી પૂરક વાત કહીને કાકીએ મૂળ વાત આગળ વધારી; ‘ઓમની સામે હસતું મોં રાખીને જીવું છું. બાકી મારા હૃદયને પૂછ ! ઓમની સાથે હું હરતી-ફરતી હોઉં ત્યારે ભૂતકાળને યાદ કરીને મારું મન તો છાનુંમાનું રડતું જ હોય છે !’ અચાનક ઊછળી આવેલા કાકીના હીબકાંથી કારની અંદરનો અવકાશ ખળભળી ઊઠ્યો. ‘નથી યામિની ભુલાતી. નથી વૈભવ ભુલાતો ! મારી જાતને સમજાવતી રહું છું કે ઓમના જીવનમાં પ્રવેશેલી પહેલી સ્ત્રી તો તું જ છે ! તેં જ ઓમને સ્વીકાર્યો છે ! એણે જ તને અને તારી દીકરીને છત્રછાયા આપી હતી ! તારાં નસીબ ફૂટલાં એટલે પહેલાં ધણી અને પછી દીકરી તેં ગુમાવી ! હવે તું ઓમની આવરદામાં તારી આવરદા જો !’

કાકી જલદી સ્વસ્થ થાય એવા ઈરાદાથી મેં કાર ચલાવતાં મોબાઈલ અમસ્થો ચેક કર્યો.

ત્યાં કાકી બોલ્યાં, ‘સોહિણી ! આજે તું કાર ઓછી સ્પીડે ચલાવે છે !’

‘તમને પહોંચવાની ઉતાવળ છે એટલે એવું લાગે !’ (કેટલી પાગલ !)

રસ્તાના વળાંક ઉપર રિઝોર્ટનું બોર્ડ દેખાયું. પાણીની બોટલ અને નેપ્કિન આપતાં કાકીને મેં કહ્યું, ‘નેપ્કિન ભીનો કરીને આંખ-મોં લૂછી નાખો !’

રિઝોર્ટના અધબુલલા દરવાજા પાસે દરવાને અમારી કાર રોકી.

કારમાંથી ઊતરીને મેં જોયું કે રિઝોર્ટની ઓફિસની આજુબાજુના બાંકડાઓ પર બેસીને શિબિરાર્થીઓ ફોર્મ ભરતાં હતાં. દરવાને એ તરફ જોઈને કહ્યું કે ‘આ લોકોને લઈને બસ હમણાં જ આવી.’ કારની બારીનો કાચ ઉતારીને સતેજ આંખે-કાને આજુબાજુના વાતાવરણને જોતાં-સાંભળતાં કાકીએ તરત પૂછ્યું; ‘(બસ) કેમ મોડી આવી ?’ દરવાનના જવાબના શબ્દે શબ્દે કાકીના મોં પર હાશકારાની ટશરો ફૂટી. ‘લાલબાગ પાસે ખોટી થઈ હતી. ત્યાં ચાર જણાંની રાહ જોવી પડી હતી.’ કાકી મારી તરફ ડોકી લંબાવીને બોલ્યાં, ‘સાંભળ્યું, સોહિણી ? હવે જલ્દી મને અંદર મૂકીને તું જતી રહે !’

તેટલામાં સુકૃત ફાઉન્ડેશનનો બિલ્લો લગાડેલો એક સ્વયંસેવક હાથમાં કાગળ અને પેન લઈને ઝડપથી ચાલતો અમારી પાસે આવ્યો. કારમાં કાકીને જોઈને એણે પૂછ્યું, ‘તમારું નામ શું, માસી ?’

‘શિવાની ઓમ પંડિત !’ કાકી સ્વસ્થતાથી બોલ્યાં. સ્વયંસેવકે એના કાગળમાં લખેલાં શિબિરાર્થીઓનાં લિસ્ટ પર નજર દોડાવી. ‘આમાં તો તમારું નામ નથી !’ જરા ઊભા રહો ! હું પૂછીને આવું છું !’

ગૂંચવાયેલો સ્વયંસેવક અંદર ગયો. રસ્તામાં જ મળેલા કાકાએ એને ઊભો રાખીને કંઈક વાતચીત કરી. એક હાથમાં સૂટકેસ અને બીજા હાથમાં ફોર્મ સાથે કાકાને અમારી તરફ આવતાં જોઈને મેં કહ્યું; ‘કાકી ! તમને લેવા કાકા આવે છે !’

કાકીને કરંટ લાગ્યો હોય તેમ અદ્ભુત ત્વરાથી કારની બારીનો કાચ ચડાવીને કાકી કોકડું વળીને, બે હથેલીની વચ્ચે મોં સંતાડીને બેસી રહ્યાં. મારી પાસે આવીને કાકા બોલ્યા, ‘તને મેં જોઈ ને મને થયું કે...’ ગણગણતાં કાકાએ કારનું પાછલું બારણું ઉઘાડીને અંદર ઝાંક્યું. કાકી સંકોડાઈને એ જ સ્થિતિમાં બેસી રહ્યાં. કાકાએ આગળની ખાલી સીટ પર બેગ મૂકી. હાથમાં રહેલું ફોર્મ ચોવડું વાળીને ગજવામાં મૂક્યું અને કારમાં બેસીને દરવાજો બંધ કર્યો.

સ્ટિચરિંગ સંભાળતાં મેં કાકાની સામે જોયું. કાકાએ ડોકું હલાવ્યું અને ઘરના રસ્તે મેં કાર દોડાવી.

સંધ્યાના રતૂમડા પ્રકાશ અને વાહનોની લાઈટના અજવાળામાં રિઅર-મિરરમાંથી મેં જોયું કે બંને વચ્ચે આંખમિચોલી ચાલી રહી હતી. હાથ સહેજ ઢીલો કરીને કાકી કાકા પરબ ❖ ઓક્ટોબર, 2019

તરફ જોઈ લેતાં હતાં અને કાકા મોં સંતાડીને બેઠેલાં કાકી તરફ અવારનવાર જોતા હતા.

આજે અનુભવી તેવી જીવનની બહુઆયામી સાર્થકતા મેં આ અગાઉ કદી અનુભવી ન હતી. મારું અહીં વડોદરા આવવાનું સાર્થક થયું. મારી પાસે કાર હોવાનું અને જાતે ડ્રાઈવિંગ કરવાનું મને સાર્થક લાગ્યું. પ્રસન્ન દાંપત્યના સહવાસથી મને સાહચર્યની સાર્થકતા સમજાણી. ટૂંક સમયમાં હું મુંબઈ જઈશ ત્યારે વિદાય વખતે પ્રણામ કરીને હું આ અજોડ પાગલોને કહીશ : મને આશીર્વાદ આપો કે તમારા પાવક પાગલપણાનો એક અંશ મને મળે.

‘સોહિણી ! આપણે ક્યાં જઈએ છીએ ?’ પાછલી બેઠકના અંધારા મૌનને કાકાએ જીવંત કર્યું અને મારા હાથ સ્ટિયરિંગ પર પળભર થીજી ગયા : ‘હું ખોટું સમજી હોઈશ ?’ આ પાગલોનું ભલું પૂછવું ! મેં કહ્યું, ‘ઘેર ! તમે જ કહ્યું હતું, ઘેર જવાનું !’

ચહેરાને હાથના સર્કજથી મુક્ત કરતાં બીજી જ ક્ષણે કાકીએ કાકાને કહ્યું, ‘હું કાંઈ તમને લેવા આવી ન હતી. સાથે રહેવા આવી હતી. જુઓ આ થેલી !’

કાકા ખડખડાટ હસ્યા, ‘અમસ્તું જ પૂછ્યું હતું; શિવાનીને બોલતી કરવા માટે !’

મને હાશ થઈ. પ્રગાઢ હાશ તો પાછલી બેઠકમાં પ્રવર્તી રહી હતી. કાકાએ ખીસામાંથી ફોર્મ કાઢીને બતાવ્યું, ‘જો ! આ કોરું ફોર્મ જો ! મેં ભર્યું પણ નથી !’

ચાર પૈડાં પર બે દુનિયા અપની અપની દિશામાં દોડી રહી હતી.

હવે બે દિવસ સુધી આ બે જણાંની વચ્ચે શિબિરની કથા ચર્ચાયા કરશે. શિબિરાર્થીઓ ઘડપણને સહ્ય બનાવવાના પાઠ ભણતા હશે ત્યારે આ ડોસા-ડોસી ઘડપણમાં પણ સાતત્યપૂર્ણ વહાલ કરતા હશે. કાકા ખુલાસો કરશે કે બસમાં બેઠા પછી મને થયું કે શિબિરમાં આવવાનું મેં ખોટું ડહાપણ કર્યું છે. હું રહ્યો હાર્ટનો પેશન્ટ. ખરે વખતે જ શિવાની પાસે નહીં હોય તો ? આ વિચાર આવ્યો ને મારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં હતાં... કાકી કહેશે કે એવા અમંગળ વિચાર કરવા નહીં. એક દી પણ હું આઘી રહી છું ? તમારા વિના મને કેમ સોરવે ? આપણે એકબીજાને જોતાં રહીએ, મળતાં રહીએ એટલે તો હું આવી હતી...

અને...

કુંવારી નદી જેવી હું વિશ્વામિત્રીના શીતલ પવનની સાક્ષીએ પાગલપનની દીક્ષા લેવાની દિશામાં દોડતી હતી. કારની પાછલી બેઠકમાં સિદ્ધ થઈ ચૂકેલી એકવાક્યતાની શાંતિ પ્રવર્તી રહી હતી અને મારા વિચારો હરણફાળ ભરી રહ્યા હતા.

ઘરે પહોંચીને હું પ્રાપ્તિનો કાગળ કાઢીશ. અગાસીમાં જઈશ. વૈશાખી પૂનમના પ્રોજજવલ ચંદ્રની સામે કાગળ ધરીશ. કાગળની જાળીમાં એક અણસાર ઊપસશે. એક અણસાર જેને મેં જયપુરમાં એના વિદાય-સમારંભ વખતે જાણ્યો હતો. ત્રીસીમાં રમતી સ્ટાફ-બહેનોની લાગણીની અશ્રુમિશ્રિત અભિવ્યક્તિમાં મેં જેને ઓળખ્યો હતો. પોતાના સૌમ્ય, સાલસ અને નિરાભિમાની સ્વભાવની પ્રશંસા સાંભળી રહેલા જેના નિર્લેપ ચહેરાને મેં અંતરની આંખે જોયો હતો.

મારે બોલવાનું આવ્યું ત્યારે સ્ટાફની ટ્રાન્સફર વખતે કહેવાતી સામાન્ય વાતોના સ્થાને મેં જીવન વિશે તાત્વિક વિધાનો કર્યા હતાં. સર્વવસ્તુનિ કારણોબદ્ધાનિ; દરેક વસ્તુ કોઈ કારણથી થાય છે — અનાયાસ બોલાયેલા વાક્યને તાળીઓથી વધાવી લેવામાં આવ્યું ત્યારે મને પ્રતીત થયું કે વિદાય લઈ રહેલા વ્યક્તિવિશેષ માટે સ્ટાફ સર્વ ક્ષેત્રે શુભ ઈચ્છે છે. સ્ટાફની ઉત્કૃષ્ટ અભિલાષાને અનુમોદન આપતાં મેં મારા વક્તવ્યના અંતમાં ‘શિવાન્તે પંથા:’ કહ્યું હતું.

પલાશના અણસારને હું કહીશ : વડોદરા પાછા આવ્યા પછી હું તારા માતૃભક્ત ચહેરાને ભૂલી શકી નહોતી. આ હસી રહેલા ચંદ્રની સાક્ષીએ કહું છું કે તારા વિદાય-સમારંભમાં શુભેચ્છાના મારા શબ્દો અંતરમાં આપોઆપ ઊગ્યા હતા.

મુંબઈ પહોંચીને હું પલાશને મળીશ. એના તરફ હાથ લંબાવીને નિમંત્રણ આપીશ; થોડા થોડા પાગલ બનવાનું !

પાછળ સળવળાટ થયો. મારી તરફ ઝૂકીને કાકીએ કહ્યું, ‘બહુ મૂંગા રહ્યા ! સોહિણી ! ગુજરાતી ગીતોની સીડી મૂક !’ અંધારામાં ઈંફોસતાં હાથમાં આવેલી સીડી મૂકતાં શબ્દો રેલાયા : પૂછતી નહીં કેટલો પાગલ; કેટલો પાગલ... કારમાંથી વૈશાખી પૂનમના ચંદ્રને જોઈને હું મનોમન મલકી : વાહ ! અત્યારથી જ અમારા પાગલપનનું મંગલાચરણ થયું !

ભેંકડો | પારુલ ખખ્ખર

આજે ફરી સવાર સવારમાં અંજુડીએ ભેંકડો તાણ્યો હતો અને ફરી એની માએ એને ઘુસ્તાવવાનું ચાલુ કર્યું હતું. ચવાઈને ચુથ્થો થઈ ગયેલા સંવાદો આજે ફરી સંભળાઈ રહ્યા હતા.

‘રાંડ, કામાકૂચટી... કામ કરતાં શેના ઘા વાગે છે તને ? ખાવાનું તો હુંડલો એક જોઈયે છે ને કામ કરવામાં ગાંઠા વળે ! વાલામૂઈ... ઠામણાં નહીં ઊટક તો તો કોણ તારો બાપ ઊટકવા આવશે ? હાલ્ય.. છાનીમાની મોર્ય થા અને ખબરદાર જો ભેંકડો તાણ્યો છે તો !’ કહી અંજુડીને ઢસડીને પોતાની સાથે લઈ ગઈ. અંજુની માને અંજુ પર પહેલેથી બહુ ખીજ ! વાતે વાતે એને ઢીબી નાંખે, ઊભી ને ઊભી ઊચકાવી નાંખે, છુટ્ટા મોંએ ગાળ્યું દે. કોઈને ક્યારેય ન સમજાતું કે આ ખીજ શેની છે ? અંજુના બાપાની કાળી મજૂરીની આવક દારૂમાં તણાઈ જાય છે એની ? પેટે પથરા જેવી બબ્બે દીકરીઓ પાકી છે એની ? ઘર ચલાવવા પારકાં કામ કરવા પડે છે એની કે પછી અંજુડી કામ કરવામાં ત્રાગાં કરે છે એની ? અંજુની ઉંમર એટલી ન હતી કે આ પ્રશ્નોના જવાબ મેળવી શકે. એને તો એટલી ખબર પડતી કે જેવી પોતે ભેંકડો તાણતી એવી મા વાંસામાં ક્યક્યાવીને ધુંબા મારવા લાગતી. વાંસામાં ધડાધડ પડતા ધુંબાઓએ હવે એને રીઢી બનાવી દીધી હતી. ધુંબાનો માર એને કોટે પડી ગયો હતો. અંજુને ધીબેડીને પારકા કામે લઈ જવી એ એની માની મજબૂરી હતી અને અંજુનું નસીબ !

આમ તો અંજુની મા ભડ જેવી ! એકે હજારા ! બધે એકલી પહોંચી વળે તેવી બળુકી. પરંતુ જ્યારથી અંજુના બાપાની મજૂરીના રૂપિયા ચંપા બકાલણના ઝૂંપડામાં અજવાળાં પાથરવા લાગ્યા ત્યારથી માનું કૌવત હણાઈ ગયું હતું. બધા મોરચે એકલે લડી લેતી એ સ્ત્રી સાવ ઢીલી પડી ગઈ હતી. એનો ઉકળાટ શેઠાણીઓનાં વાસણ પછાડવામાં અને અંજુને ઢીબવામાં ઠલવાઈ જતો.

અંજુની ઝૂંપડપટ્ટીની બહાર નીકળતાં જ એક મસ્ત બંગલો હતો અને એમાં એક મસ્ત મેડમ રહેતી હતી. પોતાના ખાલી સમયના ટુકડાને ભરવા માટે તે ઝૂંપડપટ્ટીનાં બાળકોને ભણાવતી હતી. અંજુ સહિત બધાં બાળકો હોંશેહોંશે ભણવા જતાં. મેડમ ભણાવવાની સાથોસાથ રમતો રમાડતાં, વાર્તા કહેતાં અને સમજાવતાં પણ ખરાં કે ‘તમારાં મા-બાપ ભણ્યાં હોત તો આજે મજૂરી કરવાનાં દિવસો ન આવ્યા હોત ! ભણેલો માણસ ઓછી મહેનતે વધુ રૂપિયા રળી શકે છે.’ મેડમ બાળકોને હાથ પકડીને પાટીમાં એકડા ઘૂંટાવતાં. અંજુનો હાથ પકડતાં ત્યારે કહેતાં ‘અંજુ, કેટલી સુંવાળી છે તારી હથેળી ! ભણજે હોં, નહીંતર એઠવાડ ચૂંથી ચૂંથીને અને વાસણ ઘસી ઘસીને આ હથેળીઓ બરછટ થઈ જશે.’ અંજુને બધું ન સમજાતું પણ એટલું તો ચોક્કસ સમજાતું કે પોતાની હથેળી બહુ કોમળ છે અને એની કોમળતા સાચવી શકાય તેમ છે. અંજુને અચાનક એની માની બરછટ હથેળીઓ યાદ આવી જતી અને તે ઉદાસ થઈ જતી.

આમ તો અંજુને પહેલેથી જ કામ કરવાના ગાંઠા વળતા અને એમાં જ્યારથી મેડમ હથેળીની સંભાળ રાખવાનું કહ્યું ત્યારથી તો કામે ન જવા માટે જાતજાતનાં બહાનાંઓ શોધ્યા કરતી. અંજુને ભણવું હતું. ફિલ્મની નટીની જેમ નિતનવાં વસ્ત્રો પહેરવાં હતાં. ઊંચી એડીના સેન્ડલ પહેરીને ટપાક ટપાક ચાલતાં નોકરીએ જવું હતું. સાહેબો સાથે અંજેજીમાં ગોટપીટ કરવી હતી. પણ આ બધું કઈ રીતે શક્ય બને ? જ્યાં બે ટંક પેટભરીને જમવા મળે એ જ જીવનનું ધ્યેય હોય ત્યાં કોને સમજાય આ વાતો ?

કાળની તલવાર વિંઝાઈ રહી હતી. અંજુની ઝૂંપડીની દીવાલો જઈરિત થઈ રહી હતી, આંગણાનો પીપળો ઘરડો થઈ રહ્યો હતો, માની હથેળી વધારે બરછટ થઈ હતી, ચંપા બકાલણની ઝૂંપડીની રોનક વધી ગઈ હતી, અને બસ... એમ જ સાવ સ્વાભાવિક રીતે અંજુ મોટી થઈ રહી હતી. એની છાતી પર નાનકડાં ફૂલ ખીલી ગયાં હતાં. એની હથેળીની રેખાઓ ઘાટી થવા લાગી હતી. એ ઘણી વાર ઘરડા પીપળાની નીચે બેસી હથેળીની રેખાઓને જોઈ રહેતી અને વિચારતી કે રોજરોજ સાબુ-પાઉડરથી ખરડાતી હથેળીમાં પારિજાતની સુગંધ ભરવી હોય તો શું કરવું જોઈએ ? કઈ રીતે આ રેખાઓના વળાંકોને બદલી શકાય ? શું કર્યું હોય તો આ ધનની રેખાને છેક કાંડા સુધી લંબાવી શકાય અને એય પાછી હથેળી કૂણી રહે એ શરતે ? એ મસમોટો નિસાસો નાંખી બેસતી કારણ કે એ સિવાય એ કશું કરી શકવા સક્ષમ ન હતી. એની આંખોમાંથી યુપચાપ એક ખારી નદી વહી નીકળતી પણ એ નદીના નીરની લિપિ ઉકેલવાવાળું કોઈ ન હતું.

અંજુ પર ઊગેલાં ફૂલ જેમ જેમ વિકસી રહ્યાં હતાં તેમ તેમ વસાહતનાં છોકરાંઓની નજર ચકરાવા લેવા લાગી હતી. ખાસ તો કામે જતાં-આવતાં સમયે ચંપા બકાલણ અંજુ

સામે મીટ માંડીને જોયા કરતી. ક્યારેક અંજુની નજર ચંપાના ઝૂંપડા તરફ જતી ત્યારે એને જોરથી થૂંકી નાંખવાનું મન થઈ આવતું.

એક દિવસ કામથી પાછા વળતી વખતે મા-દીકરી આગળ નીકળી ગયાં અને અંજુ જરાક પાછળ રહી ગઈ. ચંપાની ઝૂંપડી પાસેથી પસાર થતી વખતે તેને નાનકડો સ્વિકારો સંભળાયો, અંજુથી અનાયાસ એ તરફ જોવાઈ ગયું. રેશમી ચણિયો, તસતસતી ચોળી અને ગુલાબી ઓઢણીમાં શોભતી ચંપા ઝૂંપડીના દરવાજે અદાથી ઊભી હતી. ચંપા મીઠું મલકી, અંજુથી પણ અનિચ્છાએ મલકી જવાયું. ચંપાએ ઇશારો કરી અંજુને પાસે બોલાવી. અંજુ પગથિયું ચડીને ઝૂંપડીના દરવાજે ગઈ એ સાથે જ ચંપાએ બે હાથ ફેલાવી અંજુના હાથ ઝાલી લીધા અને ઝૂંપડીની અંદર લઈ લીધી. અંજુ હજુ અવઢવમાં હતી કે ઊભા રહેવું કે ચાલ્યા જવું ! ત્યાં જ ચંપાએ એના ગાલ પર હાથ ફેરવ્યા.. આહા.. કેવી લીસી હથેળી... કેવો મુલાયમ સ્પર્શ... અને કેવી સુગંધ ! અંજુએ ઝૂંપડામાં નજર ફેરવી. બારી પર લહેરાતા જાળીદાર પરદા, દીવાલ પર રાજા-રાણીનું શૃંગારિક ચિત્ર, ખૂણામાં પથરાયેલો નકશીદાર પલંગ ! એ જોતી જ રહી. ચંપાએ એને હાથ ઝાલી પલંગ પર બેસારી. પોયું પોયું ગાદલું અને સુંવાળો ઓછાડ... અંજુને લાગ્યું આપુંયે ઝૂંપડું કેમ સુંવાળું અને સુગંધી લાગે છે ? એ આંખોથી ઝૂંપડાની જાહોજલાલીને પી રહી હતી. ચંપાના હાથમાં અંજુની હથેળી હતી. ચંપાએ હળવેકથી અંજુની હથેળી પસવારી અને મૌન તોડતાં બોલી, ‘કેવી કોમળ હથેળી છે !’ જવાબમાં અંજુ માત્ર મલકી. ચંપાએ ઊભા થઈ કબાટમાંથી કીમની એક બોટલ કાઢી અંજુના હાથમાં મૂકતાં કહ્યું, ‘આ લે.. હથેળી પર લગાવજે. અને હા... હથેળીને સાચવજે... સમજ ?’

અંજુ કશો જવાબ આપ્યા વગર ઊભી થઈ અને ઝડપથી ઝૂંપડીની બહાર નીકળી ગઈ. બોટલને ઓઢણીમાં સંતાડતી સંતાડતી તે ઘરે પહોંચી. એનું મન જબરી ગડમથલમાં અટવાયું હતું, ‘આ કીમ લઈ તો આવી પણ વાપરવું કે પાછું આપી દેવું ? માને ખબર પડશે તો મને ચીરીને મીઠું ભરી દેશે ! માનું ભલું પૂછવું... જીવતી ભોમાં ભંડારી દેતાં એનું રૂંવાડુંય ન ફરકે !’ અંજુએ ગાભા-ગોદડાંની થપ્પી વચ્ચે બોટલ સંતાડી દીધી અને રાત પડવાની રાહ જોવા લાગી. રોજ તો લૂસલૂસ ખાઈને સીધી પડતી ગોદડીમાં અને વહેલું પડતું સવાર ! પણ આજે અંજુની ઊંઘ પેલું કીમ ચોરી ગયું હતું. જમીને અંજુ વાસણ ઊટકવા ચોકડીમાં ગઈ ત્યાં મા બોલી, ‘રોજ તો ભેંહની જેમ ખાઈને ઘોંટાઈ જાય છે, આજ વળી ઠામણાં ઊટકવાના ઓરતા જાયગા છે ને કાંઈ !’ અંજુ કશું ન બોલી પણ મા બોલતી હતી, ‘નભ્ભાઈ... મીંઢીના પેટની... પાણો ફાટે તો આ ફાટે !’ અંજુ ચુપચાપ વાસણ ઊટકતી રહી. કામ પત્યા પછી ઘસીઘસીને હાથ-પગ-મોઢું ધોયાં. ઘાઘરીના ઘેરથી સંભાળપૂર્વક લૂછ્યા અને બધાના ઊંઘી જવાની રાહ જોવા લાગી. એકાદ કલાક પછી નસકોરાં સંભળાવા લાગ્યા ત્યારે પેલી બોટલ લઈ ફળિયામાં આવી. બાપા હજુ આવ્યા ન હતા. ચંપા બકાલણની ઝૂંપડીમાં ઝીણકો દીવો બળી રહ્યો હતો. અંજુ ફળિયામાં પડેલા ખાટલા પર બેસી ગઈ. પેલી બોટલમાંથી કીમ હથેળી પર કાઢ્યું. બન્ને હથેળી પર, પંજા પર ધીમે ધીમે લગાવ્યું. બન્ને પગ પર, એડી પર, પાનીઓ પર લગાવતી

રહી. બોટલ બંધ કરી બન્ને હથેળીઓને ચહેરા પર ફેરવી. આહાહા... કેવી ભીનાશ ! કેવી સુગંધ ! કેવો કોમળ સ્પર્શ ! કેવો નશો ! જાણે આખું આયખું મધમધવા લાગ્યું. એણે ખાટલા પર શરીર લંબાવ્યું અને આંખો મીંચી દીધી. આકાશમાંથી રૂપેરી ચાંદની વરસતી હતી અને હથેળીમાં સુગંધનો દરિયો હિલ્લોળાતો હતો. અંજુ આકંઠ ભીંજાઈ રહી હતી.

અચાનક ખખડાટ થયો અને અંજુની આંખ ખૂલી ગઈ. બાપા આવી ગયા હતા. વરસતી ચાંદનીને બહાર જ એકલી છોડીને અંજુ ઝૂંપડાની અંદર ચાલી ગઈ. એની છાતીમાં કશુંક બળપૂર્વક અમળાઈ રહ્યું હતું. એ માના પડખામાં લપાઈને આંખો મીંચી ગઈ. આંખો બંધ થતાં જ એ કશે દોડીને જઈ રહી હોય એવું અનુભવવા લાગી. પૂરપાટ દોડતાં દોડતાં અચાનક એ થંભી ગઈ. ના, રસ્તો બંધ નહોતો થયો પરંતુ એ રસ્તો કોઈ ત્રિભેટે આવીને અટકી ગયો હતો. અંજુ ત્રણેય રસ્તા પર જોવા લાગી. એક રસ્તા પર ભેંકડો તાણતી અંજુને ઢીબતી ઢીબતી કામે લઈ જતી બરછટ હથેળીવાળી મા દેખાઈ રહી હતી. અંજુને એ રસ્તે જવાની મુદ્દલ ઈચ્છા ન થઈ. બીજા ખરબચડા રસ્તા પર દૂર દૂર હાથ પકડીને એકડો ઘૂંટાવતા મેંડમ દેખાવા લાગ્યાં. અંજુને થયું આ રસ્તો તો કેવો અઘરો અને વળી મેંડમ સુધી પહોંચવું તો એથી પણ અઘરું ! ત્રીજા રસ્તા પર પોતાની સુગંધી હથેળી સંભાવીને બોલાવી રહેલી ચંપા બકાલણ દેખાઈ રહી હતી. એ ઢાળવાળા રસ્તા પર ચંપા બકાલણ સાવ નજીક હતી... અંજુને થયું સહેજ હાથ લંબાવતાં જ પકડી લેવાશે.. અને પછી તો જિંદગી પૂરપાટ... સડસડાટ...! એ માની વધારે નજીક સરકી, માએ ઊંઘરેટા અવાજે પૂછ્યું, ‘બીક લાગે છે ?’ અંજુએ વ્હાલથી વધારે પાસે જતાં કહ્યું, ‘ના, હવે નહીં’ ...માની બરછટ હથેળી અંજુના વાંકડિયા વાળમાં ફરવા લાગી અને અંજુને નિરાંતની નીંદર આવી ગઈ.

મહિનાઓ પછીની કોઈ એક રાત્રે કોઈ અજાણી ઓરડીમાં અંજુ ખાટલા પર બેઠી હતી. પોચું પોચું ગાદલું અને ઓછાડની સુંવાળપ એને સ્પર્શી રહી હતી. અંજુ કંઈક ગભરાતી, કંઈક શરમાતી કશાક અકથ્ય ભાવ અનુભવતી હતી. એ અસંખ્ય વિચારોથી ઘેરાયેલી હતી પરંતુ એકેય વિચારને પકડી શકાતો ન હતો. અચાનક ઓરડાનો દરવાજો હડસેલાયો. કોઈ અજાણી આકૃતિ અંજુ તરફ આવી અને ખાટલા પર અંજુની અડોઅડ બેસી ગઈ. ખબર નહીં શાથી પણ અંજુ આંખ મીંચી ગઈ. કદાચ વાસ્તવિકતાથી ભાગી છૂટવા માંગતી હોય એવો એનો પ્રયાસ હતો. એની સાવ અડોઅડ બેઠેલા પુરુષદેહમાંથી કોઈ જંગલી છોડ જેવી તૂરી-માદક ગંધ પ્રસરી રહી હતી. અંજુ એ ગંધને અતિક્રમવા માંગતી હોય તેમ વધુ જોરથી આંખો મીંચી રાખી. એ પુરુષે હળવેકથી અંજુની હથેળીઓને પોતાના હાથમાં લઈ પંપાળી પછી છેક નાક સુધી લઈ જઈને સૂંધી અને પોતાના ગાલ પર ફેરવી. ઊંડો શ્વાસ લઈ એ ઘેઘૂર અવાજે બોલ્યો, ‘તારી હથેળી તો જો... કેટલી કોમળ છે !’ એ સાંભળીને અંજુ ચમકી ગઈ. અને એ સાથે જ અંજુને ત્રિભેટા પરનો ત્રીજો રસ્તો દેખાયો. એ લીસા, લપસણા અને સુગંધી રસ્તા પર પૂરપાટ દોડી જતી અંજુડી દેખાવા લાગી અને એને જોરથી ભેંકડો તાણવાનું મન થઈ આવ્યું.

મોક્ષમાર્ગ

માવજી મહેશ્વરી

મોંસૂઝાણું થવાને હજુ વાર છે. ઝાકળનું સામ્રાજ્ય ફેલાઈ રહ્યું છે. ધર્મગુરુઓની અસ્ખલિત વહેતી વાણીને ચોમેર ચૌદિશ દેતાં સ્પીકર થોડી વાર માટે શાંત થયા છે. વર્ષો આવી રીતે રાત પસાર કરવાનું થયું છે. મારો નાનો ભાઈ મને કહે છે.

ભાઈ, તમે થોડી વાર સૂઈ જાઓ.

નાનો ભાઈ મને હવે સુંવાળો અને મોટો માણસ સમજવા લાગ્યો છે. મારાં લગ્ન થયાં ત્યારે એ તેર વર્ષનો હતો. નાનો હતો ત્યારે અંધારાથી બીતો અને માનું પડાનું ન છોડતો મારો નાનો ભાઈ બાપુજીના મૃત્યુ પછી અચાનક મોટો થઈ ગયો છે. હું તેની માંજરી આંખોમાં એ બાળક શોધું છું જે મહેમાનો આવતા ત્યારે ઘરમાં સંતાઈ જતો હતો. એને જોતાં વીતી ગયેલા સમયનાં છૂટાંછવાયાં ખટમીઠાં દશ્યો મારી આસપાસ રમવા લાગે છે.

જેને મારા બાપુજી સૌથી ઢીલો કહેતા તે મારો નાનો ભાઈ હવે ધર્મધ્યાન અને પૂજાપાઠમાં પડી ગયો છે. તે સવાર-સાંજ માળા કરે છે. નાતનાં નાનાં-મોટાં કામોમાં પૂછવા લાગ્યો છે. માણસો નસો-નાડી જોવડાવવા એની પાસે આવે છે. ગામમાં, પરિવારમાં મારા ભાઈની વારે વારે પૂછા થાય છે. મારો નાનો ભાઈ મારા કરતા મોટો બની ગયો છે. હું હજુ ત્યાં જ ઊભો છું. એ જ કિશોરાવસ્થાની પાળી ઉપર અસમંજસમાં બેઠેલો એક છોકરો. શા માટે લોકો આટલા વ્યવહારુ બની જતા હશે ? હું જગતના વ્યવહારો સમજવામાં વારંવાર નાપાસ થતો રહ્યો છું, મને આવા પ્રસંગોમાં મારી જ દયા આવે છે.

તારીખિયાંમાં શિયાળો ચાલે છે તોય ઠંડીના કોઈ અણસાર નથી. જાણે ઠંડી ઉતરપાર કોઈની મહેમાનગતિ માણવા રોકાઈ ગઈ છે. મારા ગામમાં તો આ તાપણાંની ફરતે બેસીને તાપવાનો, રાતો ખૂટાડવાનો સમય ! ઠંડીય કેવી ! કારતક બેસતાં જ બરછટ ઠંડા પવનનું લાવલશ્કર ગામના પાદરે પડાવ નાખી દેતું. એને પાછા જવાની કોઈ જ ચિંતા રહેતી નહીં. હજુ વેસેલીન અને જાતજાતની કીમની સુંવાળપનો સ્વાદ ચામડીએ ચાપ્યો જ નહોતો. ફાટેલા હોઠ ખડખડાટ હસવા દેતા નહીં. અરીસા વગરના ઘરમાં ચહેરાની સભાનતા ક્યાંય ઊગી નહોતી.

હું એક ભીંતને અઢેલીને બેઠો છું. જ્યાં અત્યારે મકાનો બની ગયાં છે ત્યાં ક્યારેક ખીજડા, બાવળ અને કેરડાંની ગીચ ઝાડી હતી. ગામલોકો એને ઝુંડ કહેતાં. મારા જેવા બીકણ છોકરાઓ માટે એ વિસ્તાર હોરર હતો. મારાથી મોટા ભારાડી છોકરાઓની

વાતો સાંભળી શું ને શું થતું. પણ ઉનાળાના ધોમ બપોરેય કોઈ દિવસ એ જગ્યાએ પગ મૂકવાની હિંમત ન થઈ. એ ઝાડીમાં રોજ રાતે ચૂડેલો ભેગી થાય અને રાસડે રમે એવી વાતો સાંભળવી ગમે. રાતે નીકળેલા વટેમાર્ગને તો વળી ઢોલ સંભળાયાની વાતોય વહેતી. રાતના આંખ ખુલી જાય તો તરત યાદ આવે કે ઝુંડમાં અત્યારે ચૂડેલો રાસ રમતી હશે તો કેવી લાગતી હશે ? એવોય વિચર આવે કે અમે ઠીક મોટા શા માટે જોવા જતા નહીં હોય ? એક ઝબકારની જેમ આંખો સામેથી બધું પસાર થી જાય છે. એજ ઝુંડ વિસ્તારમાં બેઠો છું જે અત્યારે વીજળીની બત્તીઓથી ઝળહળે છે. સગવડો થોડુંક આપીને કેટલું બધું લઈ લે છે !

યાની કીટલી ફરવા માંડી છે. ધર્મગુરુઓ અને તેમની આસપાસ ટોળે વળેલા યાની ચુસ્કી ભરતાં ભરતાં મોક્ષ અને ચોયસી લાખ યોનિઓની ચર્ચામાં ગૂંથાયા છે. અનુયાયીઓ એકકાન થઈને સાંભળી રહ્યા છે. એ બધાંમાં હું સાવ અજ્ઞાની છું. સાવ અબુધ બાળક. મંડપની બહાર વરસતી ચાંદની સાદ પાડે છે. હું ઊભો થઈને ફળિયાની બહાર જાઉં છું. મને જતો જોઈ કેટલીક આંખો મારી સામે સકારણ તકાય છે. હું એ નજરનો અર્થ સમજું છું. ક્ષણેક વિષાદ જાગે છે કે શા માટે આ લોકો માટે હું પરાયો થઈ ગયો છું. શા માટે અહીં આગંતુક છું ? હું મારા જ સમૂહથી બહાર ફેંકાઈ ગયો છું. હું એમને સમજાવી શકતો નથી કે હું ક્યાંય ગયો નથી, અહીં જ છું. અરે ! મારાં મૂળિયાં હજુ આ જ માટીમાં ઊડે સુધી ખૂંપેલાં છે.

આ મૂળ ગામની બહારનો વિસ્તાર છે. ક્યારેક આ વિસ્તારની સામેની બાજુએ ખળાવાડ હતી. હવે ખડાવાળ ગાંડા બાવળથી ઢંકાઈ ગઈ છે. સાથે ઢંકાઈ ગઈ છે આખીય ખળા સંસ્કૃતિ. અહીં ચોવાટો છે. ચારેય દિશાઓ તરફ જતી સડકો થાકી ગયેલી સ્ત્રીની જેમ સૂતી છે. હું સડક પર ટહેલતો ટહેલતો વસાહતથી દૂર ચાલ્યો જાઉં છું. આથમણી દિશામાં અજવાળી ચૌદશનો પીળો ચંદ્ર ઝળાહળા થાય છે. પાછલી રાતની ઘેનમાં સરી પડેલી સીમનાં ઝાડવાં બેઠે બેઠે ઊંઘી ગયેલા વૃદ્ધ જેવા ભાસે છે. આ વર્ષે ચોમાસાએ નાદારી નોંધાવી છે. કારતક માસમાં હિલ્લોળા લેતું તળાવ હિજરત કરી ગયેલાં લોકોના ગામ જેવું ઉજ્જડ ભાસે છે. તળિયે થોડું પાણી બચ્યું હશે. એકાદ મહિના પછી તેનું તળિયું દેખાઈ જવાનું છે. તે પછી દેડકાંની ફોજ તળિયામાં પડેલી તિરાડોમાં સંતારી જશે. એમના માટે અસ્તિત્વનો જંગ શરૂ થશે. આવતા આષાઢ મહિને જો મેઘરાજા રીઝશે તો તળાવના કાંઠા ફરી ગાજતા થશે.

સડકની દક્ષિણ બાજુએ ખેતરની વચ્ચોવચ ઊભેલી બાવાવારી મોરી નામે ઓળખાતી ટેકરી અત્યારે સાવ જુદી લાગે છે. જાણે કોઈ જોગી જટા વિખેરીને બેઠો છે. સાંકડી ટોચ ઉપર ઊભેલા ખીજડાની જોડ હજુ સલામત હોવાનું મને આશ્ચર્ય જાગે છે. આ બાવાવારી મોરી નામની ટેકરીનું કુતૂહલ હજુય શમ્યું નથી. બાવાવારી મોરીમાં ખજાનો દાટેલો છે એવી વાતો નાનપણમાં ખૂબ સાંભળી. એ ટેકરીના પીળા ખડકોમાં પથ્થર અફળાવતાં તાંબા જેવો રણકાર સાંભળી પીળા ખડકો સોનાના જ હશે એવી કલ્પનાઓ કરેલી. એમ થયું કે અત્યારે બાવાવારી મોરી ઉપર જાઉં. જોઉં તો ખરો કે તેની

ટોચ પરથી હવે ગામ કેવું લાગે છે. પણ જીવતરની આસપાસ ગોઠવાઈ ગયેલાં વર્તુળો મને તેમ કરતા રોકે છે. ઘડિયાળ જોઉં છું. તે સાથે જ દેરાસરનો ઘંટ વાગે છે. આ દેરાસરનો ઘંટ એક સમયે મારા ગામનું સાર્વજનિક ઘડિયાળ હતું. જૈનોનું કહેવાતા મારા ગામમાં હવે જૈનોનાં માંડ દસેક ઘર ખુલ્લાં છે. થોડા વૃદ્ધો વીતેલા સમયને યાદ કરતા દિવસભર સુની બજારને જોયા કરે છે. પાછલી પેઢીથી ખૂબ દૂર વતનમાં રહેતા એ વૃદ્ધો બદલાતા સમયને કઈ રીતે મૂલવતા હશે ? શ્રીમંત સંતાનોએ બનાવેલા આલીશાન બંગલામાં એમને ઊંઘ આવતી હશે ? અને પ્રશ્નો જાગે છે અને શમી જાય છે.

હજુ અજવાશ થવાને વાર છે. હું મારા વિશે વિચારું છું તો લાગે છે જાણે હું કાયમ અંધકાર અને અજવાશ વચ્ચેના સંધિકાળ ઉપર જ રહ્યો છું. ન આ તરફનો, ન પેલી તરફનો. મને જે દેખાયું અને સમજાયું તે કોને કહેવું તેનો વિષાદ પણ હવે ભીતર ભંડારી દીધો છે. દૂર એક નાનકડું શહેર છે. જ્યાં મારા સાડા ત્રણ દાયકાના અનેક સુખદ વળાંકો અનુભવ્યાનો રોમાંચ છે. આ જ સડક ત્યાં જાય છે. હું સડકના એ છેડા ઉપર ઊભો છું જ્યાં મારું ગામ છે,

હું લોભી માણસની જેમ ઝાકળભીની ચાંદનીમાં નહાતી સીમને જોઈ રહું છું. અત્યારે જે દૃશ્યો છે તે વર્ષો પૂર્વે પણ હતાં. મારી આંખોમાં એ હજુ સમાયેલાં છે. આજે દિવસ ચડ્યે મારે નીકળી જવાનું છે. હું ચાલ્યો જઈશ તે પછી પણ આ સીમ આમ જ ચાંદનીમાં નહાતી હશે. આમ જ ઝાકળનાં વાદળો જમીન ઉપર ઊતરી આવશે. દેરાસરનો ઘંટ પણ રોજ રણકશે. નહીં હોઉં તો કેવળ હું.

અયાનક હવામાં સ્પીકરનો અવાજ ફેલાય છે. ધર્મગુરુએ કર્ણપોરો કહેવાતો અધ્યાય ગાવાનું શરૂ કર્યું છે. હું વિચારું છું ફરી બધા ધર્મગુરુઓની આસપાસ ગોઠવાઈ ગયાં હશે. એકધારી વાણીમાં ખોવાઈ ગયા હશે. મનુષ્યજન્મ સાર્થક કરવાનો ગુરુમંત્ર શોધતા હશે. એમનામાંનો જ એક હું અહીં ઊભો છું, ઉદાસ આંખે ચંદ્ર સામે જોતો. આ ચંદ્રને અહીં ફરી ક્યારે મળવાનું થશે તેની ખબર નથી. એટલે જ કદાચ લોભ જાગ્યો છે. આ હવામાં થોડા વધુ શ્વાસો ભરી લેવાનો, ચંદ્રના અજવાળામાં નહાઈ લેવાનો, ઝાકળના અદીઠ વરસાદથી ભીંજાઈ લેવાનો. કદાચ આજ મારો મોક્ષમાર્ગ હોય!

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો નવો ઈ-મેઈલ આઈડી

gspamd123@gmail.com

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઈલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈમેઈલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઈ-મેઈલ આઈડી :

parabgps@gmail.com

દામ્પત્યજીવનમાં સ્નેહ અને સમજદારીનું મૂલ્ય પ્રસ્થાપિત કરતી વાર્તા : ધ ગ્રાસહોપર

સુરેશ ગઢવી

રશિયન સાહિત્યની વાત નીકળતાં જ જે બે-ત્રણ નામ ચિત્તમાં ઝબકે એમાંનું એક નામ એન્તન ચેખોવનું છે. ચેખોવે નાટકો લખ્યાં છે તો ટૂંકી વાર્તાઓનું સર્જન પણ વિપુલ પ્રમાણમાં કર્યું છે. ચેખોવ જીવનને બહુ નજીકથી જુએ છે અને ખૂબ સૂક્ષ્મતાથી પોતાની વાર્તાઓમાં આલેખે છે. એમની વાર્તાઓમાં મુખ્યત્વે માનવીય સંવેદનો કેન્દ્રમાં હોય છે. ચેખોવ સત્ય, નૈતિક મૂલ્યો અને માનવની ગરિમાનો મહિમા કરે છે. તો અસત્ય, અત્યાચાર, અને અભદ્રતા પ્રત્યે આકોશ પણ વ્યક્ત કરે છે.

ઈ.સ. ૧૮૮૫ થી ૧૮૯૯ સુધીનો સમયગાળો ચેખોવના સાહિત્યસર્જનનો સુવર્ણકાળ ગણાયો છે. (આ સમય દરમ્યાનના ચેખોવ પરિપક્વ સાહિત્યકાર છે.) આ ગાળામાં એમણે ઉત્કૃષ્ટ ટૂંકીવાર્તાઓ સર્જી છે. આવી જ એક સુંદર વાર્તા એટલે ‘ધ ગ્રાસહોપર’ (The Grasshopper). ઈ.સ. ૧૮૯૧માં લખાયેલી આ વાર્તા ઈ.સ. ૧૮૯૨માં ‘નોર્થ’ નામના સામયિકમાં પ્રકાશિત થયેલી. અહીં વિશેષતા એ છે કે આ વાર્તા ચેખોવની બહુ ઓછી વાર્તાઓમાંની એક છે કે જેમાં વાર્તાકારે કોઈ વાસ્તવિક ઘટનાને ઝાઝા ફેરફારો વગર વાર્તા સ્વરૂપે રજૂ કરી હોય. પોતાના એક અંગત ચિત્રકાર મિત્રના જીવનમાં ઘટેલી એક ઘટનાને વાર્તાકારે અહીં મૂકી છે. અલબત્ત, શુદ્ધ સાહિત્યિક સ્વરૂપે. જોકે લેખકે સ્વયં તો આ વાર્તામાં કોઈ વાસ્તવિક ઘટનાનું નિરૂપણ હોવાનો સ્પષ્ટ ઈન્કાર જ કરી દીધેલો.

આ વાર્તા માટે અગાઉ બેએક શીર્ષક વિશે વિચારીને અંતે ચેખોવે ‘ધ ગ્રાસહોપર’ શીર્ષક પસંદ કર્યું ત્યારે એમના મનમાં કીલોવની (ઈસપ અને લા ફોન્ટેનની પણ) બોધકથા ‘The Ant and the Grasshopper’ (કીડી અને તીતીઘોડા) હતી. આ બોધકથાના તીતીઘોડાને કંઈ કામકાજ કરવું ગમતું નથી. એ તો અહીંતહીં કૂદાકૂદ કર્યા કરે છે; મોજમજા કર્યા કરે છે. ચેખોવ આ વાર્તામાં તીતીઘોડો શબ્દ વાર્તાના મુખ્ય સ્ત્રીપાત્ર ઓલ્ગા માટે પ્રતીક રૂપે પ્રયોજે છે. ઓલ્ગાને જીવનનો ભરપૂર આનંદ લૂંટવો છે પણ કોઈ પ્રકારનાં બંધનો કે જવાબદારીઓ એને સ્વીકાર્ય નથી.

ઓલ્ગા એક અતિ ચંચળ, પ્રસિદ્ધિભૂખી સ્ત્રી છે. પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો ટૂંકો રસ્તો એણે શોધી લીધો છે. પોતે કલાને બહુ સમજતી નથી પણ શહેરમાં લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરતા ચિત્રકારો, સંગીતકારો, શિલ્પીઓ અને અભિનેતાઓ સાથે મિત્રતા કેળવી, એમના

સહવાસમાં રહીને પોતાને પણ કલાકારમાં ખપાવવાના એ મિથ્યા પ્રયાસ કરે છે. કોઈ નવી પ્રતિભા ઊભરી આવે કે તરત ઓલ્યા એને મળવા દોડી જાય છે; એની સાથે દોસ્તી કરી લે છે અને એને પોતાના ઘરે નિયમિતપણે યોજાતી પાર્ટીઓમાં નિમંત્રિત કરે છે.

પોતાના પિતા સાથે હોસ્પિટલમાં કામ કરતા અને પિતાની બીમારી દરમ્યાન એમનું ખૂબ ધ્યાન રાખનાર ડૉ. ઓસિપ સ્ટેપનીય દિમોવ પ્રત્યે ઓલ્યા કૃતજ્ઞતાનો ભાવ અનુભવે છે, અને એની સાથે લગ્ન કરે છે. ડૉ. દિમોવ એક સીધોસાદો, સાધારણ આવક અને અંતર્મુખી વ્યક્તિત્વ ધરાવતો માણસ છે. ઓલ્યાને ગમતી ઝાકઝમાળની દુનિયાથી એ જોજનો દૂર છે. વાર્તાનો આરંભ ઓલ્યા-દિમોવના લગ્નસમારોહથી થાય છે જેમાં ઓલ્યા પોતાના કલાકાર મિત્રોને પોતાનાં લગ્ન ડૉ. દિમોવ સાથે કયા સંજોગોમાં થઈ રહ્યાં છે એ વિશે કહે છે. દિમોવ જેવા સાધારણ યુવક સાથે લગ્ન કરવામાં ઓલ્યાને કદાચ કશુંક 'રોમેન્ટિક' લાગે છે. આવી વ્યક્તિ સાથે લગ્ન કરી, લોકોને આશ્ચર્યમાં મૂકી, સૌનું ધ્યાન પોતાના તરફ આકર્ષિત કરવાની વૃત્તિ કામ કરતી હોય એવું પણ બને ! અઢારમી સદીના અંગ્રેજી નાટ્યકાર આર. બી. શેરિડનના નાટક "The Rivals"માં સાવ ચીથરેહાલ યુવક સાથે લગ્નના વિચારમાત્રથી રોમાંચ અનુભવતી લિડીયા લેવિંગશનું અહીં સ્મરણ થાય છે.

લગ્ન પછી પણ ઓલ્યા કોઈ સાંસારિક કે સામાજિક જવાબદારીઓમાં પડે એમ નથી. સવારે છેક અગિયાર વાગે જાગીને પિયાનો વગાડે કે પછી ચિત્રો દોરવા બેસી જાય. પતિની મર્યાદિત આવકમાં પણ એનો કપડાંનો શોખ એને રોજ બપોરે દરજીને ત્યાં ખેંચી જાય. ત્યાંથી વળી કોઈ ચિત્રકાર કે અભિનેત્રીને ત્યાં કે પછી કોઈ ચિત્ર પ્રદર્શનમાં ! એ સૌને પોતાના ઘરે ભોજન માટે આમંત્રિત કરે. આ કલાકારો પણ ઓલ્યાની સુંદરતા, કલાપ્રીતિ અને કલાસૂઝની જૂઠી પ્રશંસા કર્યા કરે અને ભવિષ્યમાં ઓલ્યા કલાના ક્ષેત્રે બહુ પ્રગતિ કરશે એવી વાતો કર્યા કરે. ઓલ્યા આ બધું સાંભળીને ખૂબ ખુશ થાય. ઘરે આવી, સાંજે પાંચ વાગે જમીને પાછી મિત્રોને મળવા નીકળી જાય તે નાટક-થેટક જોઈને મધરાતે પાછી આવે. આ ઓલ્યાનો નિત્યક્રમ.

ઓલ્યા દિમોવની સાદગી, સરળતા અને જ્ઞાનની પ્રશંસા તો કરે છે પણ એને પતિ તરફ સતત એક ફરિયાદ છે કે એને કલામાં રસ નથી. પોતાના ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓમાં નિશ્ચિન રચનાપચ્યા રહેતા દિમોવને કલામાં રસ લેવાનો કે કલાને સમજવાનો સમય જ મળ્યો નથી. પણ ઉચ્ચ બુદ્ધિપ્રતિભા ધરાવતી વ્યક્તિઓ એકાદ કલાને આખી જિંદગી સમર્પિત કરી દેતા હોય છે એ વાત પરથી દિમોવ કલાનું મૂલ્ય તો સાચે જ સમજે છે. પત્નીના કલાકારમિત્રો સાથે એ હંમેશાં સૌજન્યપૂર્ણ વ્યવહાર કરે છે. દર બુધવારે પત્ની દ્વારા પોતાના ઘરે યોજાતી પાર્ટીઓમાં પોતે ઉપસ્થિત નથી રહેતો પણ ભોજનની સમગ્ર વ્યવસ્થા સંભાળી લે છે. ભોજન તૈયાર થાય એટલે સૌને બોલાવે છે; સૌની સંભાળ રાખે છે.

દિમોવનો ઓલ્યા પ્રત્યેનો પ્રેમ વાર્તામાં એક પ્રસંગથી સ્પષ્ટ થાય છે. લગ્નના થોડા સમય પછી ઓલ્યા એના કેટલાક કલાકારમિત્રો સાથે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં, વોલ્યા

નદીને કિનારે થોડા મહિના કલાની સાધનાને નામે જાય છે. પત્નીની યાદ આવતાં એક રાતે દિમોવ ઓલ્યાને પ્રિય એવી ખાણીપીણીની વસ્તુઓ લઈને ત્યાં પહોંચે છે. પણ પોતાના મિત્રોમાં વ્યસ્ત ઓલ્યાને એના ભાવસંવેદનની કદર નથી. એક સ્થાનિક વ્યક્તિના લગ્નમાં પહેરવા માટે પોતાને એક સારા ટ્રેસની જરૂર છે એમ કહી એ દિમોવને રાતે જ પાછો મોકલી દે છે. પત્નીને અનહદ યાદતો દિમોવ કોઈ જ ફરિયાદ વગર તાબડતોબ પાછો નીકળી જાય છે ! એક ચાંદની રાતે, વોલ્યાની સાક્ષીએ રિઆબોવ્સ્કી નામનો ઓલ્યાનો એક ચિત્રકાર મિત્ર એને પ્રણયક્રીડા માટે આમંત્રિત કરે છે. ઘડીક વાર તો ઓલ્યા પતિનો વિચાર કરે છે પણ દિમોવ એને બહુ દૂર દૂર હોવાનું ભાસે છે - ભ્રમણા જેવો, સ્વપ્નવત્ ! એ રિઆબોવ્સ્કીના આલિંગનમાં સમાઈ જાય છે. પ્રણયનું એક નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. પણ રિઆબોવ્સ્કી રંગીન મિજાજનો કલાકાર છે. કોઈ એક જ સ્ત્રી સાથે લાંબો સમય ટકી શકે એવો એનો સ્વભાવ નથી. થોડા દિવસોમાં એ ઓલ્યાથી ઉઠાઈ જાય છે. પરિણામે બન્ને વચ્ચે ઝઘડા શરૂ થઈ જાય છે. એક બાજુ ઓલ્યા રિઆબોવ્સ્કીને ઝંખે છે અને બીજી બાજુ દિમોવ ઓલ્યા માટે જૂર્યા કરે છે. દિમોવ ઓલ્યાને ઘરે પાછા આવી જવા વિનવતા પત્રો લખ્યા કરે છે. પ્રેમી દ્વારા થતી સતત અવહેલનાથી થાકીને ઓલ્યા પતિ પાસે પાછી આવે છે. પોતે દિમોવને ખૂબ જ યાદે છે અને રિઆબોવ્સ્કી સાથે પોતાને કોઈ સંબંધ નથી એવું જાતને સમજાવવાની કોશિશ કરે છે પણ પ્રેમીને ભૂલી શકતી નથી. કોઈ ને કોઈ બહાને એને મળવાનું નિમિત્ત શોધી કાઢે છે. પણ રિઆબોવ્સ્કીને હવે એનામાં રસ નથી. ઓલ્યાનાં ચિત્રોની એ ઠેકડી ઉડાવે છે. એક પ્રસંગે તો ઓલ્યા એના ઘરમાં અન્ય સ્ત્રીને સંતાતી જુએ છે અને હૃદયભંગ થાય છે. આ ઘરમાં એ પોતે પણ અનેકવાર આ રીતે સંતાઈ છે !

દિમોવ પત્નીના બદલાયેલા વર્તનથી દુઃખી છે. બધું સમજે છે પણ કંઈ બોલતો નથી. સમજવા છતાં છેતરાય છે. પત્નીને કંઈ કહીને એને દુઃખી કરવાની એને ઈચ્છા નથી. અગાઉની જેમ જ બુધવારની રાત્રિ-મહેફિલોમાં એ ભોજનની વ્યવસ્થા સંભાળતો રહે છે. પણ ઓલ્યાને દિમોવની સિદ્ધિઓ કે પ્રગતિમાં રસ લેવાનો સમય નથી. એવી વાતો સાંભળવામાં થિયેટર પહોંચવાનું મોડું થઈ જાય એ એને પોસાય એમ નથી ! દુઃખી દિમોવ હોસ્પિટલમાં ડિથેરિયાની જીવલેણ બીમારીથી પીડાતા દર્દીની સારવાર કરતાં કરતાં પોતે જ એ અસાધ્ય રોગનો ભોગ બની જાય છે. પણ ઓલ્યાને ચેપ લાગી જાય એ બીકે એને પોતાનાથી દૂર રાખે છે. એનો સાથી મિત્ર કોરોસ્તેલેવ રાતદિવસ એની સેવા કરે છે. આપત્તિના આ સમયમાં ઓલ્યાના કોઈ મિત્રો એની સંભાળ લેતા નથી. સાચી પ્રતિભા ક્યારેય પોતાના ઊંચાઈનો દેખાડો કરતી નથી. દિમોવે જાતે પોતાની મહાનતાનાં ગાણાં ક્યારેય ગાયાં નથી પણ એના અંત સમયે કોરોસ્તેલેવ અને અન્ય ડોક્ટરમિત્રોની વાતચીત પરથી ઓલ્યાને પતિના મેઘાવી વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ આવે છે. પોતે આજ સુધી જેને સાવ સાધારણ બુદ્ધિપ્રતિભાવાળી વ્યક્તિ સમજતી હતી એ તો એના ક્ષેત્રમાં અનેક ઉચ્ચ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરનારી વિરલ પ્રતિભા હતી એવું એને સમજાય છે. દિમોવ મૃત્યુ પામે છે. મૃત્યુ સાથે એ માનસિક યાતનાઓમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. કરુણ આર્કંદ કરતી

ઓલ્ગા મૃત પતિને પોતાની સાથે નવેસરથી જીવન શરૂ કરવા વીનવે છે. પુનઃ તક મળે તો આવા મહાપુરુષને પોતે જીવનભર પૂજવા તૈયાર છે. એની શક્તિઓને નજરઅંદાજ કર્યાનો ઓલ્ગાને પશ્ચાત્તાપ છે. પણ એને સારી વાત સમજાઈ ત્યારે ઘણું મોડું થઈ ચૂક્યું છે. જીવનમાં ક્યારેક એવું પણ બને છે કે જાગીએ ત્યારે રાત પડી ગઈ હોય છે ! ઓલ્ગાનો પશ્ચાત્તાપ દિમોવના મૃત્યુની ક્રુણતાને ઘૂંટે છે અને વાર્તાને આગવી ઊંચાઈ બક્ષે છે. વાર્તાને ચોટદાર અંત મળે છે. ચેખોવની અનેક વાર્તાઓમાં લગ્નેતર સંબંધોનું નિરૂપણ મળે છે. 'Lady with Lapdog', 'Agafya', 'Misfortune' અને 'Ariadne' આનાં ઉદાહરણો છે. આ વાર્તામાં પણ આવા અવૈધ સંબંધોની વાત રજૂ થઈ છે. ઓલ્ગા સાચા પ્રેમ અને શારીરિક ખેંચાણ વચ્ચેનો ભેદ સમજતી નથી. એની આ અણસમજ જ કદાચ એના જીવનની ક્રુણાંતિકાનું કારણ બને છે; પણ વાર્તાને અંતે એને થતું હકીકતનું ભાન અને એમાંથી જન્મતો પશ્ચાત્તાપનો ભાવ એને ખલનાયિકા બનતાં બચાવી લે છે.

સાથોસાથ વાર્તાકાર અહીં બે ભિન્ન વિચારધારાઓ વચ્ચેનો સંઘર્ષ પણ રજૂ કરે છે. બે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં રસ-રુચિ ધરાવતાં સ્ત્રી-પુરુષ એકબીજા સાથે જોડાય અને ખાસ તો પોતાના પાત્રના ક્ષેત્રમાં બિલકુલ રસ જ ન લે ત્યારે પરસ્પર ઉદ્ભવતી ગેરસમજો એમના જીવનમાં કેવો વિનાશ નોતરે છે એની વાત વાર્તાકાર અહીં માંડે છે. ઓલ્ગાના રસક્ષેત્ર અંગે દિમોવ જેવું સમજદારીભર્યું સૌજન્ય દાખવે છે એવું વલણ ઓલ્ગાએ દિમોવના ક્ષેત્ર પ્રત્યે રાખ્યું હોત તો કદાચ ક્રુણાંતિકા ટાળી શકાઈ હોત. અલબત્ત, 'સારું શું? અને ખરાબ શું?' એ અંગેનો પોતાનો નિર્ણય ચેખોવ સીધી રીતે આપતા નથી. પરિણામે વાર્તા બચી જાય છે. પાત્રોનાં પડ એક પછી એક આપણી સમક્ષ ખૂલતાં જાય છે. એમના સારા કે ખરાબ હોવા વિશેનો નિર્ણય વાર્તાકાર વાચક પર છોડે છે. ચેખોવ સાચુકલાં પાત્રો જ સરજે છે જે માનવીય નબળાઈઓથી ભરેલાં છે અને છતાં ક્યાંક ને ક્યાંક આપણને સ્પર્શી જાય છે. આ જ ચેખોવની વાર્તાકલાની વિશેષતા છે. આમ તો વાર્તામાં બોધતત્ત્વ શોધવા ન બેસાય પણ મારા મતે આ વાર્તાનો કોઈ બોધ હોય તો એ જ કે દામ્પત્યજીવનમાં ક્યારેક સ્નેહ કરતાં સમજદારીનું મૂલ્ય વધારે હોય છે. 'Ward 6', 'Misery', 'The Grasshopper' અને 'Darling' જેવી ઘણી વાર્તાઓમાં ચેખોવ બીમારી અને અકાળ મૃત્યુનું મોટીફ લઈને આવે છે. માત્ર ચુમ્માળીસ વર્ષની ઉંમરે મૃત્યુ પામેલા ચેખોવ આપણા કવિ રાવજી પટેલની જેમ ક્ષયની બીમારીથી ખૂબ પીડાયેલા. કદાચ આ જ કારણે બીમારી અને મૃત્યુ એમની વાર્તાઓમાં અવારનવાર વિષયવસ્તુ બન્યાં હશે. શારીરિક બીમારી માનસિક કટોકટી કે સંઘર્ષનું પ્રતીક બનીને આવે છે. ક્યાંક આવી બીમારી સામાજિક સંઘર્ષ કે અધઃપતન પણ રજૂ કરે છે તો ક્યાંક નૈરાશ્ય કે વૈફલ્ય સૂચવી જાય છે.

લગભગ છઠ્ઠીસ પેજમાં વિસ્તરેલી આ લાંબી ટૂંકીવાર્તાને વાર્તાકારે આઠ ટૂંકાં પ્રકરણોમાં વિભાજિત કરી છે. ચેખોવ આપણને એક પાત્રથી બીજા પાત્ર તરફ લઈ જાય છે. આમ, સંકલનની દૃષ્ટિએ પણ વાર્તા ધ્યાનાર્હ બને છે. આ વાર્તા નિઃશંકપણે ચેખોવની શ્રેષ્ઠ ટૂંકીવાર્તાઓમાં સ્થાન પામે છે. □

સંભવિત શુદ્ધ કાવ્યસર્જનની ઝલક..

રાધેશ્યામ શર્મા

શક્યતા

ગઈ કાલે જ મેં
મારા ઘરની દીવાલ ખેસવીને
ગુલમહોર અંદર લઈ લીધાં;
બહાર ઊગેલા બટમોગરા મેં
રોપી દીધા મારામાં.
જિવાય છે થોડું
આ વૃક્ષોની ભીનાશમાં
અને દીવાલ ખરબચડાપણામાં...
મૂળાક્ષરો તો
વિખરાયેલા પડ્યા છે
યાદરોની સળમાં
અને
બારીમાં બાઝેલ જાળમાં.
થોડા તો
ફીઝમાંય,
મારી રાહ જોતાં;
ઠંડાગાર.
બાથરૂમની દીવાલો પર
ઘરમાં સમાવેલા વૃક્ષની નસોમાં
ઊપસી આવ્યા છે થોડાક હરિતકણો.
કવિતા લખાશે
કદાચ...

- સેજલ શાહ

(‘પરબ’, નવેમ્બર, ૨૦૧૮)

કવિતાનું શીર્ષક છે : ‘શક્યતા’.

‘શક્યતા’ શબ્દના સંકેતમાં નિર્ણયાત્મક નિશ્ચિતતા નથી. શક્યતા ફળીભૂત ના

થાય તો સિક્કાની બીજી બાજુ અશક્યતાની છે.

કવયિત્રીએ કૃતિના અંતે સંભાવના સિદ્ધ કરી છે ? પ્રારમ્ભથી પદ-પગ-માંડીએ.

અહીં આજની વાતને બદલે ગઈ કાલ ઊભી રાખી છે.

કાવ્યનાયિકા આલેખે છે :

ગઈ કાલે જ મેં

મારા ઘરની દીવાલ ખેસવીને

ગુલમહોર અંદર લઈ લીધાં;

આવું પરાક્રમ અકલ્પ્ય ગણાય. ગુલમહોર ફૂલને અંદર લઈ લીધાં, કઈ રીતે ?
'મારા ઘરની દીવાલ ખેસવીને'.

વાસ્તવમાં આવું બન્યું નથી. ના જ બને. કલ્પનાશીલ સર્જનમાં પૂરી શક્યતા છે.
પોતાના ઘરની દીવાલને ખેસવીને જાણે ગુલમહોરને ઉગારી, ખેસ પરિધાન કરી દીધો !

એકલા ગુલમહોરને જ નહિ, ઘણી પાંખડીઓવાળા બટમોગરાને વિલક્ષણ વિસ્મયથી
નવાજ્યો :

બહાર ઊગેલા બટમોગરા

મેં

રોપી દીધા મારામાં.

ગુલમહોરને સ્થાન આપ્યું ત્યાં સુધી તો ચાલ્યું, ત્યારબાદ બટમોગરાને નાયિકાએ
એથી અણધાર્યું આત્મીય સન્માન આપ્યું.

પોતાના દેહમાં જ નહિ, સમસ્ત રૂહમાં બહાર હતા તે બટમોગરાને રોપી દીધો !

બટમોગરાની પાંખડીઓ ઘણી બધી હોય એનો સંદર્ભ, નાયિકાના અસંખ્ય ચૈતસિક
વિશ્વની પ્રતીકાત્મકતા નિર્દેશે. મનોક્ષેત્રમાં બટમોગરા રોપી દેવાનું રિચ્યુઅલ અસાધારણ
નથી ? રોપી દેવાની ક્રિયા-ક્રીડા અવિસ્મરણીય રહેવાની.

જિવાય છે થોડું

આ વૃક્ષોની ભીનાશમાં

અને દીવાલના ખરબચડાપણામાં...

જીવનની અનિત્ય ક્ષણભંગુરતા, અલ્પતાનો અનુબન્ધ સર્જકે ક્યાં જોડ્યો ?

વૃક્ષોની ભીનાશમાં, અને દીવાલના ખરબચડાપણામાં.

કોન્ટ્રાસ્ટ ચિત્રણ આવું. ભીનાશ વૃક્ષોની અને એની સામે ખરબચડાપણું દીવાલનું.

વૃક્ષરાજીની ભીનાશમાં સૌમ્ય સ્પર્શ, દીવાલના ખરબચડાપણામાં કઠણ ટેક્ચર.

આટલે પહોંચ્યા પછી કતાંએ 'એસ્થેટિક લોન્ગ જમ્પ' વ્યાકરણના પ્રદેશમાં નિરૂપ્યો
છે.

મૂળાક્ષરો તો

વિખરાયેલા પડ્યા છે

ચાદરોની સળમાં

વર્ણમાળાના મૂળાક્ષરો વિખરાઈને ક્યાં પડ્યા છે ? ‘ચાદરોની સળમાં’... એટલું જ નહિ, ‘બારીમાં બાઝેલ જાળમાં’ અને – ‘થોડા તો ફીઝમાંય; મારી (કવિની) રાહ જોતાં ઠંડાગાર.’

સર્જકસૃષ્ટિની વર્ણમાળા ક્યાં ક્યાં ભાવકને આકર્ષી જાય છે ? બારીમાં બાઝેલ જાળમાં, ફીઝમાં... પ્રતીક્ષા કરતાં. પરંતુ કર્તાની કલમ હજુ ઠંડીગાર નથી થઈ.

સોનેટના અન્તે જેમ પરિવર્તનની ચમત્કૃતિ આવે તેમ પ્રસ્તુત કાવ્યમાં શરૂમાં દીવાલ ખેસવી નાખેલી-છતાં પુનરપિ બાથરૂમની દીવાલો રૂપે પ્રત્યક્ષ પ્રકટ થઈ છે :

‘બાથરૂમની દીવાલો પર, ઘરમાં સમાવેલા વૃક્ષની નસોમાં, ઊપસી આવ્યા છે થોડાક હરિતકણો.’

ભીનાશભર્યા વૃક્ષો ગૃહમધ્યે હરિયાળાં થોડાં હરિતકણો સાથે દર્શાવ્યાં. તારતમ્ય એ કે કૃતિની પૂર્ણાહુતિ ‘દીવાલના ખરબચડાપણા’માંથી મુક્ત સ્વરૂપે ઝળહળી.

આ લખનારને તો કવિ ટી. એસ. એલિયટના ‘સિલેક્ટેડ એસેઝ, ક્રિસ્ટોફર માર્લો’ મિલ્ટનની ચાઈનીઝ દીવાલ પાસે તાણી ગયું. સંદર્ભ વિભિન્ન છે જ, પણ સુજોને ગમશે :

‘આફ્ટર ધી ઈરેક્શન ઓફ ધ ચાઈનીઝ વોલ ઓફ મિલ્ટન, બ્લેન્ક વર્સ હેઝ સર્ફડ નોટ ઓનલી એરેસ્ટ બટ રીટ્રોશન..’

અધુના બ્લેન્ક વર્સ ગયા, છાંદસ્ ઘટ્યા અને અ-છાંદસનું મજાનું મોજું પ્રસરી, ચૂક્યું છે. પરંતુ ધ્યાનાર્હ કવિ સુજલ શાહે ભલે કાવ્યાન્તે લખ્યું :

‘કવિતા લખાશે
કદાચ’

‘શક્યતા’માંથી પસાર થતાં તો શુદ્ધ કવિતા સાઘન્ત અ-ક્ષર પ્રત્યક્ષ થઈ ગઈ...

વઢિયાર ધરાનું રત્ન : કવિ કાન ગાંગડા

શિવદાન ગઢવી

મારવાડના યુવા કવિ ઈસરદાન ફરતા ફરતા જામનગરના રાજવીના દરબારગઢમાં આવે છે. એમના પડછંદા પાડતા છંદોએ દરબારગૉઢ ડોલી ઊઠ્યો. રાજના દીવાન પીતાંબર ભટ્ટે કવિની શક્તિ, રજૂઆતને પારખીને માનવીના ગુણગાનને બદલે જગન્નિયંતા તરફ એનો પ્રવાહ વાળવા નિર્ણય કર્યો. એમાંથી સર્જાયેલ ઘટનાએ કવિના કાવ્યનો પ્રવાહ એ તરફ વળ્યો. રાજકવિ ‘ઈસરદાન’ને બદલે ‘સંત ઈસરદાન’ બન્યા.

એવા જ હેતુને સાર્થક કરતી પરિવર્તનની એક ઘટના વઢિયાર પરગણામાં આવેલ વરાણા ગામના યુવા ચારણ કવિ કાન ગાંગડા સાથે ઘટી. ને કવિ કોઈ રાજકવિ ન બન્યા, પરંતુ ચારણી સાહિત્યના લોકકવિ અને ભક્તકવિ તરીકે આદર પામ્યા.

કવિ કાનાભાઈ ટૂંકા નામે એટલે કે ‘કવિ કાન’ તરીકે જાણીતા થયા. યુવા વયથી જ એમની વાણીનો પ્રવાહ ગામની બાજુમાં જ વહેતી સરિતા, સરસ્વતીનાં નીર જેવો ખળખળ નાદ કરવા માંડ્યો. એમની જીભે થતા મા સરસ્વતી ખમકારે વરાણાથી પંદરેક કિ.મી. છેટે બેઠેલા ‘રાકુ’ નામના ગામના યુવાન સોનાજી પ્રભાવિત થયા. કવિનું સન્માન કરવાનું કહેણ મોકલ્યું. કવિએ સોનાજીને કેટલાક દુહાઓ સંભળાવ્યા પછી સોનાજીએ તેમના પગે પાંચ રૂપિયા મૂક્યા ! કવિ ખળભળી ઊઠ્યા ! ‘મારા લાખ લાખ રૂપિયાના દુહાઓનું આટલું જ મૂલ્ય ! તેમણે તે જ ક્ષણે હાથમાં પાણીની અંજલી ભરી, સૂર્યનારાયણ સામે મોં કરી પ્રતિજ્ઞા કરી કે, ‘હું માર્ગ ભૂલેલો કવિ કાન, આજથી જગન્નિયંતા સિવાય કોઈનાં ગુણગાન દર્શાવતી રચના નહિ કરું.’ જતાં જતાં સોનાજીને સંભળાવ્યું કે, ‘હે સોનાજી ! મારા લાખ લાખ રૂપિયાના દુહા, તારી રાકુડીમાં રહ્યા !’

આ કાવ્યપંક્તિ સાથે આઈ ખોડિયારની જ્યાં ધજા ફરકે છે તેવા પોતાના વરાણા ગામ તરફ ચાલી નીકળ્યા ! (ઘટનાસમય અંદાજે ઈ.સ. ૧૯૩૨-૩૩). તે બાદ ચારણી સાહિત્યનો એ પ્રવાહ ઈશ્વર તેમજ નિર્સર્ગનાં નયનરમ્ય સૌંદર્યમાં વિહરી રહ્યો.

કવિ કાનાભાઈના જીવનના મેઘધનુષી રંગો

લંકાની દોઢીએ ડંકા દેનાર રામ અને બજરંગનાં ગીતો ગજવનાર વરાણા ગામના કવિ કાન ગાંગડા એ વઢિયારની ધરતીનું સ્વયં ચળકાટ કરતું રત્ન છે. વરાણા ગામ હાલના પાટણ જિલ્લાના સમી તાલુકામથકની પડખે આવેલું છે. આ એ જ વારણા ગામ છે જ્યાં હજારેક વર્ષથી આઈ ખોડિયારનાં બેસણાં છે. આ સમગ્ર વિસ્તારના માનવીઓ ખોડિયારના સ્થાનકે નમન કરે છે. કવિ કાનાભાઈનું જીવન આ ધરતીમાં જ મહોરી

ઊઠ્યું હતું. આમ જોઈએ તો સૂકો ભક્ત આ મુલક ! વગડો આખો વરખડાંનાં ઝાડવે અને લીમડાનાં ઝાડવાંથી જ શોભે. પરદેશી બાવળો તો અહીં ઘટાટોપ થઈને ફાલ્યાં છે. કાઢી નાખો તોપણ બે વર્ષમાં જ ધરતી ઢાંકી દે.

રાહુ ગામના જીવાભાઈ ફૂનડાનાં દીકરી મૂળબાઈ સાથે કવિએ સંસારજીવનનાં કદમ માંડેલાં. માતાનું નામ દેવલબાઈ. ‘ગાંગડા’ એ ચારણોની શાખા છે. આ ચારણોની જાગીરી નજીકનાં માંડવી દાઉદપુરા, બાબ્યા, મુબારકપુરા, ગુજરવાડા અને તેઓ રહેતા હતા તે વરાણા ગામે આવેલી હતી. કવિ કાનનું મોસાળ પણ ગામ રાહુમાં જીવાભાઈ કવિને ત્યાં થાય છે. તેમનું મૂળ ગામ તો ગુજરવાડા હતું. પિતા કરસનભાઈનો વ્યવસાય ખેતી, પશુપાલન. જીવનનિર્વાહ માટે ખેતી એ આ વિસ્તારના ચારણોનો અને બીજી પ્રજાનો પરંપરાગત વ્યવસાય છે. તેની સાથે પશુઓનું પાલન જોડાયેલું છે. આકાશિયા ખેતી ઉપર તેમનું જીવન નિર્ભર હોવાથી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પશુપાલનના કારણે સંસારનું વહાણ ચાલતું હતું. ધોતી, ઝભ્ભો અને માથે સફેદ પાઘડી ધારણ કરતા કવિનો અભ્યાસ તો માંડ બે ગુજરાતી ધોરણ સુધીનો હતો પરંતુ એમના હૈયામાં તો નૈસર્ગિક કવિતાનું સરોવર કિશોરાવસ્થામાંથી છેલારા દેતું હતું.

કવિના જન્મ અંગે તેમણે તેમના પૌત્ર બચુભાઈને મરણના બે દિન અગાઉ જણાવેલું કે, તેમની ઉંમર ૬૪ વર્ષ અને ચાર મહિના જેટલી થયેલી છે. રાહુ ગામે મોસાળમાં તેમનો જન્મ, જન્માષ્ટમીના રોજ થયેલો તે ચોક્કસ છે. તેના આધારે સંવત ૧૯૬૮ના શ્રાવણ વદ-૮ નક્કી કરેલ છે (ઈ.સ. ૧૯૧૨). મૃત્યુ સંવત ૨૦૩૨ના ભાદરવા સુદ-૧૫નું થયેલું (ઈ.સ. ૧૯૭૬). કવિના આર્થિક પાસાના પડઘા એમની રચનાઓમાં સંભળાયા વિના રહેતા નથી. ઈ.સ. ૧૯૫૨-૫૩ના અરસામાં મૂળ વતન સમીની તેમજ રવદ અને કકુરાણા ગામની જમીન અંગેનો કેસ શરૂ થયેલો ત્યારે હું તેમજ મારા મોટા બાપાના દીકરા નારણભાઈ, કવિ કાનને ત્યાં રાત્રિ રોકાયેલા. વરાણા ગામ બહુ મોટું નથી પરંતુ ખોડિયારની ત્યાં ફરકતી ધજાએ એ ગામની ખ્યાતિ ઘણાં વરસોથી ચોમેર મહેકતી કરી છે.

સાહિત્યપ્રવાહ ભણી

સરસ્વતી અને સંપત્તિનો સંગમ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. કવિ કાનના કોઠે કવિતાનો ધોધ ધબકવા માંડ્યો ને સંપત્તિએ જાણે રુસણાં લીધેલાં. જે દી આ કવિનાં વરાણા ગામે બેસણાં હતાં ત્યારે એમના કંઠેથી રામ તેમજ હનુમાનનાં ખમકારા કરતાં કાવ્યોના શબ્દો ભાંગતી રાતે સાંભળનાર માનવીઓનાં રોમરોમમાં વ્યાપી જતા હોય તેવું જણાય. ભજનોની તો હેલી મંડાતી. વરાણા ગામથી નજીકમાં વહી રહેલી સરસ્વતીનાં વહેણ પાતાળ કૂટીને કવિના કોઠે જમાવટ કરી ગયાં હોય તેવું લાગે. કોઈના પ્રકાશ વિના એ સ્વયં પ્રકાશ પાથરતા હતા. તેમના જીવનનાં અંતરંગ અને સાહિત્યસર્જનમાં કોઈ જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થી સંશોધન કરે તો મહાનિબંધ લખીને પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી મેળવી શકે તેટલો તેમનો સાહિત્ય અને જીવનનો ફલક છે. વરાણા ગામનાં ખેતરો, પાદરો, એની હવા, વૃક્ષો, સરસ્વતીનાં વહેણ, ઋતુઓનાં વૈવિધ્ય નીરખતાં નીરખતાં કવિના કોઠામાંથી

કાવ્યના છોડવાની કૂંપળો ફૂટી પછી તો એ છોડવો મહોરી ઊઠ્યો ને સમગ્ર પરગણામાં મઘમઘવા માંડ્યો. સાહિત્ય-સરવાણીનો ધોધ જાણે ગર્જના કરતો રહ્યો. ભાંગતી રાતે એમના શ્રોતાઓની મેદની જામી હોય ત્યારે રામને યાદ કરતાં છંદ, દુહાઓ આભ-ધરાને એક કરે. બજરંગના શૌર્યને બિરદાવવામાં કવિએ પાછી પાની કરી નથી.

દિવસ દરમિયાન રામાયણનું વાચન. ત્રીસ-ચાલીસ માણસો રોજ એમને સાંભળતા. રામ ઉપર અતૂટ શ્રદ્ધા હોવાથી કાવ્યની રચનાઓ પણ એ રીતે થતી રહી. સમાજની પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ, બુદ્ધિશાળી માણસો ભારે આદર સાથે એમને સાંભળવા દૂરના અંતરેથી આવતા. આઝાદીના સાંપ્રત સમયથી ચારણો અને લગભગ અન્ય સમાજ, રાજવીઓ જેમને મા જગદંબા તરીકેનો અવતાર માને છે. તે આઈ સોનલને કવિ કાનનું નીચેનું કાવ્ય પસંદ પડેલું. તેમની જીભે એ કાવ્યની પંક્તિઓનું રટણ ચાલ્યા કરતું.

ધરણી રે ધ્રુજી ને આકાશ ઢંકિયા, બંકડા તારાં ગર્જન કરતાં બાણરે,
દશરથના કુંવર, ડંકારે દીધા લંકાની દોઢિયે

હલ્યા મેરુ, કેલાસ હનુમાનની હાકલે, ભાન ભૂલી થોભ્યો, આકાશે ભાણરે રે...દશરથના કુંવર

ગુજરાતી સાહિત્યના ભક્તકવિઓ નરસિંહ, દયારામ, પ્રેમાનંદ, સંત ઈસરદાન, સાંયાજી ગુલા, બ્રહ્માનંદ, મીરાં – આવા સહુ કવિઓએ રામને આરજૂ કરી છે, એની પ્રશંસાનાં ગીતો ગાયાં છે, સૃષ્ટિના રચનારને વંદના કરી છે પરંતુ કવિએ રામ સામે હુંકાર કર્યો હોય તો તે ફક્ત એક કવિ કાન છે. ખૂબી તો એ છે કે રામને આ કવિ જાસા મોકલે છે. જો રામ, દાન નહિ આપે તો શું કરશે ? તેનો પણ ઘટસ્ફોટ કરે છે. કવિનો આ દુહો જુઓ :

દેવાં જોશે તારે દાન, રઘુવંશી રામ દેવાં જોશે દાન
નહિ છોડું હું નાથ અવધના, કજિયાળો છું કવિ કાન.

કોઈ માનવી પાસે નહિ માગનાર કવિ રામ પાસે હક્કથી માગીને જાણે હઠ કરે છે. આગળ વધીને તે ધમકી ઉચ્ચારે છે. ‘હે રાઘવ ! તારાં મેડિયુંવાળાં મકાનો હું આકાશમાં ઉડાડી દઈશ. હું ચારિયો બાંધીશ અને ચારે દિશામાં તારો પ્રચાર કરીશ કે દાન દેતો નથી ! આમ કરીને તને હેરાનપરેશાન કરી નાખીશ ! જેને કંઈ કલંક લાગ્યું નથી એવા માત્ર તારા જેવા ક્ષત્રિયનો જ હું ઉપાસક છું.’ વાયકને સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન થાય કે કવિ ધન, દોલત, ગામ, ગરાસ આપવાનાં દાન માગે છે ? ના, કવિ તો કેદુનાયે તેમાંથી પર થઈ ગયા છે. જીવનમરણના ફેરા ટળે એ મુક્તિપંથ માટેના જ્ઞાનનાં દાનની માગણી કરે છે. અન્ય કવિઓએ રામનાં ગુણગાન ગાઈને ફક્ત વિનવણીઓ જ કરી છે. આવા જાસા બોલવાનું અને ધમકીઓ દેવાનું એકલું જ નહિ, ત્રાગું કરીશ એવું કહેનાર ગુજરાતના સાહિત્યમાં કવિ કાન તેમજ પાલરવભા સિવાય ભાગ્યે જ કોઈ બીજા હશે.

ચારણો તેમની વાણીથી સમરાંગણમાં વીરરસની છોળો ઉડાડતા અને વીરો માતૃભૂમિના રક્ષણ માટે કેસરિયાં કરતા. ચારણ કવિના રક્તમાં રહેલાં આ ઝરણાં કવિ કાનનાં ભક્તિકાવ્યોમાં પ્રગટ થયા વિના રહેતાં નથી. ધનુષ્યબંગનો પ્રસંગ હોય કે લંકાદહનનો પ્રસંગ હોય... કવિ કાનની બળૂકી વાણી સાંભળતાં તો શ્રોતાઓનાં

રોમેરોમમાં શૌર્યરસના ખમકારા અવશ્ય સાંભળવા મળે. ભક્તિરસની સાથે વીરરસને એવો તો વણી લીધો છે કે એક રસમાંથી ક્યારે બીજા રસમાં એનાં વહેણ બદલાયાં તેનો ખ્યાલ જ ન રહે. ધનુષ્યભંગની ઘટનાને ચારણી સાહિત્યના રેણંકી છંદમાં આ રીતે બોલતી કરી છે. તેની પ્રથમ કડી સાંભળીએ,

ડણણણ દિશ દિગૂજ સહડણકત, ભણણ ખણણ બ્રહ્માંડ ભયો;
ગણણણ ગહર ગુહાગિરિ ગણકત, ઠણણ ઠણણ ટંકાર થયો,
કણણણ લંકનૃપાળ કણકંત, ગણણ ગણણ શિરમુગટ ગયો,
ધણણણ શેષ, કોલ, કચ્છ ધણકત, ધનુષ્ય હાથ રઘુવીર ધર્યો.

રામે ધનુષ્ય હાથમાં લેતાં, દિફ્પાળો સહિતની બધી દિશાઓ ડણણણ અવાજ કરતી ડણકી ઊઠી. બ્રહ્માંડ ભણણ ખણણ થયું. પર્વતોની ગુફાઓ ગણણણ નાદ કરી ઊઠી. (ધનુષ્યનો) ઠણણ ઠણણ કરતો ટંકાર થયો. લંકાપતિ કણણણ અવાજે કણસી રહ્યા. ધનુષ્યના ટંકારવે લંકાપતિના શિર ઉપરથી મુગટ ગયો ! જ્યારે રઘુવીરે ધનુષ્ય હાથ ધર્યું ત્યારે શેષનાગ, કોલ અને કાયબો ધણકવા માંડ્યા. (એવું માનવામાં આવે છે કે આ ત્રણેના ઉપર પૃથ્વીનો ભાર છે.) રામ અને બજરંગની રચનાઓના ઊંડાણમાં જેમ જેમ હું ગયો તેમ તેમ કવિના શાસ્ત્રોના જ્ઞાનના ઊંડાણની મને પ્રતીતિ થવા માંડી. વરાણા જેવા પછાત ગામમાં વિહરતા કવિએ કયા પંડિતો પાસે એનો અભ્યાસ કર્યો હશે ! તેમની રચનાઓમાં ભારોભાર તળપદા શબ્દો અને નૈસર્ગિકતા જોવા મળે છે. બજરંગને તેમણે તે પ્રદેશની વાણીમાં ‘વાંદરો’ કહીને જ બિરદાવ્યા છે. રામની પ્રતિભા સ્વાભાવિક છે તે સાથે રામભક્ત હનુમાનના બળને કવિએ જે રીતે બિરદાવ્યું છે તેના સોરઠા પૈકી બે સોરઠા સાંભળો.

લૂંટી લેતો જે લંકપતિ, લોકપાળોનીયે લાજ
એના જ ઘરમાં આજ, (તે) વીંખ્યાં ગૌરવ વાંદરા !

(લંકાનો ભૂપતિ-રાવણ લોકપાળોનીયે આબરૂ લેતો હતો, એના ગૌરવને લંકામાં જતાં વેરવિખેર કર્યું !) ‘લાજ લૂંટવી’ ‘ગૌરવ વીંખવું’ આવા શબ્દો દ્વારા કવિમાં રહેલ કાવ્યશક્તિનો અહેસાસ થાય છે. બીજો સોરઠો જુઓ :

દશમુખનાં દરબારમાં, બોલતાં લાગે બીક,
(તારું) હૃદય પામ્યું ન હીક, વિણ હથિયારે વાંદરા !

કાવ્યરચના એ ધબકતું જીવન

વરાણા ગામમાં ચારણોનાં દસ-પંદર ખોરડાં હતાં. ગાંગડા શાખાનું તો આ એક જ ઘર. કોઈએ કવિને પૃચ્છા કરી, ‘વરાણામાં કવિ કેટલા ?’ ‘ચાર.’ ‘તેમની ઓળખ આપશો ?’ જવાબ દુહામાં આપ્યો :

બહુ નખરાળો બેચરો, દુહું પ્રભુદાન;
ભેજાંબાજ દોલત કવિ, કવિતે છંદે કાન.

(બેચરો—બેચરભાઈ—દોલત કવિ ભુજની વ્રજભાષાની પાઠશાળામાં સાડા-ચાર

વરસ અભ્યાસ કરી, પોતાના વતન નગરાસણ નામના ગામેથી અહીં આવેલા.) ચારણી સાહિત્યનાં કવિત, દુહા, છંદ, સોરઠા વગેરેમાં કવિ કાનની વિશિષ્ટતા હતી.

વરાણા ગામે એક દી નાની ઘટના ઘટી. ઉનાળાની આંધીમાં પ્રભુદાન કવિની ‘કાબર’ નામની ઘોડી ખોવાયેલી, જ્યારે કવિ કાનની ભેંસ નામે ‘ઢીંગલ’ ખોવાયેલી. બંનેનાં પશુઓ ખોવાયાની અરસપરસ જાણ ન હતી. આ લોકકવિઓ અલગ અલગ રીતે પોતાના પશુને શોધવા વગડામાં નીકળેલા. એવામાં એક જગ્યાએ બંનેનો ભેટો થતાં સાહિત્ય સ્ફુર્યું. પ્રભુદાને એક પંક્તિ સંભળાવી :

ગોતી દેને ગાંગડા, કાબર મારી ક્યાંય;

(હે ગાંગડા ! તું મારી કાબરની ક્યાંયથી ભાળ મેળવી આપ ને !)

પ્રભુદાને આ પંક્તિની પાદપૂર્તિ કરતી પંક્તિ માટે કવિ કાનને લલકાર્યા. કવિ કાને શીઘ્ર નીચે પ્રમાણેની બીજી પંક્તિ સંભળાવી.

મન છે ઢીંગલમાંય, પરવશ મારું પ્રભલ્લા.

(હે પ્રભુદાન, તને ખબર નથી કે, મારી ઢીંગલ નામની ભેંસ ખોવાણી છે. તેમાં મારું ચિત્ત ચોંટ્યું છે તેથી પરવશ બની ગયો છું. તારી કાબર ઘોડી કઈ રીતે શોધી આપું ?)

બંને કવિઓ હસી પડ્યા, ને વગરો ગાજી ઊઠ્યો. જીવનમાં આવતી ઝીણી ઝીણી બાબતોને લોકધરાના કવિઓ સાહિત્યના રંગોમાં ઝબોળતા. લોકવચાળે આવી ઘટનાઓ સાંભળતાં ગ્રામમાનવીઓ મંત્રમુગ્ધ બનીને તેમને સાંભળતા. આવું સાહિત્ય જિવાતા જીવનમાં તેમને ઓક્સિજન પૂરું પાડતું. જીવન જ સાહિત્યમય બનતું. સંસારજીવનમાં આવતી મુશ્કેલી ટાણે માનવીઓના સંબંધોનું કવિએ કેવું વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ કર્યું છે, તે નીચેના તેમના અપ્રકાશિત દુહાઓમાં જોવા મળે છે. કવિ કાનના મામા લોકકવિ હતા. તેમના પુત્ર લાભુદાન, ફૂનડા શાખાના ચારણ. તેમને ઉદેશીને આ દુહા રચ્યા છે. સામાન્ય માણસ પણ સમજી શકે તેવી લોકબોલીની આ ભાષા છે. જુઓ :

સગડી હોય સજાગ, (ત્યાં) હર કોઈ તાપે આવતું;

ઓલાય જ્યાં આગ, ઈયાં ફેરો ન દે ફૂનડા ! (૧)

સગાં ત્યાં લગ સંસારમાં, હાડમાં લોહી હોય;

(પણ) કુશળ ન પૂછે કોઈ, ફળિયે જઈને ફૂનડા ! (૨)

સજ ગાડે સંસારમાં, હર કોઈ બેસણહાર;

ભાંગીને થાય ભંગાર, (ઈઆં) ફેરો ન દે ફૂનડા ! (૩)

સબળ કોઈ આથેસગું હોય, તોય રાખે હેત;

(પણ) જેને નહિ ખળાં કે ખેત, (ઈયાં) ફેરો ન દે ફૂનડા ! (૪)

તેમના જીવનની ઘટનાઓમાં તેમને પરેશાન કરનારને દંડ કરવા માટે કવિ હનુમાનને હાકલ કરે છે. જાણે આજ્ઞા આપે છે. હનુમાનના કોઈ ભક્તએ તેને ‘વાંદરો’ કહીને વંધો નથી.

તેમની રચનાઓનો પ્રારંભનો સમય ઈ.સ. ૧૯૩૨-૩૩ આજુબાજુનો હોઈ શકે, કદાચ એ અગાઉથી તેમનું કાવ્યઝરણું વહેવા માંડેલું હશે. કોઈ ભક્તે એક જ ગુરુ કર્યા હોય તેવું વાંચ્યું છે. સંત ઈસરદાને પીતાંબર ભટ્ટ એકને જ ગુરુપદે સ્થાપેલ છે. કવિ કાને ત્રણ ત્રણ સંતોને ગુરુપદે બેસાડેલ છે. દરેક ગુરુની વિશિષ્ટ ત્મિન્ન શક્તિને લક્ષમાં લઈને તેમણે આવું કર્યું હશે. સહુપ્રથમ તેઓ મણિરાજને વંદે છે. તે પછી પ્રેમદાસ ગોદડિયાને કે જે જૂનાગઢમાં થઈ ગયેલા અને આ વિસ્તારમાં પ્રાગદાસ બાપુના ત્યાં મહદ્ અંશે નિવાસ કરતાં તેમને ગુરુપદે બેસાડે છે. તે પછી વઢવાણના કવિ મોજલ કે જેઓ ચારણ હતા તેમને. અને ઈ.સ. ૧૯૫૩માં ભારતભરમાં રામાયણના વાચનમાં પ્રથમ આવેલા તેમને ગુરુ તરીકે વંદેલ છે.

વિવિધ ગુરુઓએ એમનામાં જ્ઞાનનો નવો પ્રકાશ પાથરેલ છે. નવી દિશાઓનાં દ્વાર ખોલી આપી ભક્તિરસનો કસુંબો પિવરાવ્યો છે. એમની કવિતાની વાણીનો વીરરસ હાથમાં ખડગ પકડાવે તેવો છે. ભજનોમાં એ રામ સાથે એકાત્મકતા સાધે છે. કુંવારી કલ્પનાઓ અને બળૂકા શબ્દોએ એમની રચનાઓ લોકહૈયામાં જડાઈ ગઈ છે, તેથી અત્યારે પણ બોલાય છે. આ રચનાઓ આત્માનંદ માટે તેમજ લોકોને રામનો માર્ગ ચીંધવા તરફની છે. કવિને આર્થિક રીતે કેટલીય વિટંબણાઓ પડી હોવા છતાં રામ ઉપરની શ્રદ્ધા તેમણે ગુમાવી ન હતી. એના ઉપરથી તેમનામાં રહેલ ખમીરનો આપણને ખ્યાલ આવે છે.

કવિના સાહિત્યનું સંશોધન અને પ્રકાશન

નોટબુક્સનાં જીર્ણ પાનાંમાં રાસાયણિક ખાતરની થેલીમાં કેદ થયેલા સાહિત્યનું પ્રકાશન કરવાનું કઠિન કામ હતું. એક તો કવિના અક્ષરો, પેન્સિલનું એ લખાણ, જીર્ણ પાનાં આ બધું હોવા છતાં તેનો નાશ થાય તે પહેલાં મારા સ્નેહી નજીકના માંકા ગામના પ્રાગદાસ ગોદડિયા પરિવારની આર્થિક સહાયથી અડધા જેટલી રચનાઓ, ‘ડંકા રે દીધા લંકાની દોઢિયે’ એ નામે ઈ.સ. ૨૦૧૦માં ગ્રંથનું સંપાદન, લેખન અને પ્રકાશન કરી કવિના જ વતનમાં તેનું વિમોચન કરેલું. આ કવિ, લોકકવિ, ભક્તકવિ તરીકે માનવદિલમાં વરસોપર્યંત જીવંત રહેશે.

સંદર્ભ :

૧. ડંકા રે દીધા લંકાની દોઢિયે : કવિ કાન, ૨. કવિની હસ્તપ્રતો : નં. ૧ થી ૭, ૩. લોકકવિ : લાભુદાન – ઉપલીયાળા – માહિતીસ્ત્રોત

જાહેરજીવનના અગ્રણી ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકની આત્મકથા | ડંકેશ ઓઝા

ગુજરાતી ભાષામાં આત્મકથાઓ ઓછી નથી. આત્મકથા શબ્દની સાથે જ ગુજરાતીની શિરમોર આત્મકથા યાદ આવ્યા વિના રહે નહિ; તે છે ગાંધીજીની આત્મકથા. તેમણે પણ બહુ બધાંની વિનંતીઓ છતાં એવી કથા લખવાની શરૂઆતમાં તો ના ભણેલી.

પણ પછી જીવન દરમ્યાન એમણે જે પ્રયોગો કર્યા એની કથા હું લખું એમ કહીને ‘સત્યના પ્રયોગો’ એ નામે પોતાના જીવનના જુદા જુદા અનુભવો લખ્યા.

એમના જ સમકાલીન ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક (૧૮૮૨-૧૯૭૨) પણ આત્મકથા લખવા તૈયાર ન હતા. અંતે સંમત થયા અને લખી ત્યારે પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટતા કરતાં લખ્યું કે : ‘સામાન્ય રીતે લખાતી આત્મકથામાં લેખક જ તેનો નાયક હોય છે. પણ આ પુસ્તકના વાયક જોઈ શકશે કે આદિથી અંત સુધી તેમાં ઝળકતાં અને સુગંધીદાર અનેક માનવપુષ્પો નીચે હું તો એક સૂત્ર રૂપે ઢંકાઈ જાઉં છું. ક્વચિત કોઈ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓથી વિવિધ દિશામાં ખેંચાઈ જાઉં છું. અર્થાત્ આ જીવનકથાનો નાયક હું નથી, પણ ગુજરાતી પ્રજા છે, કંઈક અંશે તેના અનેક સેવકો અને ઘડવૈયા છે.’

ઈન્દુલાલ વિશે જે કોઈ જાણે છે તેમને ખબર છે કે તેઓ ખોટી નમ્રતા દર્શાવવાના સ્વભાવવાળા ન હતા. એ તો એક ઘા અને બે કટકામાં માનવાવાળા માણસ હતા. ઉમાશંકર જોશીએ ઈન્દુલાલના અવસાન નિમિત્તે આકાશવાણી પરથી તા. ૧૭-૭-૭૨ના રોજ જે અંજલિ આપી તેમાં જે વાત નોંધી છે તે ઈન્દુલાલનું ખરું વ્યક્તિત્વ હતું. ‘૧૯૨૦ની લડત પછી એક રાષ્ટ્રિય ડાયરી નીકળેલી. તેમાં દેશના મોટા નેતાઓની છબીઓ હતી પણ વચ્ચે એક પાનું કોરું હતું. નીચે નામ લખ્યું હતું — ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક. વળી સાથે ઉમેર્યું હતું કે આ ભાઈ પોતાની છબી છપાવવાની મનાઈ કરે છે. કહે છે કે મેં એવી શી ભારતમાતાની સેવા કરી છે કે મારી છબી છાપવાની હોય ? અજબ સરળતા અને નમ્રતાના પ્રતીક તરીકે એમનું નામ મારી ચેતનામાં અંકાઈ ગયું.’

ઈન્દુલાલે અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપી છતાં એક પણ સંસ્થામાં કદી બંધાયા નહિ. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને નવજીવન મુદ્રણાલય જેવી અનેક સંસ્થાના પાયામાં ઈન્દુલાલ હતા. ગુજરાતને ઘડનારી મુખ્ય જાહેર સંસ્થાઓના જન્મ અને ઉછેરમાં ઈન્દુલાલનું ખમીર રેડાયેલું છે. સંસ્થાઓનું સર્જન એ મહત્ત્વની વાત નથી. પરંતુ ઈન્દુલાલના સ્વભાવનું લક્ષણ તો છે સંસ્થાઓનું વિસર્જન અને સંસ્થાઓનો ત્યાગ. કોઈ પણ આદર્શ સંસ્થા રૂપે સ્થિર થવા જાય છે એટલે એ મરવા માંડે છે. આ વાતની તેમને કદાચ બહુ વહેલી ખબર હતી ! આવા ઈન્દુલાલ શક્તિના ધોધ સમાન હતા; યૌવનમૂર્તિ હતા, ખડતલ હતા, લડવૈયા હતા. મહા-ગુજરાતની લડત એમના જીવનનું કદાચ છેલ્લું પણ અતિ મહત્ત્વનું છોગું છે. તે પછી પણ તેઓ ચૂંટાઈને લોકસભામાં જતા હતા. ઉમાશંકરે તેમની ઓળખાણ ચાર શબ્દમાં આપી શકાય તેમ કહ્યું છે : ‘શ્રીમંત નગરીના ફકીર નેતા.’ લોકપ્રિય તો એવા કે રિક્ષાવાળો કે હોટલવાળો એમની પાસેથી પૈસા લેવાની પણ ના પાડે !

ટૂંકમાં, એમની આત્મકથા ઈતિહાસમૂલક દસ્તાવેજી સ્વરૂપની છે. તેમ છતાં પોતાના વિશે કહેવા જેવું કહેવાનું એમણે ભાગ્યે જ કશું બાકી રાખ્યું છે. ૧૯૫૪માં તેમણે આત્મકથા લખવાનું શરૂ કર્યું, ૧૯૫૮ના ઓગસ્ટમાં શહીદ સ્મારક સત્યાગ્રહનો આરંભ થયો ત્યાં સુધીની કથા આલેખી. બાકીની આત્મકથા એમની ડાયરીઓના આધારે ધનવંત ઓઝાએ પૂરી કરેલી. ઈન્દુભાઈ ઉપર સેરિબ્રલ હેમરેજનો આઘાત આવ્યો તેના આગળના દિવસ સુધી એમણે આત્મકથાના લેખનનું કાર્ય કર્યું હતું. આપણે જાણીએ છીએ કે લગભગ

જેટલાં વર્ષ તેઓ જીવ્યા એટલા દિવસ મૃત્યુ પૂર્વે તેઓ બેભાન રહ્યા હતા !

પહેલા ભાગમાં તેઓ આયુષ્યનાં માત્ર પચીસ વર્ષની કથા આલેખી શક્યા. બીજા ભાગમાં માત્ર ચાર વર્ષની કથા છે. જોકે એ વર્ષો ભારતની રાષ્ટ્રિય અસ્મિતાના વિકાસનાં મહત્વનાં વર્ષો છે. ત્રીજા ભાગમાં ત્રણ વર્ષનું જ નિરૂપણ છે, એ ગાળો ઈન્દુભાઈ માટે ભારે મનોમંથનનો છે, ગાંધી-સરદાર સાથેના મતભેદોનો ગાળો છે. ગાંધી સાથે કારાવાસમાં રહેવાનો અનુભવ છે. આ સમય દરમ્યાન ગાંધીજીએ ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ લખવાનું શરૂ કર્યું. ગાંધી બોલે અને ઈન્દુલાલ લખે. એ રીતે લખાયો પણ ગાંધીની માંદગીને કારણે ત્યારે અધૂરો રહ્યો. છેક ૧૯૬૮માં આત્મકથાનો ચોથો ભાગ લખવાનું તેમણે શરૂ કર્યું. ૧૯૬૮માં શરૂ કર્યું. આત્મકથાના છેલ્લા ભાગ વખતે ફરી મનોમંથન અને જાહેરજીવનની ધમાલમાં છે, થોડી નિરાશા પણ છે. ચોસઠ વર્ષના અંતે તેમણે લખ્યું છે :

‘મારી જાત પર બહુ નફરત આવી. બધીય નિષ્ફળ હારતનો હામી થવાનું જ મેં પસંદ કર્યું ! હવે ભડે બેઠો છું, પાટેથી ઊતર્યો છું ! બેવકૂફ અને બેવફા ગણાયો ! પરિણામ શૂન્ય ! ૬૪ વર્ષ પર નજર નાખું છું તો મોટો ભમરડો દેખાય છે !’

આવા ઈન્દુલાલનું જીવન અનેક ઉતાર-ચઢાવવાળું છે, પણ તેમનું પ્રદાન ઘણું મોટું છે. ૧૪ વર્ષે મેટ્રિક, ૧૮ વર્ષે બી.એ. અને ૨૦ વર્ષે વકીલાતની પરીક્ષા પસાર કરનાર ઈન્દુલાલ જીવનભર અતિ સક્રિય રહ્યા છે. ગાંધીના ભારતમાં આગમન પૂર્વેથી તેઓ કાર્યરત છે. પોતે ‘યંગ ઈન્ડિયા’ તેમજ ‘નવજીવન અને સત્ય’ એવાં બે પત્રો ચલાવતા હતા. તે ગાંધીને જરૂર પડી કે તરત તેમના વિચાર-પ્રસાર માટે તેમને ચરણે ધરી દીધાં. ૧૯૧૫માં તેમણે દેશસેવાનું જીવનવ્રત લીધું, હિન્દ સેવક સમાજમાં જોડાયા. ‘ત્યારથી મારા ખાનગી ઘરની માફક અંગત જીવનની દીવાલો અને છાપરું ઊડી ગયાં. ગુજરાત મારું ઘર બન્યું અને આત્મશ્રદ્ધા અને આકાશનો જ મેં આશરો લીધો.’

મજાની વાત એ છે કે જે ઈન્દુલાલ ગાંધીના આગમન પૂર્વેથી પત્રો ચલાવતા હતા અને ઉદારતાથી ગાંધીની જરૂરત મુજબ તેમને ચરણે ધરી પણ દીધાં. પછી શરૂઆતમાં ગાંધી તંત્રી, ઈન્દુલાલ ઉપતંત્રી. ગાંધીએ ઈન્દુલાલને કહ્યું કે તમે આશ્રમ પર આવતા રહેજો. હું તમને લખાવી દઈશ, એમ લખવાથી તમારી શૈલી પણ ઘડાશે. ત્યારે ઈન્દુલાલનું સ્વમાન ઘવાયું, પરંતુ ત્યારે ઈન્દુલાલ ગાંધીના પ્રેમમાં હતા. ગાંધીના આગમન ટાણે એમણે સ્વાગતનો તંત્રીલેખ પણ લખ્યો હતો. દેશી પહેરવેશ, દેશી ભાષાને ઉત્તેજન આપનારા અને હારત વિશે કોઈ મોટા દાવા નહિ કરનારા ગાંધી ઈન્દુલાલને બહુ ગમી ગયા હતા.

ઈન્દુલાલ પત્રકારત્વમાં ઘણો સમય રહ્યા. રણછોડલાલ લોટવાળાનું ‘હિન્દુસ્તાન’ તે પૂર્વે ‘બોમ્બે કોનિકલ’, ‘મુંબઈ સમાચાર’, ‘યુગધર્મ’, ‘કિસાન બુલેટીન’, ‘નૂતન ગુજરાત’ અને છેલ્લે કદાચ ‘ગ્રામ સ્વરાજ’ એમ અનેક પત્રો સાથે જોડાયેલા રહ્યા. જેલમાં જવાનું થયું ત્યારે થોડો સમય ‘યુગધર્મ’ના અંકો નીકળતા રહે તેની જવાબદારી રણજિતરામે સંભાળેલી. જેલમાંથી બહાર આવ્યા. ‘યુગધર્મ’ ચાલે તેમ ન હતું તો મુનશીના

‘ગુજરાત’ સાથે તેમણે જોડી દીધું. લેનિન અને શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માનાં જીવનચરિત્રો તેમણે લખ્યાં છે. ‘કુમારનાં સ્ત્રીરત્નો’ વાર્તાસંગ્રહ, ‘માયા’ નવલકથા તો જાણીતાં છે. તે ઉપરાંત નાનાં નાટકો પણ તેમણે લખ્યાં છે. પત્રકારત્વમાં રહ્યા રહ્યા સિનેમાના રિવ્યૂ લખતા હતા. તેમાંથી સિનેમા ઉતારવા તરફ ઘસડાયા. ‘પાવાગઢનું પતન’, ‘કાશ્મિરનું ગુલાબ’ અને બીજી કેટલીક ફિલ્મોમાં સફળતા-નિષ્ફળતા પછી ભારે ખોટ ગઈ. ચાર દિનની ચાંદની, ફિર અંધેરી રાત જેવી હતાશાની મનોદશામાં આવી પડ્યા. એમાંથી ઉગાર્યા મિત્ર કે. ટી. શાહે અને વિહ્વલભાઈ પટેલે. યુરોપ જઈને દેશના સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ અંગે પ્રચાર કરવાનું કામ નક્કી થયું. ઈન્દુલાલ ૧૯૩૦ના ઓગસ્ટમાં બર્લિન પહોંચી ગયા. ત્યાંથી ડબલીન, વિયેના, ઈંગ્લેન્ડ બધે ગયા. અહીં તેઓ સકલાતવાળા સાથે પરિચયમાં આવ્યા. ડાબેરી પ્રવાહો તરફ ખેંચાયા. યુરોપના ક્રાંતિકારીઓ સાથે પરિચયમાં આવ્યા, ૧૯૩૫માં દેશમાં પાછા ફરીને કિસાન આંદોલનમાં ખૂંપી ગયા.

શારદાબહેન મહેતાને પાછા ફરવાનો પોતાનો નિર્ણય જણાવતાં એમણે લખ્યું છે : ‘...છતાં હું પાછા આવવાનો છેવટનો નિર્ણય કરી ચૂક્યો છું. તેમાં એક કારણ એ પણ ખરું કે બીજાં પાંચ વરસ જવા દઈશ તો પછી જિંદગીભર ભડભડ બળતી સગડી આગળ મોટી ખુરસીમાં બેસીને વાંચવા કે લખવાને લાયક છેક જ થાથાપાપડ થઈ જઈશ.’

વિદેશગમન પૂર્વે, ગાંધી સાથે સંપર્કમાં આવવાની સાથે જ તેઓ ઘણા સક્રિય થઈ ગયા. તે સમય સમાજને બેઠો કરવાનો હતો, સુધારાનો હતો, પરિષદોનો હતો. કેળવણી પરિષદ, સમાજસુધારા પરિષદ, અંત્યજ પરિષદ એવી ઘણીબધી પરિષદનાં અધિવેશનો ભરાતાં. ઈન્દુલાલ એમાં ખૂંપી ગયા. પ્રાંતિક સમિતિઓ રચાઈ એમાં દાદાસાહેબ માવળંકર સાથે તેઓ મંત્રી તરીકે જોડાયા. વલ્લભભાઈ પટેલ સાથે કામ કરવાનું આવ્યું. અત્યંત મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો થયા. ઈન્દુલાલને સ્વરાજની લડત કરતાં સમાજનું કામ મોટું અને મહત્વનું લાગતું. પંચમહાલના આદિવાસીઓની ગરીબી અને શરીર જોઈને તેમનું દિલ કકળી ઊઠતું. અંત્યજ આશ્રમો ખોલવાની, દુકાળની પરિસ્થિતિમાં મદદ કરવાની ઉત્કટ ભાવનાને કારણે તેઓ વધુ ને વધુ રકમ માગતા રહેતા. સરદારને એ ડુચતું નહિ. ગાંધી હાઈકમાન્ડ જેવા હતા. ઈન્દુલાલ ગાંધી પાસેથી મંજૂર કરાવી આવતા. આવું બહુ લાંબો સમય ચાલ્યું નહિ. બન્નેની કામ કરવાની રીત એકબીજાને માફક આવી નહિ.

૧૯૨૧ના જુલાઈમાં ઈન્દુલાલને રાજીનામું આપવું પડે એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ. પ્રાંતિક સમિતિ રાજીનામું મંજૂર કરવા મળી ત્યારે ગાંધીએ કહ્યું કે, ‘ભાઈ ઈન્દુલાલ જેવો ઉદ્યમી માણસ બીજો એક પણ નથી તેમાં શંકા નથી. તેમજ તેમના જેવો પ્રામાણિક માણસ ન મળી શકે એમાં પણ શંકા નથી. તેમને ગુમાવી દેવા ગુજરાતને પાલવે તેમ નથી.’ આમ છતાં સભામાં સોપો પડી ગયો. રાજીનામું મંજૂર થયું. ઈન્દુલાલ ખભે થેલો ભરાવીને નીકળી પડ્યા. વલ્લભભાઈના ગળે ડૂમો ભરાઈ ગયો. તેઓ એટલું જ બોલ્યા કે અમે સગા ભાઈની જેમ કામ કર્યું છે, આથી વધુ હું બોલી શકું તેમ નથી. ઈન્દુલાલને ગાંધી સાથે પણ મતભેદો થયા છે તે અંગે તેમણે પ્રગટ પત્રો પણ લખ્યા છે, પુસ્તિકા પણ લખી છે. મુદ્દો એ હતો કે કોંગ્રેસના સભ્યપદ માટે રૈટિયો કાંતીને અમુક સંખ્યામાં આંટીઓ

જમા કરાવવી. ઈન્દુલાલ આ વાત સ્વીકારી નહિ શકેલા.

આવું જ એમના અંગત જીવનનું એક દુઃખદ પાસું પણ છે. તે એમના ‘લગ્નજીવનની વેદના’ અંગેનું છે. બાળપણમાં મણિબાએ લગ્નનું નક્કી કરી દીધેલું. મોટપણે ઈન્દુલાલને એ કંઈ સ્વીકારવા જેવું નહિ લાગેલું. કૌટુંબિક અને સામાજિક દબાણો સામે લગ્નના અસ્વીકાર-સ્વીકાર-અસ્વીકાર પછી અંતે લગ્ન કર્યું. પરંતુ ગૃહસ્થજીવન શરૂ ન કરી શક્યા. કુમુદના સન્નિષ્ઠ પ્રયાસો છતાં ઈન્દુલાલનો મિજાજ કંઈક જુદો જ રહ્યો. અંતે કુમુદ ક્ષયરોગનો ભોગ બની, ૧૯૨૯માં અવસાન પામી. આ કરુણ પ્રકરણમાં ઈન્દુલાલ જે પસ્તાવો કરે છે તે સમજી શકાય તેવો છે, પણ સ્વીકારી શકાતો નથી.

ઈન્દુલાલે લખ્યું છે : ‘લગ્ન પહેલાં દંપતીજીવન વિશે ગમે તેવા સ્વપ્નમાં રાચવાને મને હક હતો. પણ જો તે સ્વપ્નસૃષ્ટિમાંથી સરીને મેં એક નમણી બાળાનું પાણિગ્રહણ કર્યું, પછી તેની સાથે ગમે તેવો સંસાર શરૂ કર્યો. તો તેના તરફ નરી માનવતાની દૃષ્ટિથી મારો નવો ધર્મ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યો. કુમુદને એક આદર્શ પ્રેરણામૂર્તિ અને સહચારિણી તરીકે હું ન ચાહી શક્યો તો વાત્સલ્યમૂર્તિ જીવનસાથી તરીકે તેને મારા અંતરમાં સ્થાન આપવું જોઈતું હતું. અસંતુષ્ટ પ્રેમભાવને તિલાંજલિ આપીને વાત્સલ્યભાવને પરમધર્મ રૂપે સ્વીકારવા મારા મનને વાળવું જોઈતું હતું. જો હું આ વાત્સલ્યધર્મને મારા મનોરાજ્યમાં ભોળવી શક્યો હોત તો કુમુદ સાથે કંઈક સુખી જીવન ગાળી શકત અને તેને કંઈક સુખી કરી શકત. આ પ્રાપ્તધર્મ હું ચૂક્યો.’ (પાન — ૨૫૦, ભાગ-૨).

આત્મકથામાં મહત્વની બાબત એ ગણાય છે કે વ્યક્તિ પોતાના વિશે કેટલી નિખાલસ છે; પોતાના દોષો વિશે, મર્યાદાઓ વિશે કેટલી સભાન છે; પોતે જે મૂંઝવણો અને મથામણો અનુભવે છે તેનો કેવો એકરાર કરે છે. આ બધી દૃષ્ટિએ આ આત્મકથા ખરી ઊતરે છે. પ્રત્યેક ભાગનાં પ્રસ્તાવના, પરિશિષ્ટો ઉપરાંત કેટલાંક આખાં પ્રકરણોમાં આવી બાબતો ફેલાયેલી છે. લગભગ બે હજાર પાનાંમાં લખાયેલી આ આત્મકથામાં અન્યત્ર પણ તેના સગડ સાંપડતા રહે છે.

ઈન્દુલાલ નડિયાદની નાગરી નાતનું સંતાન છે. તો વળી સાક્ષર નગરીનું ફરજંદ પણ છે. જુનવાણી સંસ્કારો કેવી રીતે છૂટતા જાય છે તેની વિગતો રસપ્રદ છે. મુંબઈમાં મનુ સુબેદારનું આભડછેટ વિશે વ્યાખ્યાન સાંભળીને મન વિચારે ચઢે છે. ઠક્કરબાપા અને મોતીભાઈ અમીનને કારણે તેઓ ગામડાં તરફ વળે છે. ધાર્મિક ઉછેર છે, પ્રકૃતિ શરમાળ છે, સુધારાવાદીઓ સામે નડિયાદના સાક્ષરોએ છેક સુધી જુનવાણી તંત કેમ ન છોડ્યો એ કોયડો તેઓ ઉકેલી શક્યા નથી.

બુદ્ધિ કે શ્રદ્ધા, દયા કે ન્યાય, પ્રેમ કે પ્રકાશ આવાં દ્વંદ્વો તેમને અલગ અલગ તબક્કે બરાબર ઊભાં થયાં છે. પૂરા ચિંતનને અંતે તેઓ યોગ્ય વિકલ્પ તરફ ઢળ્યા છે. ષષ્ટિપૂર્તિ નિમિત્તે થયેલા અભિવાદનનો જવાબ વાળતાં તેમણે જે ભાષણ કરેલું તેમાં એમણે દયા કે ન્યાયનો મુદ્દો સરસ રીતે ઊભો કરેલો. જીવનનાં પ્રવર્તક બળોનું જોરદાર કાવ્યમય આલેખન કરતું આ પ્રવચન ઉ.જો.ના ‘સંસ્કૃતિ’ સામયિકના માર્ચ-૧૯૫૨ના અંકમાં છપાયેલું. ગુજરાતના ઈતિહાસના તેઓ અઠંગ વ્યાસંગી તો હતા જ, સાથે સાથે

ઈતિહાસના સર્જક પણ હતા. ડૉ. જી. એ લખ્યું છે કે ‘ઈન્દુલાલ પર સરસ્વતીનો આશીર્વાદ હતો... વક્તૃત્વમાં અને કલમમાં ગુજરાતી ભાષાનું હીર ઊછળતું.’ પેલા ભાષણમાં તેઓ કહે છે :

‘મારા વિશે કેટલાકને થાય છે કે જો હું સરખી રીતે ચાલ્યો હોત તો ઊંચો હોત. આજે હનુમાનની માફક હૂપાહૂપ કરું છું. તેથી કંઈ મેળવી શકતો નથી. આજે દિલ તમારી સમક્ષ ખુલ્લું કરવા માગું છું. હું જે કાર્ય કરું છું તે રાજકીય દષ્ટિથી કરું છું. ગાંધીજી, ઠક્કરબાપા તથા મોતીભાઈ અમીને જ્યારથી મને ગામડાં દેખાડ્યાં ત્યારથી સળંગ રીતે મારા જીવનમાં ચાલતું આવતું એકમાત્ર તત્ત્વ તે ગામડાંની પ્રજાની વફાદારી અને સેવાનું છે. મારો ધર્મ બજાવવામાં અંતરાયરૂપ લાગતાં મેં સંસ્થાઓ અને હોદ્દાનો ત્યાગ કર્યો છે. કારણ કે હું મૂર્તિપૂજક નથી. કોંગ્રેસમાં રહીને ગામડાંની વફાદારીપૂર્વક સેવા મને શક્ય ન લાગી ત્યારે મેં કપાતે જિગરે અને છલકતી આંખે કોંગ્રેસની વિદાય લીધી છે. આમ છતાં પણ છાતી ઠોકીને એમ કહી શકું એમ છું કે કદી રાજાજવાડાં, જમીનદાર કે શેઠશાહુકારની ગોદ કે ઓથ મેં લીધી નથી.’

આનંદશંકર ધ્રુવ પાસે તેઓ ભણ્યા છે. મહાગુજરાત આંદોલન વખતે મોરારજી અને નહેરુ સામે હિંમતભેર પડ્યા છે. લોકસભાની બેઠક મિલમાલિક સામે લડીને જીત્યા છે. જાહેરજીવનમાં આવો નેતા બીજો જડવો મુશ્કેલ છે. ગુજરાત પાસે આવા ભવ્ય આદર્શ પડેલા છે જે કંઈ બહુ દૂરના નથી. લીલાવતી મુનશીએ ઘણા સમય પહેલાં, કદાચ શરૂઆતમાં, એમના વિશે જે કહેલું તે ઘણું ચિત્રાત્મક અને ગુણાત્મક છે : ‘ઈન્દુભાઈ એટલે ટ્રેનની ઝડપ, ઈન્દુભાઈ એટલે બાળકનાં તોફાન, ઈન્દુભાઈ એટલે લશ્કરી સિપાઈ, ઈન્દુભાઈમાં ઋષિમુનિઓનો સંયમ નથી પણ યોદ્ધાઓનો નિગ્રહ છે. એમના બળવાન દેહમાં બાળકનો આત્મા વસે છે. એ પણ અનંતના આંગણે રમતું બાળક જ છે. દેશકાર્યનું અસિધારાત્રત એમણે લીધું છે. હનુમાન માફક એમના હૃદયના ઊંડા ભાગમાં ‘દેશ’ શબ્દ કોતરાયેલો હશે.’

આજે જ્યારે દેશનું જાહેરજીવન સમગ્રતયા તળિયે જઈ બેઠું છે ત્યારે દીવાદાંડીરૂપ વ્યક્તિત્વો તરફ આપણી નજર જવી જોઈએ. ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક જેમને ગુજરાતે ‘ઈન્દુચાચા’ જેવા હુલામણા નામે ઓળખ્યા તે આવું જ એક મનભર વ્યક્તિત્વ છે. ગુજરાત તેમનું ઋણી છે. આત્મકથા વાંચતાં ખબર પડે છે કે જાહેરજીવન એટલે શું, તો કહેવું હોય, કેવું હોવું જોઈએ. જાહેર કાર્યકર કેવો અભ્યાસી અને નિર્ભીક હોવો ઘટે. ઈન્દુલાલને તેમના જન્મના ૧૨૭મા વર્ષે આ નાનકડી સ્મરણાંજલિ.

ઈલા આરબ મહેતા

પ્રફુલ્લ રાવલ

પ્રત્યેક સર્જક નિજાનંદ માટે લખે છે, પરન્તુ એમાં જ્યારે નિસબત ભળે છે ત્યારે એ સર્જનનું પોત નિખરીને વિશિષ્ટ કળાકૃતિનું રૂપ પામે છે, એ જ સર્જકની સંસિદ્ધિ. ઈલા આરબ મહેતાના સર્જનમાં આવું રૂપ પામી શકાય છે. ખ્યાત કથાવસ્તુને આલંબન બનાવી એ ‘બત્રીસપૂતળીની વેદના’ નવલકથા લખે, ‘સપ્તમાતૃકા’ એમના સર્જનનો વિષય બને કે ‘કાળી પરજ’ જેવી ટૂંકી વાર્તાનું સર્જન કરે, એમની સર્જકચેતનામાં સામાજિક સંપ્રજ્ઞતાનો દોર સતત જોવા મળે છે. એ જ એમની સર્જકનિસબત. આવા સર્જકનું પોંખણું થાય ત્યારે ભાવકને પ્રસન્નતા વીંટળાઈ વળે.

ઈલાબહેન પાસે સફળ કથાલેખક માટે અનિવાર્ય એવી સંયત સંવેદનાની આગવી મૂડી હોવાથી કશુંય ચેરાવાનો અવકાશ રહેતો નથી. અનુઆધુનિકયુગનાં એ પ્રબુદ્ધ સર્જક છે. નારીસંવેદના બોલકી બન્યા વગર કથામાં ગૂંથાય છે અને એક સાહિત્યકૃતિની સંપ્રાપ્તિ થાય છે. જોકે ક્યારેક મુખરતા ઝબકી રહે છે, પણ ક્યારેક જ. બહુધા એમનું સર્જન સંયત કલાસૂઝનો સમ્યક પરિચય કરાવે છે.

૧૬ જૂન ૧૯૩૮માં મહાનગરી મુંબઈમાં જન્મેલાં ઈલાબહેનને પિતા ગુણવંતરાય આચાર્યનો સાહિત્ય - સંસ્કારવારસો મળેલો. એમના જન્મવર્ષે ગુણવંતરાયે ‘પુત્રજન્મ’ નામક નવલકથા લખેલી જેમાં નારીવાદનો આછો સૂર સંભળાય છે. વતન જામનગર. પિતા થોડાં વર્ષો મુંબઈથી જામનગર-રાજકોટ આવી વસેલા એટલે ઈલાબહેનનું પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ જામનગર-રાજકોટ થયેલું. વળી મુંબઈ જવાનું થતાં ત્યાં ભણ્યાં. મેટ્રિકની પરીક્ષા મુંબઈથી પાસ કરી. શાળામાં વિવિધ જ્ઞાતિઓની છોકરી સાથે ઈલાબહેન ભળી જતાં. આથી સહુનો પરિચય પ્રાપ્ત થયો.

મેટ્રિક પાસ કર્યા બાદ ઉચ્ચશિક્ષણ લેવા ઈલાબહેન મુંબઈની રુઈયા કોલેજમાં દાખલ થયાં. ૧૯૫૮માં ત્યાંથી ગુજરાતી-સંસ્કૃત વિષય સાથે બી.એ. થયાં. બી.એ.માં પ્રથમવર્ગમાં આવતા એમને તુલજાગૌરી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી શિષ્યવૃત્તિ મળી હતી. એમ.એ. એ જ વિષય સાથે કરીને માતૃસંસ્થા રુઈયા કોલેજમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે જોડાયાં. ૧૯૬૦થી ૧૯૬૭ સુધી અધ્યાપન કર્યું. વચ્ચે ૧૯૬૪માં આરબ મહેતા સાથે લગ્નપ્રથિથી જોડાયાં. સાત વર્ષના અધ્યાપન પછી પુત્ર સલિલ ને પુત્રી સોનાલીના ઉછેર માટે નોકરી છોડી. પણ એમનો જીવ શિક્ષણનો હોવાથી વળી ૧૯૭૧માં સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં અધ્યાપિકા થયાં અને નિવૃત્તિ સુધી શિક્ષણકાર્ય કર્યું.

૧૯૬૫માં પિતાનું અચાનક અવસાન થયું અને ઈલાબહેનના જીવનમાં એક વળાંક આવ્યો. ગુણવંતરાય ત્યારે ‘રમત રમાડે રામ’ નામક નવલકથા લખતા હતા પરંતુ તેમના અચાનક નિધનથી એ અધૂરી રહી હતી. પરિવારની ઈચ્છાએ ઈલાબહેને શેષ પ્રકરણો લખીને એ નવલકથા પૂર્ણ કરી. આમ સર્જનની બારી ખૂલી. જોકે એ પહેલાં એમણે ‘અખંડ આનંદ’, ‘નવચેતન’, ‘સ્ત્રીજીવન’ જેવાં સામયિકોમાં લખવાનું આરંભી દીધું હતું. પરંતુ પિતાની અધૂરી નવલકથા પૂર્ણ કરવાની ફરજ નિભાવતાં એમની સર્જનયાત્રાને નવી દિશા મળી. લખવા માટેની જિજ્ઞાસા પ્રબળ બની અને ઈલાબહેનની સર્જનસફર નોખી રીતે ગતિશીલ બની. ૧૯૬૬માં એમની પહેલી નવલકથા ‘ત્રિકોણની ત્રણ રેખાઓ’ પ્રસિદ્ધ થઈ. એ સાથે કથાસાહિત્યલેખન એમની સર્જક ઓળખ બની.

૧૯૬૬થી ૨૦૧૬ સુધીની અડધી સદી દરમિયાન ઈલાબહેન પાસેથી ઓગણીસ નવલકથાઓ મળી અને છ વાર્તાસંગ્રહો મળ્યા. એમણે સાંપ્રત ઘટનાને આધાર બનાવીને કથાલેખન કર્યું — એ નવલકથા હોય કે ટૂંકીવાર્તા હોય. કથાલેખક જ્યારે સાંપ્રત કથા-ઘટનાનો વિનિયોગ કરે છે ત્યારે પહેલો પડકાર છે એનાં સમુચિત સંક્રમણનો. આ સંક્રમણ સફળ થાય છે કથાલેખકની અભિવ્યક્તિથી. કથાલેખિકા તરીકે ઈલાબહેનની વિશેષતા એ છે કે એમની કથામાં સાંપ્રત ઘટનાઓનું એવું સંમિશ્રણ થાય છે કે ભાવક કથાપ્રવાહમાં રમમાણ થઈ જાય છે. કથા કહેતાં, ગૂંથતાં એમને ફાવે છે. એમની પાસે એમનું આગવું ગદ્યપોત છે. એમની ‘બત્રીસ પૂતળીની વેદના’ (૧૯૮૨) નવલકથામાં નારીની સ્વતંત્ર વ્યક્તિ થવાની મથામણનું નિરૂપણ થયું છે. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાને આ નવલકથા ‘ગુજરાતી નવલકથાના માનકનો વિસ્તાર’ કરતી જણાઈ છે. એમના મતે, ‘પોતાના અધિકાર પરત્વે નારીને જાગ્રત કરતી અને નારી અંગેના સામાજિક-આર્થિક અન્યાય-અત્યાચારને કેન્દ્રમાં લાવતી આ પહેલી નારીલક્ષી નવલકથા છે.’ ૧૯૯૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલી ‘પાંચ પગલાં પૃથ્વી પર’માં આ જ સૂર સંભળાય છે.

‘થીજેલા આકાર’ (૧૯૭૦), ‘એક હતા દીવાન બહાદુર’ (૧૯૭૬), ‘આવતી કાલનો સૂરજ’ (૧૯૭૭), ‘વારસદાર’ (૧૯૭૮), ‘રાધા’ (૧૯૭૮), ‘શબને નામ હોતું નથી’ (૧૯૮૧), ‘..અને મૃત્યુ’ (૧૯૮૨), ‘દરિયાનો માણસ’ (૧૯૮૫), ‘વસંત છલકે’ (૧૯૮૭), ‘પરપોટાની આંખ’ (૧૯૮૮), ‘નાગપરીક્ષા’ (૧૯૯૫), ‘ધ ન્યૂ લાઈફ’ (૨૦૦૪), ‘ઝીલી મેં કૂંપળ હથેળીમાં’ (૨૦૦૭), ‘વાડ’ (૨૦૦૯) ઈત્યાદિ નવલકથાઓ દ્વારા કથા સાથે સામાજિક નિસબતનો તાર જોડાયેલો છે. હિન્દુ-મુસ્લિમ વચ્ચેના વિગ્રહનું નિરૂપણ ‘વાડ’માં થયું છે. ઈલા આરબ મહેતાને કથા દ્વારા કશુંક કહેવું છે તે સામાજિક વિષમતા સામેનો ઠંડો વિદ્રોહ. એમની કથાનાં પાત્રો એમની ઓળખ સ્થાપિત કરવા મથે છે. એ જ એમના લેખનનો ઉદ્દેશ જણાય છે. વાર્તામાં નાવીન્ય અને પાત્રો નોખાં પ્રકારનાં જોવા મળે છે.

ઈલાબહેનની ટૂંકીવાર્તાઓમાં પરંપરાનો આધાર હોય; સાથે અભિવ્યક્તિ નોખી રીતની હોય, ‘એક સિગારેટ એક ધૂપસળી’ (૧૯૮૧), ‘વિયેના વૂડ્ઝ’ (૧૯૮૯), ‘ભાગ્યરેખા’ (૧૯૯૧), ‘બળવો, બળવી, બળવું’ (૧૯૯૦), ‘યોમ કિપૂર’ (૨૦૦૬)

અને ‘કાળી પરજ’ (૨૦૧૪) એમના વાર્તાસંગ્રહો છે. એમની કેટલીક વાર્તાઓનું સંપાદન ધીરુબહેન પટેલે ‘ઈલા આરબ મહેતાનો વાર્તાવૈભવ’ નામે કર્યો છે. એમણે એમની વાર્તાઓ ‘કોઈ બીજામાંથી લીલાં પાંદડાં જેવી પ્રગટી છે’ એમ નોંધ્યું છે. એમના મતે ‘નક્કર વાસ્તવિકતાના પથ્થરમાંથી તેનું શિલ્પ ઘડાયું છે.’ નારીવાદી અભિગમ એમનો સર્જનસૂર છે તે ટૂંકી વાર્તામાં પણ સંભળાય છે. બદલાયેલી જીવનતરાહને ઈલાબહેન આલેખે છે અને નવાં ઉપકરણોના વિનિયોગથી પરિવર્તિત થયેલી જીવનશૈલી એમની વાર્તાઓમાં આકાર પામી છે. વિષયનું નાવીન્ય ઊડીને આંખે વળગે છે. ‘મૃત્યુ નામે પરપોટો પરે’ એમણે કરેલું સંકલન છે. જેમાં મૃત્યુવિષયક રચનાઓ સંકલિત કરી છે. ‘આના કેરેનીના’ (૧૯૯૧) અને ‘પ્રાઈડ અને પ્રેજ્યુડિસ’ (૧૯૯૫) એમની પરિચય-પુસ્તિકાઓ છે. પ્રવાસવર્ણન ‘માઈલોના માઈલ’ પ્રકાશિત થનાર સંગ્રહ છે. સમાજને જોવાની ઈલાબહેનની દૃષ્ટિ એમનાં પાત્રો દ્વારા છતી થાય છે. એમાં માનવીય સમભાવ વર્તાય છે. એમનાં પાત્રો વિદ્રોહ કરે છે પણ સમાજ સાથે રહીને. પૂર્ણ સમજથી. વિદ્રોહ ખાતર વિદ્રોહ એમની તાસીર નથી, પરંતુ પોતાના વ્યક્તિત્વને પોતાની રીતે ઘડવાની મનીષા એ પાત્રોમાં છે. સવાલ આત્મઓળખનો છે.

ઈલાબહેનનું સર્જન એની ગુણવત્તાએ પુરસ્કૃત પણ થતું રહ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા એમની ‘રાધા’ તેમજ ‘...અને મૃત્યુ’ નવલકથાને પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયાં છે. ‘પરપોટાની આંખ’ને ભગવતી નિવેદિતા પુરસ્કાર મળ્યો છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા એમની નવલકથા ‘ધ ન્યૂ લાઈફ’ને પોંખવામાં આવી છે. ‘ધ ન્યૂ લાઈફ’ અને ‘ઝીલી મેં કૂંપળ હથેળીમાં’ મહારાષ્ટ્ર ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પુરસ્કૃત થઈ છે. એમના વાર્તાસંગ્રહો ‘વિયેના વૂડ્ઝ’ અને ‘યોમ કિપૂર’ને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પારિતોષિક પ્રદાન થયું છે.

ગુજરાતી લિટરરી એકેડેમી, યુ.કે.ના આમંત્રણથી ૨૦૦૦માં એમણે લંડનની મુલાકાત લીધી હતી.

કથાસાહિત્યમાં સાતત્યપૂર્વક ઉત્કૃષ્ટ અને કલાત્મક લેખન માટે ઈલા આરબ મહેતાને દર્શક એવોર્ડ પ્રદાન થાય છે તેનો આનંદ વ્યક્ત કરીને અભિનંદન પાઠવું છે.

સાચું સ્વપ્ન !

યોગેશ ન. જોશી

ગુણોત્સવમાં શાળામાં જવાનું થાય અને બાળપણ યાદ આવી જાય. આવા જ એક ઉત્સવમાં સ્કૂલની પ્રાર્થનાસભામાં એક ભજન ગવાયું. બાળકો નીરસતાથી સાંભળી રહ્યાં. ભજનના શબ્દોમાં રહેલી ફિલોસોફી સમજવી એમને માટે અઘરી હતી. ભજન પૂરું થયું ને બીજા વિદ્યાર્થીએ બાલગીત શરૂ કર્યું... ‘ઊંડે પતંગ રંગદાર આભમાં...’ અને બાળકોના ચહેરાઓ ખીલી ઊઠ્યા. પતંગ ચગાવવાના અભિનય સાથે બાળકો મોટેથી ગીત ઝીલવા લાગ્યાં. વાતાવરણ ખરેખર રંગમય બની ગયું.

હમણાં ગ્રાહકસુરક્ષાના કાર્યક્રમ માટે એક સ્કૂલમાં જવાનું થયું. લ્યો ને નામ આપીને જ વાત કરું. એ સ્કૂલ હતી અમરગઢ પ્રાથમિક શાળા. સાડા બાર જેવું થયું હશે. મધ્યાહ્ન ભોજનનો સમય. વિદ્યાર્થીઓ બે-બે-ચાર-ચારના ઢુંગલામાં જમી રહ્યાં હતા. લદાયેલી નહીં એવી શિસ્ત ઊંડીને આંખે વળગી. ‘સરકારી સ્કૂલ એટલે ઠીક મારા ભૈ’ એ માન્યતાને ખોટું પાડતું તેજ બાળકોના ચહેરા ઉજાળી રહ્યું હતું. અહીં કંઈક અલગ હોવાની છાપ મનમાં ઊપસી.

શાળામાં પ્રવેશ કરતાં જ ત્રણ શિક્ષિકા બહેનોએ મને આવકાર્યો. શિક્ષકગણ સાથે ગ્રાહકસુરક્ષા પ્રવૃત્તિ વિશે વાતો થઈ. પછી શરૂ થઈ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષણની વાતો.

એક શિક્ષિકા, ભારતીબહેન વોરાએ મારા હાથમાં ‘ચુંબક નાનું ભલે ને હું’ નામની પુસ્તિકાનાં મૂકી. પહેલી નજરે તો થયું કે બાલગીતની પુસ્તિકા હશે. પણ, શીર્ષકની નીચે કૌંસમાં લખાયેલા બે શબ્દો પર મારી નજર ચોંટી ગઈ. લખ્યું હતું ‘વિજ્ઞાનગીતો’. હું એ પુસ્તકના એક પછી એક પાનાં વાંચવા લાગ્યો. હતાં તો બાલગીતો જ, પણ દરેક ગીતનો વિષય હતો વિજ્ઞાનનો ! એય પાછાં વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા રચાયેલાં ! સ્થળ-કાળ ભૂલી હું એ ગીતો ગણગણવા લાગ્યો :

એક હતા સજીવભાઈ ને
એક હતા નિર્જીવભાઈ
સજીવભાઈ તો ચાલે છે ને
નિર્જીવભાઈ તો ચાલે નહીં
સજીવભાઈ શ્વાસ લે ને
નિર્જીવભાઈ તો શ્વાસ નહીં...

પાનાં ફરતાં ગયાં અને મારી આંખો વિસ્મયથી પહોળી થતી રહી. આહાર,

વિટામિન, ચુંબક, વિદ્યુત, ખેતી, ચેતાંત્ર, એસિડ અને એમસીબી સ્વિચની વાતો બાલગીતોમાંથી વહેતી રહી. સરળ શબ્દો અને સુંદર લય. મને થયું વિજ્ઞાન જેવા ભારેખમ વિષયને આમ બાળગીતમાં ઢાળી દેવો એ તો સિંહને ગાડે જોડવા જેવી વાત થઈ. વિદ્યાર્થી અને એના માનસ સાથે નાભિનાળના સંબંધ હોય એને જ આવો વિચાર આવે. પુસ્તિકા મારા હાથમાં રહી ગઈ અને હું મારા બાળપણમાં સરી ગયો. મને મારી સ્કૂલ યાદ આવી ગઈ.

પાટી ગામની સ્કૂલમાં હું પાંચમા ધોરણમાં ભણતો હતો. નવા આવેલા આચાર્યનો પહેલો દિવસ હતો. સૂરજભાઈ ધાધલ એમનું નામ. કાઠીસહજ રૂક્ષતાથી એમનો ચહેરો કરડો દેખાતો હતો. શનિવારની બાલસભા શરૂ થઈ. પ્રાર્થના, ધૂન અને સમાચારવાચન પૂરું થયા પછી એક શિક્ષકે સુંદર હલકથી ભજન ગાવાનું ચાલુ કર્યું... ‘જૂનું તો થયું રે દેવળ, જૂનું તો થયું; મારો હંસલો...’ હંમેશની જેમ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ઝોલે ચડ્યા. કેટલાક વળી મોં આડો હાથ રાખી બગાસાં ખાવા લાગ્યા અને બાકીના ડાફોળિયાં મારવા લાગ્યા.

‘બંધ કરો આ ભજન.’ એકદા અંતરો ગવાયો, ત્યાં આચાર્યએ ધીરેથી કહ્યું. ગાનાર શિક્ષક તો હેબતાઈ ગયા. ગાવાનું બંધ કરી એ આચાર્ય સામે જોઈ રહ્યા.

‘આપણે કુમળા છોડ સાથે કામ કરવાનું છે. બાળકોને જીવનની વાતો કરવાની હોય. પ્રેમ અને આનંદની વાતો કરવાની હોય. જિંદગીના રસની વાતો કરવાની હોય. મૃત્યુની વાતો રજૂ કરતાં આવાં ભજન સાંભળવાની કે સમજવાની એમની ઉંમર નથી.’ આચાર્યે શાંતિથી સમજાવ્યું. ત્યાર પછીની દરેક બાલસભા અમારા માટે આનંદસભા બની રહી. ગળાની નસો ફાડીને ગાયેલાં ગીતો આજેય કાનમાં ગુંજે છે. એ ગીતોએ જ મારી અંદર ધબકતા બાળકને જીવતું રાખ્યું છે.

‘લાવો જોઈએ..’ મારા સહકર્મી દેવાંગ રાઠોડે પુસ્તિકા મારા હાથમાંથી ખેંચી અને હું વર્તમાનમાં આવ્યો.

જોકે હું હજુ વિચારોમાં ખોવાયેલો હતો. મને થયું બાળકનું બાળપણ અકબંધ રાખી, એને ભણાવવાની આ કેવી સરસ પદ્ધતિ ! ‘ભાર વિનાનું ભણતર’ એ શબ્દસમૂહનો કદાચ આવો જ અર્થ હશે. દફતરના ભારની સાથે વહેવો પડતો આ માનસિક બોજ આવી રીતે જ હળવો થઈ શકે. ‘વિદ્યાર્થીઓને વિજ્ઞાન શીખવતી વખતે મને કાયમ લાગ્યા કરતું કે આ વિષય એમને અઘરો અને અટપટો લાગે છે. હું ઘણા પ્રયત્નો કરતી એમને વિજ્ઞાનમાં રસ પડે એ માટે. પણ વ્યર્થ. હું અકળાઈ જતી. શું કરું? સમજાતું નહોતું. પણ એક વખત કાવ્યલેખનના એક પ્રયોગ વખતે મારા મનમાં ઝબકાર થયો અને આ વિજ્ઞાનગીતોનું અવતરણ થયું.’ ભારતીબહેને આ ભગીરથ કામની જન્મકથા સાવ સહજ રીતે કહી સંભળાવી. મારી આંખો વિસ્મયથી ભરાઈ ગઈ.

‘બાળકોને એક વિષય આપીએ અને પછી વિષયની સાથે શબ્દ, રાગ અને પ્રાસની ચર્ચા ચાલે. ઊમટભેર ગીતો લખાતાં ગયાં. એક વરસમાં લગભગ બસો પાંસઠ ગીતો કાગળ પર ઊતર્યા.’

‘હે.. એ !’ હું આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો.

‘હા. આ પુસ્તિકમાં તો માત્ર ત્રીસેક ગીતો જ મૂક્યાં છે.’ ભારતીબહેને ખુલાસો કર્યો.

‘વાહ !’ આથી વધારે હું કંઈ બોલી ન શક્યો. શબ્દોનો પનો ટૂંકો પડી રહ્યો હતો. ઘડીભર મૌન છવાઈ ગયું.

થોડીવારે બીજાં શિક્ષિકા બહેનો ઈન્દુબા અને હેમાંશીબહેન ઊભાં થયાં. એમણે કબાટ ખોલી એમાંથી પીન મારેલાં થોડાં પેપર્સ કાઢ્યાં અને મને આપ્યાં. મેં એ હાથમાં લઈ આમથી તેમ ફેરવ્યાં. અરે ! આ તો સમાચારપત્ર હતું.

એના પર લખ્યું હતું... અમરગઢ પ્રાથમિક શાળાનું... ‘બાલ કલરવ સમાચાર.’ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા પ્રગટ થતું શાળાનું મુખપત્ર.

‘અમે દર મહિને ‘બાલ કલરવ સમાચાર’ પ્રગટ કરીએ છીએ. વિદ્યાર્થીઓ જે વિસ્તારમાં રહેતા હોય ત્યાંના સમાચાર લઈ આવે. વિદ્યાર્થીઓ જ અમારા પત્રકારો. શિક્ષકો માત્ર માર્ગદર્શન આપે. શાળાના કમ્પ્યુટર પર એનું છાપકામ થાય. અને તૈયાર થાય અમારું મુખપત્ર.’ ઈન્દુબાએ કહ્યું. ‘અમારું’ શબ્દ બોલતી વખતે એમની આંખોમાં ચમક આવી ગઈ. જોકે પોતીકું માને એ જ આવાં ઉમદા કામ કરી શકે.

હું એ મુખપત્રનાં પાનાં ફેરવતો રહ્યો. એમાં વિદ્યાર્થી દ્વારા રચાયેલી કોઈ કૃતિ હોય ને સાથે ગામના કોઈ વડીલના મૃત્યુના સમાચારેય હોય. કોઈ નાનામોટા અકસ્માતની વાત હોય તો કોઈ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિના સમાચાર પણ હોય. સ્વચ્છતા-અભિયાનની વાતેય હોય. વળી, કોઈ પ્રસંગની ઉજવણીની, ગામમાં થયેલા કોઈ કાર્યક્રમની ખબર પણ હોય. ગામના એકાદ સ્થળ વિશેનો ઈતિહાસ પણ ઝળહળતો હોય. પ્રાથમિક શાળાના નાનકડા બાળકને નિભર રીતે સમાજ અને ગામ સાથે જોડી એને નાગરિકતાના પાઠ ભણાવવાની આ રીત મને સ્પર્શી ગઈ. આસપાસમાં બનતા બનાવો પ્રત્યે આ રીતે સંવેદના ઊભી કરી બાળકમાં વિચાર અને પૃથક્કરણ કરવાની શક્તિનાં બીજ રોપી શકાય. વળી, શબ્દો સાથે નિસબત ઊભી કરવાની એક વાત એમાં ગર્ભિત હોવા છતાંય બાળકડતરમાં એક નવ્ય પરિમાણ ઉમેરે એવી છે. આવી પ્રવૃત્તિના કેટકેટલા ફાયદા ગણાવી શકાય ! આંગળીઓના વેઠા ઓછા પડે, ભાઈ !

ઘડીભર તો હું કંઈ બોલી શક્યો નહીં.

‘આ શાળા તીર્થસ્થાન છે અને મારી આ મુલાકાત યાત્રા.’ મૌનને વળોટી હું હળવેથી બોલ્યો અને મનોમન શિક્ષકોને વંદી રહ્યો.

મારે બીજા એક કાર્યક્રમમાં જવાનું હોવાથી મેં ત્યાંથી વિદાય લીધી. સ્કૂલમાંથી બહાર આવી હું મારી સરકારી જીપમાં બેઠો અને ડ્રાઈવરને કહ્યું, ‘ગાડી ભાવનગર લઈ લ્યો.’ પાછળ ફરીને મેં શાળા તરફ ન જોયું... કદાચ આ હકીકત અહીં પણ સ્વપ્ન નીકળે તો...

નિરીક્ષણોનું સશક્ત કાવ્યમય રૂપ — ગજાર

સેજલ શાહ

(ગજાર : ઈંદુ જોશી, ૨૦૧૭, પ્રથમ, પ્રકાશક : સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી, રૂ. ૧૩૦)

સાવ સામાન્ય લાગતી ઘટના કે પરિસ્થિતિનો વસ્તુવિનિયોગ કરી કવિતા-કૃતિની રચના કરવી અને પ્રથમ પુરુષ ‘હું’ના કેન્દ્રથી પોતાના અનુભૂતિવિશ્વને કાવ્યમય પરિણામ આપવું — એક અઘરી પ્રક્રિયા છે. ગજારના કવિ ઈંદુ જોશી, કાવ્યસૌંદર્ય પોતને, પોતાની સહજબાનીમાં આગવું રૂપ આપી શક્યા છે. ગજાર એટલે શું ? શબ્દકોશ મુજબ ‘મકાનનો અંદરનો ભાગ (મોટે ભાગે રસોડાની સામેનો અંદરની પરસાળને કાટપૂણે પછીત સુધી લંબાતો ભોજન માટે બેસવાનો ભાગ)’. એ જગ્યાને ગજાર કહેવાય. આમ કેન્દ્રના અર્થમાં મહત્ત્વની નહીં, તરત જ નજરે ચડે તેવી જગ્યા — મુખ્યથી હાંસિયામાં ધકેલાયેલી લાગણી, અનુભૂતિનું શબ્દરૂપ એટલે ઈંદુ જોશીનો કાવ્યસંગ્રહ ‘ગજાર’. તેમાં કુલ ૪૭ કાવ્યો છે.

આ કવિતાને પ્રેમની, પ્રકૃતિની, વિરહની, ભક્તિની, પરમ સાથેના જોડાણની — ક્યાં પ્રકારની કવિતા કહીશું ? આનો વિષય જીવનની શુલ્લક ઘટના છે ? જેમ કે સવાર પડવી, કપડાં, સુખ, રસોડાની બારી... આ વિષયોની કવિતા ? હા, અહીં નાનીકૂવિગતોના માળખાથી, એક આકાર અને અનુભૂતિનું વિશ્વ નિર્માણ થાય છે, જેમાં માત્ર જુદાં પડવાની વાત નથી પણ થોડાંક જુદાં ન જોવાયેલાં વાસ્તવિક ચિત્રો કે સ્વીકૃત લાગતી ઘટના કરતાં, રોજિંદા સ્વર કરતાં, જુદો સ્વર પ્રગટે છે. એમાં આક્રમકતાથી વિશેષ મક્કમ અવાજ છે. જેમ રોજ થાય છે એમ નહીં થાય, એ અવાજમાં માત્ર ચમત્કૃતિની વાત નથી જ પણ હવે જરા જુદી તરફથી, સામેની તરફથી જોવાની શક્યતા અને અવકાશ છે. જે આ કાવ્યવિશ્વની ધ્યાન ખેંચનારી બાબત બને છે, નાનાં અવલોકનો અને ઝીણી વિગતો દ્વારા થતું દૃશ્યાંકન અને એમાંથી ઊભો થતો વિરોધાભાસ, કટાક્ષ, મક્કમ અવાજ. બારીકાઈને કેન્દ્રમાં લાવવાની ફાવટ અને ભાષાની સહજતા આ કાવ્યાર્થને સ્પષ્ટ કરે છે. અહીં કોઈ વેધકતા કે માર્મિકતા કે પ્રબળ નારીસંવેદન શોધતા, આપણે ભોઠા પડીએ કારણ સર્જક સ્પષ્ટ છે કે માનવીય વૃત્તિની પ્રબળતા જાતિ અને લિંગથી પર થઈ, કળાનું સોહામણું વિશ્વ સર્જ શકે.

નરવી વાસ્તવિકતાને વાંચવી-સ્વીકારવી અઘરી છે. કળાના સૌંદર્યથી એ વધુ

વેધક બને છે. જે જેમ છે તેમ, સર્જક રજૂ કરે છે. તેમને આશાવાદ, સૌન્દર્ય, રોમેન્ટિક અભિન્નિવેશમાં બહુ રસ નથી. વર્તમાન સમય અને વાસ્તવને સ્વીકારીને લાખે છે કે વેદનાથી છૂટવાના પ્રપંચમાં પડ્યા વગર એ વેદનાને જ, જીવનનો ભાગ બનાવી દીધો છે. એટલે જ કહે છે,

..ધકેલી દઈ પાછા.
કારણ કે
આ યાતના વગર હવે હું
ન જીવી શકું (પૃ. ૩)

ઈંદુ જોશી વાસ્તવ સાથે સીધો પનારો પાડે છે. જે આજુબાજુમાં બને છે તેને થોડું વધુ નજીકથી જુએ છે, નિરીક્ષણ કરી વિગતોમાં જાય છે.

‘કપડાં’ કવિતા જુઓ,

આ રૂમમાં
જ્યાં મેં મારા ચોપડા મૂક્યા છે
તે રૂમમાં, કપડાં વિખરાયેલાં પડ્યાં છે
મારાં, બાળકોનાં, પતિનાં.
પહેરેલાં શર્ટ, ડ્રેસ, યુનિફોર્મ
એમ જ પડ્યાં છે,
બે દિવસથી.
કાલે રવિવાર છે એવું તો
નથી જ. (પૃ. ૨૬)

આ વિગતો આપણી પરંપરા, માન્યતા સામેનો વિરોધ છે કે એક વિધેયાત્મક વાત? ભાવકને કોઈ દોરવણી કર્યા વગર દશ્ય સાથે મૂકે છે સર્જક. દરેકને પોતાના અર્થ અને સંદર્ભ જાતે ખોળવાની સ્વતંત્રતા આ કૃતિમાં છે. કાવ્યાંતે મુકાયેલી એક નાની વાત અર્થની વિસ્તૃત શક્યતા દર્શાવે છે.

ને મને આ રૂમ યાદ આવ્યા કરે,
વિખરાયેલાં કપડાં
મારાં, બાળકોનાં ને પતિનાં...’ (પૃ. ૨૬)

માણસને મન નાનાં સુખ અને હાશકારા કેટલાં મહત્ત્વના હોય છે. બધા જ ન ગમતાં વાતાવરણની વચ્ચે મળતો લાઈબ્રેરીની ખુરશી પરનો હાશકારો અને એના પરની કવિતા ‘સુખ’ કેટલાક ક્ષુલ્લક લાગતા સંદર્ભોને કવિતામાં ઉપકારક બનાવી કવિ આલેખી શકે છે. આ મનુષ્યની સંવેદનાને નાની લાગતી બાબતો દ્વારા ઉપસાવી દેવાની રીતિ, તેની ઊંડી સમજની પરિચાયક બને છે. પુસ્તક શોધવા જતો બુદ્ધિજીવી તો દાદરના કૂતરાને હડસેલો મારી ભગાવી દે છે પણ એને કવિતામાં લાવી ઉપર જવાનું દિશાસૂચન કરતાં દર્શાવવા અને પછી શૌચાલયની કાયમી વાસને પણ કૃતિમાં પ્રવેશ અપાવી સુખની વાત કરવી, એ આ કૃતિનું સબળ પાસું બને છે. (પૃ. ૨૭). સતત હું-નું કેન્દ્ર કવિતાને

આત્મકથનાત્મક નથી બનાવતું પણ વાચકને પરિચિત સૃષ્ટિનો અનુભવ આપે છે અને કૃતિ સાથે જોડાઈ શકે છે. હોળીનાં (પૃ. ૪) લાકડાં, છાણ, પતંગો, હેરડા ને સૂકું ઘાસ બધું જ આજુબાજુ છવાઈ જાય છે. અને એકલતા અને વ્યક્ત ન થઈ શકતું અડધું, બાકી રહેલું નારિયેળ રહી જાય છે, યાદ અપાવવા. સળગેલી રાખને ભીતરેથી સળગતી રાખવા. આ હોળી સળગી રહી છે.

પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહમાં નાવીન્ય અને જુદી શૈલીથી પોતાનો જુદો અવાજ સર્જક, સફળતાપૂર્વક ઉપસાવી શક્યા છે. પૌરાણિક પાત્રનો ઉલ્લેખ પરંપરામાં રહેલી જડતાની યાદ અપાવવા કે સમયની ધૂળ ખંખેરવા માટે કર્યો છે. રસ્તામાં છુંદાયેલો કૂતરાના શબ જેવો સમય — આ ઉપમાની તીવ્રતા બોલકી બની જાય છે, પણ છેલ્લી પંક્તિમાં સમયને કોથળામાં પૂરવાની વાત કરે છે, જે અમૂર્ત છે તેને આકારિત કરવાનો પ્રયત્ન કરાયો છે. એ જ રીતે લાગણીઓને ફોલ્લા દ્વારા, ઊકળતા મનને યા સાથે, શાકના ટુકડા સાથે દિવસના ટુકડા જેવાં સંયોજનોમાં નાવીન્ય વર્તાય છે. રોજિંદા જીવનમાંથી જ ઉદ્ભવતાં પ્રતીકોને જ કળામાં સમાવિષ્ટ કર્યાં છે. અહીં સ્ત્રીસર્જકની સંવેદના સહજ રૂપે અભિવ્યક્તિ પામી છે પણ નારીવાદનાં સંદર્ભે નહીં જ. પણ પોતાના સંવેદનને, તેમને પોતાના ગજારમાં આરોપિત કરીને ઉછેર્યું છે. મુખ્ય ઓરડા કરતાં આ ઓરડો વિષયવસ્તુનાં નાવીન્ય અને આલેખનરીતિને કારણે જુદો પડે છે. વાચકને આ આડવાત કે ઉપરાંતની વાતમાં કેન્દ્રીય સંવેદન અનુભવાય તો નવાઈ નહીં. વાચકનું ધ્યાન આ ગજાર તરફ ખેંચવામાં તેઓ સફળ રહ્યા તે જ મહત્ત્વનું.

સામાન્ય રીતે કાવ્યમાં વિગતો, કાવ્યનો મૂળભાવને પોષવા કે પ્રતીક બની ધારદાર રીતે રજૂ કરવા આવતી હોય છે પણ અહીં વિગતો જ કવિતા છે. ‘રસોડાની બારી’ (પૃ. ૩૮) કવિતામાં જુઓ. પાડોશણની સાથે નજર મળવી અને રાહત અનુભવવી — એ મૂળ વાતને દર્શાવવા કપડાં સૂકવવાં, વાસણ ધોવાં, રોટલી કરવી વગેરે વિગતો દ્વારા પુષ્ટ કરાય છે, હવે આ વિગતોને જો કાઢી નાખીએ તો કવિતામાં કશું બાકી જ નહીં રહે ! આ બધી વિગતોમાં એમ પણ આવે કે નાયિકાની નજર ત્યાં પેલી બારી પર જાય છે, એકાદ વાર નજર મળે છે — હવે આ વિગતો પણ કેટલી સાહજિક છે, રોજિંદી છે. અનેકવાર, આપણી નજર સામેની કે બાજુની બારી પર જતી જ હોય છે પણ ‘તે ક્ષણોમાં અને બંને, ઘડીક રાહત અનુભવીએ જાણે...’ કવિતાની ક્ષણ અહીં મળે છે, કોઈ જ વધારે લંબાણની લાલચ વગર, લાગણી જેવું કે સ્ત્રી જેવું-ની લાલચમાં પડવા વગરનું આ વિધેયવિધાન પંક્તિ બને છે, કૃતિની ! આ જ આ કવિતાનું સબળ પાસું છે.

સર્જકને વિગતને રૂપ આપતાં અને તેને કાવ્યકૃતિ માટે ઉપકારક બનાવતાં આવડે છે. તેમની દરેક વિગત કોઈ એક સંવેદનને ઉપસાવી આપવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે એટલે કે પ્રત્યેક વર્ણન કાં તો લાગણીનું પ્રતિબિંબ બનશે કે લાગણીને ગતિ આપવા ઉપકારક. પતંગિયાની પાંખોના તરફડાટને નજરથી પંપાળવા (પૃ. ૨૧), કીડીઓનું પર્સમાં પહોંચી જવું (પૃ. ૨૩), છોડને સૂરજમાં સૂકવી દેવો (પૃ. ૩૫) આદિ. પ્રથમ કવિતામાં ભગવાનને જળ પિવડાવવા ગયેલી યુવતી

ત્રિપુંડ, જનોઈ, ધોતિયું, રુદ્રાક્ષ
 તેની આંખો બંધ છે,
 લિંગ તરફ નજર ઠેરવું છું.
 લોટો જમણા હાથે ઊંચકી
 આગળ લંબાવું છું
 અને થોડોક નમાવી જળ રેડવા જઈ છું,
 જળ તો પડતું જ નથી. (પૃ. ૧)

આ જળનું પડવું – એ કૃતિને જુદું પરિણામ આપે છે. આખું વર્ણન આ પંક્તિથી સાર્થક બને છે. વિગતો આ રીતે કવિતાને ઉપકારી બની છે. પણ કાવ્યની બીજી જ પંક્તિમાં આવી જતો અંગ્રેજી શબ્દ ટાળી શકાયો હોત, કાં તો બીજા બે-ત્રણ અંગ્રેજી શબ્દો ઉમેરીને એની સહજતા વધારી શકાઈ હોત. આજકાલની શહેરની બોલચાલની ભાષામાં આવી જતા અંગ્રેજી શબ્દો પ્રત્યે સૂગ નથી પણ એ કલાકૃતિમાં ઓગળી જાય, એમ આવી જાય ત્યારે આગતુક નથી લાગતા.

કવિતાના વિષયો માત્ર જુદા નથી, પણ અસામાન્ય છે. આવી અનેક ઘટનાઓ આજુબાજુ બનતી હોય છે પણ તેને કાવ્યસામગ્રીમાં રૂપાંતરિત કરવાનું સાહસ સર્જક કરી શક્યા અને તે ચમત્કૃતિમાત્ર ન બનતાં અર્થવાહી પરિણામ આપે છે. જેમ દરેક પ્રદેશે નકશીકામ જુદાં હોય તેમ દરેક સર્જકના કળાકસબની ખાસિયત અને શૈલી જુદી હોય. પણ જેટલું જુદું તેટલું સાચું કે સુંદર, એમ ન હોઈ શકે. આ કવિતા પોતાનો નોખો અવાજ દર્શાવી શકી છે, તેનો આનંદ.

આ કવિતાનો સ્થિરભાવ પણ મહત્વનો છે એટલો પરિણામવિષયક પંક્તિઓ નથી આવતી; જેમ કે ‘પગલાં’ (પૃ. ૫૭) કવિતામાં પોતાના અસ્તિત્વને પગલાંથી કે સહીથી નક્કી કરવું, એ વાત છોડી દેવાઈ છે, બસ, જે પગલાંની નાની-મોટી છાપ ઊપસે છે, તેને કોઈ આવેશમાં તણાયા વગર ચિત્રિત કરાય છે. ભાવાવેશમાં આવ્યા વગર આ લાગણીઓનાં ચિત્રો હંમેશ કાવ્યકૃતિના આકારને સુયોગ્ય નયે ગોઠવે. ‘અજાણ્યા માટે.’ (પૃ. ૫૮)માં એ જોઈ શકાય છે. ભાદરવો, મેદાનમાંથી પાણી ઉલેચતો માણસ, વિલય જેવી અનેક કવિતા મનમાં અંકિત થઈ જાય અને સંગ્રહના અંતે સર્જકનો પેલો મક્કમ અવાજ મનમાં ગુંજ્યા કરે. (પૃ. ૧૬)

‘કવિતા તો આમ જ લખાશે -
 શિયાળો ને શીરાના કોમ્બિનેશન સાથે.

આ નિતનવા કોમ્બિનેશનની કવિતા એ જ એમની વિશેષતા છે. સંગ્રહના પ્રારંભમાં કવિ કમલ વોરાની પ્રસ્તાવના આ સંગ્રહના પ્રવેશ માટેની સશક્ત ભૂમિકા રચી આપે છે. આ નવાં સંયોજનો અને વિગતો સાથે ઊપસી આવતા કવિતામય આકારો માત્ર ધ્યાન નથી ખેંચતા, પણ જુદી તરાહની નવી કેડી પર કાવ્યમય સશક્ત પગલાં પાડે છે.

દાંપત્યજીવનને સ્પર્શતી વાર્તાઓ | દીવાન ઠાકોર

['એકરાર' (વાર્તાસંગ્રહ) : લેખક : 'જિતેન્દ્ર પટેલ, પ્રકાશક : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, પ્ર.આ. ૨૦૧૭, પૃ.૨૧૧, કિં. રૂ. ૨૦૦]

આ વાર્તાસંગ્રહની વૈવિધ્યપૂર્ણ કથાવસ્તુ ધરાવતી વાર્તાઓમાંથી પસાર થતાં ભાવક વાર્તારસ અંકે કરી શકે છે. જિતેન્દ્ર પટેલ ઘણા સમયથી વાર્તાઓ લખે છે. તેમની વાર્તાઓએ મોટેભાગે દાંપત્યજીવનની સમસ્યાઓને સ્પર્શતી જોવા મળે છે. મધ્યમવર્ગની સમસ્યાઓને એકમેવ અસર ધરાવતી—સંવેદનાપૂર્ણ કથાઓ દ્વારા તે વ્યક્ત કરે છે. વાર્તા માત્ર આદિ, મધ્ય ને અંતની રીતે ન જોતાં, વાર્તાકારની દૃષ્ટિએ જોતાં તેનાં રસકેન્દ્રો ભાવક પામી શકે છે.

‘બચાડા જીવ’ વાર્તામાં ગામનું બંધ પડી રહેલું મકાન ભાડે આપવાની વ્યથા આલેખાયેલી છે. નાયકનો ઉચાટ વાર્તાનું હાર્દ બન્યો છે. મા આગળ જૂઠું બોલવું પડે છે. અનેક રસ્તાઓ વિચાર્યા પછી મળેલો માર્ગ નાયક કમને સ્વીકારે છે. ‘ડ્રાઇવર’ વાર્તામાં શેઠ મથુરજી વ્યસન ન હોય તેવા ડ્રાઇવરને જ નોકરીએ રાખે છે. તેવો એક ડ્રાઇવર જીવલેણ અકસ્માત કરી બેસે છે. સામાન્ય સમસ્યાને લઈને રચાયેલી કૃતિ સહજ આનંદ આપે છે. અહીં મૃત્યુની ઘટના વાર્તાને સામાન્ય બનાવે છે. ‘આ વખતની દિવાળી’ એ અંગત સુખમાં રાચતા પતિની વાર્તા છે. દીપક સાળાના મૃત્યુને બહાનું બનાવી પત્નીને પિયર મોકલી દેવા આતુર છે. પત્ની તેની ચાલ જાણીને આઘાત અનુભવે છે. વાર્તામાં પતિની બનાવટનું આલેખન વાર્તા-પટને નબળું પાડે છે. ‘હલકટ’ વાર્તા એક ધ્યાનપાત્ર વાર્તા છે. હીરાઉઘોગમાં કામ કરતાં પતિ-પત્નીની આ કથા છે. પત્નીની રમા ઘર-સંસાર પરત્વેની ફરજ પ્રતિબદ્ધતાપૂર્વક બજાવે છે. જ્યારે પતિ ફરજો પ્રત્યે બેધ્યાન છે. અંતે જ્યારે તે રમાને થપ્પડ મારે છે ત્યારે રમા તેને જવાબ આપે છે અને ખરેખર હલકટ કોણ છે તે સમજાય છે. ‘સગા’ વાર્તામાં ડો. સંપતને દવાખાનું ખોલીને જે તકલીફો પડી તેનું સરસ ચિત્રણ જોવા મળે છે. જોકે અહીં જોવા મળતો કટાક્ષ વાર્તાનું જુદું પાસું છે. ‘માસ્ટર લોક’ વાર્તા ઘરની વધુ પડતી ચિંતા કરતી પત્નીની વાર્તા છે. કેટલીક અતિશયોક્તિને બાદ કરીએ તો વાર્તા સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓમાં જોવા મળતી સાહજિક વૃત્તિનું વર્ણન કરે છે. અહીં પતિની તટસ્થતા ઊપસી આવે છે. વાર્તાની ગતિ ભાવકને પકડી રાખી શકે છે. ‘ગામડિયા’ વાર્તા ઈલાની ગામડા પ્રત્યેના અણગમાની કથા છે. પતિના મિત્રના ઘેર લગ્ન પ્રસંગે તે જાય છે. મનમાં સંગ્રહી રાખેલા ગામડાને બદલે ગામડાનું નવું રૂપ જોતાં અચંબિત થઈ જાય છે. પોતાની ધારણા ખોટી પડતાં તે શરમ અનુભવે છે. વાર્તામાં દર્શાવેલો મુદ્દો વાર્તાને વિશેષ બનાવતો નથી. ‘છેલ્લું સ્ટેશન’ વાર્તામાં વૃદ્ધ વ્યક્તિઓનાં મનોસંચલનો આબાદ ઝિલાયાં છે. અહીં કનૈયાલાલનું મૃત્યુ વાર્તાનું સરળીકરણ કરે છે. ‘ભાગ્યની વાત’ વાર્તા અન્ય વાર્તા કરતાં જુદી પડે છે. સ્વાર્થી અને પરગજુ માણસોના વર્તનની વાત સરસ રીતે લેખકે ઉપસાવી છે. વાર્તાનો

મુદ્દો તેથી સાંપ્રત ઘટના બને છે. ચંપકલાલ પોતાની જવાબદારીથી છટકવા દરેક વખતે ‘એ તો ભાગ્યની વાત છે.’ એમ કહી છટકી જાય છે. એ જ વાક્ય જ્યારે ભોગીલાલ તેમને સંભળાવે છે ત્યારે ચંપકલાલ અસ્વસ્થ થઈ ઘાંટા પાડે છે. વાર્તા રસપ્રદ રીતે કહેવાઈ છે. અહીં વાર્તાનો સહજ અંત ઉપકારક બન્યો છે. ‘ફરતો ફાગણ’ વાર્તામાં કાંતિ રીસામણે ગયેલી વહુને મનામણાં કરી લઈ આવે છે. સાસુની આકરી શરતોનું પાલન કરીને તે તેનો સંસાર બચાવે છે. કાંતિની માને ભૂતકાળમાં તેમની સાસુએ કહેલાં વેણ યાદ આવે છે. આમ મા અને વહુ વચ્ચે પિસાતા પતિની વાત વાર્તાનું હાર્દ બને છે. ‘ચૂંટણી પરિણામ પહેલાં’ વાર્તામાં ઉમેદવાર રાયચંદ શેઠ જીતવા માટે અનેક યુક્તિઓ કરે છે. ચૂંટણી જીતી નહિ શકે એવું લાગતાં એક ઓરડામાં પોતાની જાતને સંતાડી દે છે. જ્યારે પરિણામ આવે છે ત્યારે તે જીતી જાય છે પણ સમાચાર સાંભળવા તે જીવિત રહેતા નથી. રાયચંદ શેઠનું મૃત્યુ વાર્તાને ઝાઝું ઉપકારક બનતું નથી. ‘પ્રજ્ઞાયશ્વ’ વાર્તામાં પિતાને મોતિયાનું ઓપરેશન ન કરાવીને આંધળા બનાવી દેતા પુત્રોની વાત સુપેરે કહેવાઈ છે. પિતાના અંધાપાનો લાભ લેતા પુત્રોનો વ્યવહાર, પિતાની લાચારી તેમજ ક્રુણતાનું આલેખન વાર્તાનું જમા પાસું છે. ‘નવની એક્સપ્રેસ’ વાર્તામાં ઈન્ટરવ્યૂ આપવામાં મોડો પડતો રજની નોકરી ગુમાવે છે. આ વાર્તા સામાન્ય સંજોગોનો શિકાર બનતા નાયકની છે. ‘ડોબું’ વાર્તા વાલીના પશુપ્રેમની કથા છે. વાલી મરણપથારીએ પડી છે. ડોબું વાલી માટે, કુટુંબ માટે આધાર છે. વહુના પિયરિયાને ડોબાનો વાંધો છે. દીકરો ડોબું વેચવા ઘણા પ્રયત્ને ફાવતો નથી. અંતે તે પોતાનું ઘર બચાવવા રસ્તો કાઢી લે છે. વાર્તાની ગૂંથણી ધ્યાનપાત્ર છે. ‘માનતા’ મનસુખની માનતા ન માનવાની વાર્તા છે. નોકરી મળી ગઈ છે. બાપુ માનેલી માનતા પૂરી કરવા સતત આગ્રહ કરે છે. માનતા પૂરી ન થવાથી સર્જાતી સમસ્યાઓથી મનસુખ તકલીફોમાં મુકાય છે. અણધાર્યો અંત વાર્તાને ઉપકારક બનતો નથી. ‘બે છેડા’ વાર્તા મધ્યમવર્ગની મુશ્કેલીઓની વાત કરે છે. ઘર ચલાવવા સ્વમાની અમરતલાલને જાતજાતના ખેલ કરવા પડે છે. પત્ની સુખી ઘરની હોવાથી ખર્ચા કરે છે. દિવસે દિવસે ખર્ચા અને દેવું વધતાં જાય છે. વાર્તાનો અંત અમરતલાલના મૃત્યુ સાથે આવે છે. એકંદરે વાર્તા વાચનક્ષમ થઈ છે. મિ. સહાય અને સુંદરલાલ ‘ભાડવાત’ વાર્તાનાં મુખ્ય પાત્રો છે. મકાનમાલિક અને ભાડવાત બંને પક્ષની મુશ્કેલીઓ વાર્તામાં સમાંતર ચાલે છે. સુંદરલાલનું ઘર ભાડાની આવકથી ચાલે છે. સોસાયટીનો વિરોધ અને મિ. સહાયનો અકસ્માત – આ બે ઘટનાઓનું આલેખન રસપ્રદ રીતે થયું છે. વાર્તાનો અંત વાર્તાની સબળી બાજુ છે. કડક આચાર્યની છબી પ્રગટાવતી વાર્તા ‘સી.એલ.’ તેના ગૂંથાયેલા ઘટનાક્રમ અને સંવાદોને લીધે અન્ય વાર્તાઓથી જુદી પડે છે. આચાર્ય મંછારામ શિક્ષક પરીખસાહેબની રજા મંજૂર કરતા નથી. બંને વચ્ચે થયેલી બોલાચાલીને લીધે આચાર્ય ઉગ્ર બને છે. બીજે દિવસે પરીખસાહેબ શાળાએ આવતા નથી કારણ કે તેમને એટેક આવ્યો છે. વાર્તા શાળાના વહીવટી વાતાવરણનું જીવંત ચિત્રણ દર્શાવે છે. ‘ગરબડ’ વાર્તા છૂટાછેડા લીધેલા દોલતરાયની મનઃસ્થિતિની કથા છે. કોઈ એક પ્રેમનો તંતુ દોલતરાયના જીવનને બાંધી રાખે છે.

વિરોધ કરતા પુત્રને અંતે એ જ લાગણી અનુભવાય છે ત્યારે વાર્તા ભાવક-ચિત્તને જકડી રાખે છે. આ વાર્તા સંગ્રહની શિરમોર વાર્તા ગણી શકાય. ‘કવરેજ ક્ષેત્રની બહાર’ મોબાઇલને કેન્દ્રમાં રાખી લખાયેલી વાર્તા વાંચવી ગમે એવી છે. વાર્તાને અંતે દાદાનું મૃત્યુ વાર્તાને ચમત્કારી અંત આપી શકતું નથી.

અહીં રજૂ થયેલી વાર્તાઓમાં સમય, પ્રકૃતિ અને પાત્રાલેખનની દૃષ્ટિએ લેખકની મથામણ નજરે પડતી નથી. ક્યારેક વર્ણનમાં જોવા મળતો અતિરેક અને વાર્તાનો અંત વાર્તાને નબળી બનાવે છે. આમ છતાં વિષયનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. સામાન્ય ઘટનાની વાર્તાઓ પણ વાચનક્ષમ છે. દાંપત્યજીવનની કેટલીક વાર્તાઓમાં ઘટનાનું ચિત્રણ નોંધપાત્ર થયું છે, તેથી લેખક અભિનંદનના અધિકારી છે.

‘પતંગિયાની ઉડાન’ એટલે અનેકરંગી કથાવસ્તુનો થાળ | નટવર પટેલ

[‘પતંગિયાની ઉડાન’ (બાળવાર્તાસંગ્રહ), ગિરિમા ધારેખાન, પ્ર. લેખક પોતે, પ્રથમ આ. ૨૦૧૮, પૃ. ૮+૬૪, કિં. રૂ. ૭૦]

નવલિકા, નવલકથા જેવા સાહિત્યપ્રકારોમાં લખતાં ગિરિમા ધારેખાનનો આ પ્રથમ બાળવાર્તાસંગ્રહ છે. અહીં કુલ ૧૫ વાર્તાઓ છે. વિષયવસ્તુની દૃષ્ટિએ દરેક વાર્તા ભિન્ન છે. વળી, વાર્તાના વિષયો બાલમનોજગતના છે, એટલું જ નહિ, અહીં આ વિષયો બાળકના રોજિંદા જીવનને પણ સ્પર્શે છે. અહીં વાર્તામાં બાળરમત, શાળા, ઘર, બર્થડે, વાર્ષિકોત્સવ વગેરે છે. કેટલીક વાર્તાઓમાં પરી, પતંગિયું, વાનર-બિલ્લી, કૂતરો વગેરે પણ મુખ્ય પાત્રો તરીકે ચમકી જાય છે. તો એક વાર્તા — ‘ટપકની કથા’માં પાણીનું બુંદ ટપક મુખ્ય પાત્ર રૂપે છે.

‘જાદુઈ છડી’માં રાનીપરીની દીકરી નીલમપરી મા પાસેથી જાદુઈ છડી માગી લે છે અને એનો જાદુ બાળકો પર અજમાવવા નીકળી પડે છે. ‘પ્રથમ ગ્રાસે માશિકા’ની જેમ બંને પ્રયોગમાં બાળકો સુખી થવાને બદલે દુઃખી દુઃખી થઈ જાય છે. છેવટે પરીને પોતાની ભૂલ સમજાય છે.

‘બબલુનાં બિસ્કિટ’માં બબલુથી બિસ્કિટ ખાવા જતાં બરણી ફૂટી જાય છે ને છેવટે મમ્મીની માફી માગી ભૂલ કબૂલે છે. આ એક સીધા બોધ વગરની સારી વાર્તા છે.

‘મર્સી’ એ પ્રાણીપ્રેમની કથા છે. તોરલને ‘મર્સી’ નામનું ગલૂરિયું બર્થ ડે ગિફ્ટ તરીકે મળે છે. ત્યારબાદ એક પછી એક બનતા પ્રસંગોથી તોરલને અહેસાસ થઈ જાય છે કે ઘરમાં પ્રાણી રાખવું એ સામાન્ય બાબત નથી.

‘બે બિલાડી અને વાંદરા’ વાર્તાની નવી આવૃત્તિ એટલે ‘હૂપાહૂપ અને ટીની-મીની’. બે બિલાડીઓ, એમની દાદીને થયેલ અન્યાયનો બદલો વાંદરાના પૌત્ર પાસેથી કેવી રીતે મેળવે છે એની અહીં કથા છે. આ પ્રકારે અન્ય લેખકોએ પણ જૂની કથા પરથી નવી કથાઓ રચી છે.

‘શાબાશ સાહીલ!’ (અહીં નામની જોડણી ‘સાહિલ’ જોઈએ.) બાળકની સૂઝબૂઝની વાર્તા છે. તો વળી, મોબાઈલનો સદુપયોગ અને દુરુપયોગ કઈ રીતે આપણા થકી થાય છે તે બે જોડિયા ભાઈઓ — સોહન અને રોહન દ્વારા ‘મોબાઈલ-મોબાઈલ’ વાર્તામાં કરી છે. આજનાં બાળકોએ વાંચીને સમજવા જેવી વાર્તા.

‘સ્વભાવનું દુઃખ’ વાર્તામાં શિયાળને પોતાનો ગુસ્સાવાળો સ્વભાવ કઈ રીતે નડે છે તેની કથા છે. અહીં વાર્તામાં છેલ્લી ત્રણ લીટીઓ વાર્તા માટે ઉપયોગી નીવડતી નથી. ‘ધૂમકેત’ કેટલીક નવલિકામાં પાછળથી કંઈક ઉમેરતા ને તેથી વાર્તા બોલકી થઈ જતી. એવું અહીં પણ જોવા મળે છે. આવો જ દોષ લેખિકાની ‘ચાલાક ચૌલા’ વાર્તામાં પણ જોવા મળે છે. અહીં છેલ્લો ફકરો લટકણિયા જેવો લાગે છે. એવું જ ‘પિન્ડુનો અનહંપી બર્થ ડે’માં પણ છેલ્લું વાક્ય ન હોત તો ચાલત. ને મૂકવું હોય તો તેને બદલે ‘પિન્ડુ ડાહ્યોડમરો થઈ કપડાં ચેન્જ કરવા પોતાની રૂમમાં ગયો’ એમ હોત તો?... આવું જ ‘તોફાની તાન્યા’ માટે પણ મને લાગે છે. ‘એને શાંત પાડીને મમ્મીએ એની આંગળી પર મલમ લગાવી આપ્યો.’ અહીં વાર્તા પૂરી થઈ જતી લાગે છે. પછીનાં વાક્યો બાળવાચક માટે ઉપયોગી નથી.

કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે બાળવાર્તામાં લેખકે સીધો પ્રવેશ કરી બાળકને ઉપદેશ આપવા બેસી ન જવું જોઈએ. વાર્તા પરથી બાળકને જે સમજવું હોય તે સમજવા દો. વાર્તાની રજૂઆત યોગ્ય હશે તો બાળક જરૂરી બોધ જાતે જ સમજી જશે. તો વળી, કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે વાર્તામાં છેલ્લે બોધ તારવવો જેથી બાળક સમજી શકે. મારું માનવું છે કે વાર્તા વાર્તા જ રહે એમાં જ મજા છે.

‘પતંગિયાની ઉડાન’ વાર્તા એક સરસ ફેન્ટસી છે. અહીં પતંગિયાભાઈ બાગથી ઊડી છેક વાદળ સુધી વિવિધ પક્ષીઓની મદદથી કઈ રીતે પહોંચે છે અને કમશ: કઈ રીતે પાછું ફરે છે એની અજબ વાત લેખિકાએ કરી છે. આટલી સરસ વાર્તા અંતમાં ફિસ્સી પડી જાય છે. એમાં મુકાયેલ જોડકણું પણ વાર્તારસને ઉપયોગી નીવડતું નથી. જોડકણા પછીના છેલ્લા ફકરા માટે તો એક નવી વાર્તા રચવી પડે લેખિકાબહેન ! એ નવી વાર્તાનો મસાલો છે. આ વાર્તા આમ તો ‘... પતંગિયાએ પોતાના મિત્રોને અનુભવની વાતો કરી.’ ત્યાં જ પૂરી થઈ જાય છે. પતંગિયાની ઉડાનને બાળકોને પણ માણવા દોને !

‘ટપકની કથા’ પણ સરસ કાલ્પનિક કથા છે. ‘પતંગિયાની ઉડાન’ સાથે આ વાર્તાની સરખામણી કરવા જેવી છે. એકમાં પતંગિયું બાગથી વાદળ સુધી અન્યની સહાયથી સફર કરે છે, જ્યારે બીજામાં ટપક પણ વાદળમાંથી ટપકીને સંજોગોને અધીન સફર આદરે છે. ટપકમાં પ્રયોજાયેલાં જોડકણાં વાર્તારસમાં સહજ રીતે વણાઈને-રસાઈને આવ્યાં છે તેથી અહીં તે પણ વાર્તા સાથે વહે છે : એમાં છેલ્લું જોડકણું —

‘હું આવી ગયું ઘેરમ ઘેર
હવે તો મારે લહેરમ લહેર’

બાળકોને પણ મોઢે થઈ જાય એવું મજાનું છે. એ જ રીતે ‘ચાલાક ચૌલા’નું આખું ગીત પણ બાળકનું નિર્દોષ પ્રતિબિંબ પાડે છે. પરંતુ અહીં પણ છેલ્લો ફકરો લટકણિયા જેવો બની રહે છે.

‘ઘમંડી તુષાર’માં શાળા અને પરીક્ષા અંગેની વાત છે. વાર્તામાં તુષારના મનની મથામણ અને તેની પ્રગતિ આડેનાં ભયસ્થાનો વધારે જગ્યા રોકે છે. લેખિકાની નવલિકા-શૈલી અહીં બાળવાર્તાના યોગ્ય વિકાસને નડી છે. તુષારના ઘમંડનું પરિણામ-નાપાસ થવાનું, આવી ગયું છે પરંતુ ક્યાં અટકવું એ દ્વિધામાં લેખિકાએ વાર્તાને આગળ વધારવા બિનજરૂરી કહેવતો મૂકી પિષ્ટપેષણ કર્યું છે જેથી વાર્તા વેરવિખેર થઈ ગઈ છે.

આજ સુધીનું મારું અવલોકન એવું રહ્યું છે કે જે લોકો નવલકથા, નવલિકા લખે છે, તેવા લેખકોની બાળવાર્તામાં ક્યારેક અઘરાપણું, બિનજરૂરી લંબાણ આવી જતું હોય છે. આ ભયસ્થાનોથી બાળવાર્તાકારે બચવા જેવું ખરું.

અંતિમ વાર્તા ‘સાંકળ સાતતાળી’ આ નામની એક રમત પરથી આ વાર્તાની ગૂંથણી અલગ પ્રકારે થઈ છે. આ વાર્તા વાંચતાં કે સાંભળતાં બાળકનું કુતૂહલ એના ચહેરા પર ડોકાતું અવશ્ય જોવા મળશે. અહીં લેખિકાને જે કહેવાનું છે – અર્થાત્ બોધ એ પણ વાર્તામાં વણાઈને આવ્યો છે એટલે કઠતો નથી. વાર્તા સરસ બની છે. મમ્મીના પાત્રને ઊંચાઈ આપવા સ્તવન પાસે મમ્મીની પ્રશંસા કરતા એકાદ-બે સંવાદ મુકાયા હોત તો...?

આપણી વાત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચી. મં. ગ્રંથાલયમાં દર મહિનાની ૧૭મી તારીખથી એક સપ્તાહ સુધી યોજાતા પુસ્તક-પ્રદર્શનમાં આ વખતે સપ્ટેમ્બર મહિનામાં શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્યના જન્મદિવસ (૯/૯) નિમિત્તે તા. ૧૭ થી ૨૮ દરમિયાન, સાહસકથાઓનાં પુસ્તકોનું પ્રદર્શન રાખવામાં આવ્યું હતું. જેમાં પરિષદ મહામંત્રી શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ, પરિષદ ઉપપ્રમુખ શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ, ગ્રંથાલય મંત્રીશ્રી પરીક્ષિત જોષી, શ્રી રસીલાબહેન કડીઆ, શ્રી મોહન પરમાર, શ્રી દાન વાઘેલા, શ્રી માસુંગ ચૌધરી, શ્રી અનિલ ચાવડા ઉપરાંત વાચકો, વિદ્યાર્થીઓ અને અન્ય સાહિત્યરસિકોએ લાભ લીધો હતો.

હંમેશની જેમ પ્રિવ્યૂ આપી ન્યૂઝ પ્રકાશિત કરતા મીડિયાએ પણ આ પુસ્તક-પ્રદર્શનની નોંધ લીધી હતી.

ગુજરાતી સાહિત્યનું એકત્રીસમું જ્ઞાનસત્ર બનાસકાંઠાના પાલનપુર ખાતે ડિસેમ્બરમાં યોજાશે તેનો પ્રથમ-દર્શીય આલેખ આ સાથે નીચે મુજબનો છે :

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૩૧મું જ્ઞાનસત્ર

વિદ્યામંદિર ટ્રસ્ટ, પાલનપુરના ઉપક્રમે

તારીખ : ૨૬-૨૭-૨૮ ડિસેમ્બર-૨૦૧૯ના ત્રણ દિવસ શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્રની અધ્યક્ષતામાં જ્ઞાનસત્ર યોજાશે.

સ્થળ : વિદ્યામંદિર ટ્રસ્ટ, પાલનપુર, વિદ્યામંદિર સંકુલ, પાલનપુર, જિ. બનાસકાંઠા

ઉદ્ઘાટન બેઠક

તા.૨૬-૧૨-૨૦૧૯, ગુરુવાર, સવારે ૯.૩૦ થી ૧૧.૩૦

ગીત : જય જય ગરવી ગુજરાત/મળતા મળી ગઈ
સંગીત વૃંદ, વિદ્યામંદિર પાલનપુર

સ્વાગત : ડૉ. હસમુખ મોદી

(નિયામક, વિદ્યામંદિર ટ્રસ્ટ પાલનપુર)

પ્રાસંગિક : શ્રી શિરીષકુમાર એમ. મોદી

(ચેરમેન, સ્થાનિક વ્યવસ્થાપક સમિતિ,
વિદ્યામંદિર ટ્રસ્ટ)

પરિષદ પ્રાસંગિક : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

(મહામંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)

અતિથિ વિશેષ : શ્રી વિશ્વનાથ પ્રસાદ તિવારી
અધ્યક્ષ : શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર,
આભાર : શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ

બીજી બેઠક

તા.૨૬-૧૨-૨૦૧૮, ગુરુવાર, સવારે ૧૧.૩૦થી બપોરે ૧.૩૦
કાલજયી સર્જકતાની આલોચના (પ્રાચીન)
કારયિત્રી પ્રતિભાના કેટલાક પ્રશ્નો : શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા (અધ્યક્ષ)
આદિકવિ વાલ્મીકિની પ્રતિભાની ઓળખ : શ્રી રાજેશ પંડ્યા
એમણે સર્જેલાં ત્રણ પાત્રોને આધારે
મહાકવિ દાન્તેની સર્જક પ્રતિભા : શ્રી ધીરુ પરીખ
ડિવાઈન કોમેડીમાં 'ઇન્ફર્નો' - ના
નિરૂપણ સંદર્ભે
કવિકુલગુરુ કાલિદાસની સર્જક પ્રતિભા : શ્રી વસંત ભટ્ટ
એમની નાટ્યસૃષ્ટિ સંદર્ભે
આદિકવિ નરસિંહ મહેતાની કવિ પ્રતિભા : શ્રી રમણ સોની
એમના ભક્તિરસ અને એમની
પરંપરાભંજકતા સંદર્ભે
સંચાલન :

ભોજન-વિરામ

ત્રીજી બેઠક

તા.૨૬-૧૨-૨૦૧૮, ગુરુવાર, બપોરે ૩.૦૦થી ૫.૦૦
સાહિત્યકારની ઇતિહાસપ્રજ્ઞતા અને સર્જકતા (અર્વાચીન)
ઇતિહાસ અને સાહિત્ય : શ્રી રઘુવીર ચૌધરી (અધ્યક્ષ)
ઉમાશંકર જોશીની ઇતિહાસપ્રજ્ઞતા : શ્રી સ્વાતિ જોશી
અને એમની કવિતા : કેટલાક ધ્યાનાર્હ મુદ્દા
બેર્ટોલ્ટ બ્રેખ્ટની ઇતિહાસપ્રજ્ઞતા : શ્રી સૌમ્ય જોષી
અને એમની રંગભૂમિ : પડદો શેના
ઉપરથી ખુલે છે ?
ઓસિપ માન્ડેલસ્ટામની ઇતિહાસપ્રજ્ઞતા : શ્રી પ્રબોધ પરીખ
અને એમની કવિતા
ચિનૂઆ અચેબેની ઇતિહાસપ્રજ્ઞતા : શ્રી પરેશ નાયક
અને એમનું કથાવિશ્વ :
આજે જ ઇતિહાસ
સંચાલન :

સંધ્યામિલન : સાંજે ૬.૦૦થી ૮.૦૦
વિશ્વખ્યાત ચિત્રકાર શ્રી અતુલ ડોડિયા સાથે એક સાંજ
એમનાં ચિત્રોનું સ્કીનિંગ અને એ વિશે ચિત્રકારની વાત
(મારી સર્જકતા : દૃશ્યો, મારાં ચિત્રફલકો ઉપર અને એમની બહાર)

સંચાલન :

ચોથી બેઠક

તા.૨૭-૧૨-૨૦૧૯, શુક્રવાર, સવારે ૯.૦૦થી ૧૧.૦૦

કારચિત્રી પ્રતિભાની મીમાંસા

અધ્યક્ષ : શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠ

સર્જકની પ્રતિબદ્ધતા અને એનું સ્વાતંત્ર્ય : શ્રી સરૂપ ધ્રુવ

સર્જક, વાણી અને રૂપરચના : શ્રી સેજલ શાહ

ચરિત્રાત્મક સાહિત્યમાં સર્જકતા : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

ગુજરાતી કથાસાહિત્યમાં પ્રયોગશીલતા : શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

સંચાલન :

પાંચમી બેઠક

તા.૨૭-૧૨-૨૦૧૯, શુક્રવાર, સવારે ૧૧.૦૦થી ૧.૦૦

ભાવચિત્રી પ્રતિભાની મીમાંસા

અધ્યક્ષ : શ્રી નરોત્તમ પલાણ

ભાવકની સર્જકતા : મુખ્ય વિમર્શ : શ્રી સમીર ભટ્ટ

સર્જકને પડકારતા ભાવક : શ્રી ઉદયન ઠક્કર

ભાવચિત્રી પ્રતિભાની માવજત : શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ

સર્જકતાનું એક અનોખું સ્થાનક : પેરિસ : શ્રી હેમંત શાહ

સંચાલન :

ભોજન વિરામ

છઠ્ઠી બેઠક

તા.૨૭-૧૨-૨૦૧૯, શુક્રવાર, બપોરે ૨.૩૦થી ૪.૩૦

સાહિત્યની તાંત્રિકી : કંઠથી કમ્પ્યુટર સુધી, હસ્તપ્રત નિર્માણ અને મુદ્રણના માર્ગે

અધ્યક્ષ : શ્રી નૌશિલ મહેતા

ઈ બુક્સ, ઓડિયો બુક્સ અને આગળ : શ્રી અપૂર્વ આશર

હસ્તપ્રતોની દુનિયામાં : શ્રી જયંત ઉમરેઠિયા

શાળા-કોલેજોમાં, શહેરી અને ગ્રામ્ય : શ્રી દક્ષા ભાવસાર

વિસ્તારોમાં સાહિત્યવાચનની કેળવણી

વાચિકમ્ અને મંચન વડે સાહિત્યનો વ્યાપ : શ્રી ચિંતન પંડ્યા

સંચાલન :

સાતમી બેઠક

તા.૨૭-૧૨-૨૦૧૯, શુક્રવાર, પ.૩૦થી ૬.૩૦

લોકલોકની સર્જકતા

બનાસકાંઠેથી/ભાદરકાંઠેથી

અધ્યક્ષ : શ્રી મુસાફિર પાલનપુરી

વક્તા : શ્રી અશોક દવે, શ્રી ભીમજી ખાયરિયા

ભોજન વિરામ

યજમાન સંસ્થા તા. ૨૭-૧૨-૨૦૧૯, શુક્રવાર, ૭.૩૦ થી ૮.૧૫

સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ

આઠમી બેઠક

તા.૨૮-૧૨-૨૦૧૯, શનિવાર, સવારે ૮.૦૦થી ૧૨.૦૦

યુવા સર્જક મંચ : કિરીટ દૂધાત

અધ્યાપક મંચ : જે અધ્યાપકો શોધપત્ર ૧૫ નવેમ્બર પહેલા
૨જૂ કરશે તેમાંથી પરામર્શન પામેલા ૩
શોધપત્રોનું વાચન કરવામાં આવશે.

સંચાલન :

સમાપન બેઠક

તા.૨૮-૧૨-૨૦૧૯, શનિવારે, બપોરે ૧૨.૦૦થી ૧.૩૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખુલ્લું સત્ર (સામાન્ય સભા)

ઠરાવો, પ્રતિભાવો અને આભારવિધિ

આભારદર્શન :

યજમાન સંસ્થા વતી : શ્રી કનુભાઈ પ્રજાપતિ (ઈન્ચાર્જ ઓલ સેન્ટર્સ, વિદ્યામંદિર ટ્રસ્ટ પાલનપુર)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ (મહામંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)

જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ડેલિગેટ ફીના રૂા. ૧૦૦૦/- ભરવાના રહેશે અને વિદ્યાર્થીઓએ રૂા. ૫૦૦/- ભરવાના રહેશે. (કાર્યક્રમનો અહેવાલ ૨જૂ કરનાર વિદ્યાર્થીને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે) ડેલિગેટ ફી તા.૨૦-૧૨-૨૦૧૯ સુધીમાં પરિષદ કાર્યાલય, અમદાવાદમાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં.

વ્યવસ્થામાં સહાયભૂત થવા ઉપરની તારીખ સુધીમાં આપની ડેલિગેટ ફી ભરાઈ જાય તે ઇચ્છનીય છે ત્યારબાદ સ્થળ પર ભરનારે દોઢો ચાર્જ ચૂકવવાનો રહેશે.

આ કાર્યક્રમમાં ક્યાંક સંજોગોવશાત્ ફેરફાર થશે.

ગુજરાત વિશ્વકોશભવનમાં વિવિધ કાર્યક્રમ

તા. ૭મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૮ના રોજ વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અને રવીન્દ્રભવનના સંયુક્ત ઉપક્રમે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ૭૮મી પુણ્યતિથિએ ‘એકલો ગાને રે’ (ગુજરાતીમાં રવીન્દ્ર-સંગીત)નો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. તા. ૮ ઓગસ્ટ ગુરુવારના રોજ સાંજે ૫.૩૦ વાગે ‘ગદ્યવિશ્વ’ કાર્યક્રમના ઉપક્રમે શ્રી મણિલાલ હ. પટેલે એમના લલિતનિબંધનું પઠન કર્યું હતું. તા. ૧૪મી ઓગસ્ટ બુધવારના રોજ સાંજે ૫.૩૦ વાગે ‘ચંદ્રયાન-૨ અભિયાનના ઉપક્રમે અંતરિક્ષ ક્ષેત્રે ભારતની અનન્ય સિદ્ધિ’ અન્વયે શ્રી નિલેશ દેસાઈએ ‘ભારતનો અવકાશી કાર્યક્રમ : સિદ્ધિઓ અને ભવિષ્યનું આયોજન’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તા. ૨૧ સપ્ટે. શનિવાર સાંજે ૪થી ૭ દરમિયાન ‘સ્ત્રીઆર્થ-૪ (૬૦ લેખિકાઓની ટૂંકી વાર્તાઓ)’ પુસ્તકનું વિમોચન થયું હતું. જેમાં પ્રમુખસ્થાને મનીષી જાની, પુસ્તકના સંપાદિકા પ્રતિભા ઠક્કર, કલ્પના પાલખીવાલા સહિત અનેક લોકોએ સ્ત્રી-સશક્તીકરણના આ પ્રયોગને બિરદાવ્યો હતો.

કાવ્યપઠન અને સર્જકની કેફિયત

તા. ૧૪મી સપ્ટે. સાંજે ૫.૩૦થી ૮.૩૦ દરમિયાન પ્રગતિ મિત્રમંડળ (કાંદિવલી) મુંબઈના ઉપક્રમે શ્રી અનંતભાઈ મહેતાના પ્રમુખપદે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વિકાસમંત્રી શ્રી ધર્મેશ ભટ્ટના કાવ્યપઠન અને સર્જન વિશેના કેફિયતના વક્તવ્યનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. કવિનો પરિચય શ્રી અશ્વિન મહેતાએ આપ્યો હતો અને સંચાલન કવિ ભાવેશ શાહ ‘શહેરી’એ કર્યું હતું. મોટી સંખ્યામાં ભાવકો ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં.

નર્મદ સાહિત્ય સભા દ્વારા ચંદ્રકવિજેતા જાહેર

નર્મદ સાહિત્ય સભા સૂરત દ્વારા ચંદ્રકવિજેતાઓની જાહેરાત થઈ હતી. જેમાં નર્મદ ચંદ્રક (કાવ્યસંગ્રહ ૨૦૧૩થી ૨૦૧૭) માટે કવિશ્રી હરીશ મીનાશ્રુના પુસ્તક ‘બનારસની ડાયરી’, નર્મદ ચંદ્રક (આત્મકથા, જીવનચરિત્ર, રેખાચિત્રો ૨૦૧૪થી ૨૦૧૮) માટે શ્રી મનસુખ સલ્લાના પુસ્તક ‘તુલસીક્યારાના દીવા’, નંદશંકર ચંદ્રક (નવલિકા ૨૦૧૬-૧૭) માટે શ્રી ગિરીશ ભટ્ટના પુસ્તક ‘ટોપીઓ ભરતી સ્ત્રીઓ’, નંદશંકર ચંદ્રક (નવલકથા ૨૦૧૭-૨૦૧૮) માટે શ્રી પ્રીતિ સેનગુપ્તાના પુસ્તક ‘બે કાંઠાની અધવચ’ અને શ્રી મનહરલાલ ચોકસી ચંદ્રક (ગઝલસંગ્રહ, છંદવિષયક, ગઝલવિષયક ૨૦૧૬-૧૭-૧૮) માટે શ્રી પ્રફુલ્લ દેસાઈના પુસ્તક ‘ગઝલચર્યા’ને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. ચંદ્રકોના નિર્ણાયક તરીકે ગુજ. સા. પરિષદના ઉપપ્રમુખ શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ, શ્રી પ્રફુલ્લ દેસાઈ, શ્રી દીપક દોશી, ગુજ. સા. પરિષદના પ્રસારમંત્રી શ્રી

ભરત મહેતા અને શ્રી વિરંચિ ત્રિવેદીએ સેવા આપી હતી.

લઘુકથાસંગ્રહનું વિમોચન

તા. ૧લી સપ્ટે.ના રોજ મહુવા ખાતે પૂ. મોરારિબાપુના હસ્તે શ્રી સુનીતા ઈજ્જતકુમાર ત્રિવેદીના પ્રથમ લઘુકથાસંગ્રહ ‘અણસાર’નું વિમોચન થયું હતું.

ભારતવર્ષની સમાજસાધના વ્યાખ્યાનશ્રેણી

તા. ૧૬મી સપ્ટે. થી ૨૧ સપ્ટે. ૨૦૧૯ દરમ્યાન ગાંધી અધ્યયન વિદ્યાશાખા, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ખાતે આચાર્ય કૃપલાની વ્યાખ્યાનાળા અંતર્ગત દરરોજ સાંજે ૪થી ૬ દરમિયાન ‘ભારતવર્ષની સ્વરાજ સાધના’-વિષયે અનેકવિધ પરિમાણમાં શ્રી પ્રકાશ ન. શાહે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. ગાંધીવિચાર અને ભારતવર્ષની સમાજસાધના વિશે જાણવા ઈચ્છુક શ્રોતાઓએ રસભેર વ્યાખ્યાનો માણ્યા હતાં.

નાગરિક પત્રકારત્વ વિશે વ્યાખ્યાન

તા. ૧૫ સપ્ટે. ૨૦૧૯ને રવિવાર સવારે ૧૦થી ૧૨ દરમ્યાન મહાનગર પ્રચાર વિભાગના ઉપક્રમે Citizen Journalism પર ગુજ. સા. પરિષદના ગ્રંથાલયમંત્રી શ્રી પરીક્ષિત જોશીએ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેનો પ્રચારપ્રસાર સાથે સંકળાયેલા નેટીજનોએ લાભ લીધો હતો.

નર્મદ જયંતીની ઉજવણી

સરકારી વિનયન કોલેજ બેચરાજ ખાતે ગુજરાતી વિભાગ દ્વારા નર્મદ જયંતીની ઉજવણી કરવામાં આવી હતી જેમાં નર્મદના જીવન અને સાહિત્ય આધારિત વક્તૃત્વસ્પર્ધા, ચાર્ટ, ચિત્રસ્પર્ધા અને ગાનસ્પર્ધા રાખવામાં આવી હતી. ડૉ. બિપિનકુમાર ચૌધરીએ નર્મદના સાહિત્યપ્રદાન વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

સંસ્કૃત હસ્તપ્રતો

સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી, સૂરતના યૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવનમાં વર્ષોથી સચવાઈને પડેલી સંસ્કૃત તેમજ થોડી ગુજરાતી ભાષાની હસ્તપ્રતોનું ડૉ. ધવલ પટેલે (કલેક્ટર સૂરત) કેટલોગ તૈયાર કર્યું છે. શાસ્ત્રીય ઢબે તૈયાર થયેલ આ કેટલોગમાં ૯૬૦ +૨૭+૨ એમ કુલ ૯૮૯ હસ્તપ્રતોની નોંધણી કરી છે. જે કોઈ અભ્યાસીને સંશોધન માટે હસ્તપ્રત જોવી હોય કે મેળવવી હોય તેમણે યૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવનના નિયામક ઘનશ્યામપ્રસાદ સનાઢ્યનો સંપર્ક સાધવો. સરનામું નીચે મુજબ છે

યૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન

એમ.ટી.બી. કોલેજ કેમ્પસ,

અઠવા લાઈન્સ, સૂરત-૩૯૫૦૦૧

ફોન નં. : (૦૨૬૧) ૨૨૪૦૧૭૯

‘કનુ અસામલીકર સાહિત્ય એવોર્ડ’

ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની સબળ ધારાને યત્કિચિત્ પ્રયાસોથી વેગવંતી બનાવવાના શુભોદ્દેશ સાથે સ્થપાયેલ ‘ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય પ્રતિષ્ઠાન’ અને જાણીતા કર્મશીલ, કવિ-વાર્તાકાર શ્રી કનુ અસામલીકરના સંયુક્ત પ્રયાસોથી ‘કનુ અસામલીકર સાહિત્ય એવોર્ડ’ આપવાનું નક્કી કરવામાં આવેલ છે; જેનો પ્રારંભ કેલેન્ડર વર્ષ - ૨૦૨૦થી કરવામાં આવશે. તદનુસાર; દલિત સાહિત્યકારોનાં, છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં એટલે કે, જાન્યુઆરી ૨૦૧૫ થી ડિસેમ્બર ૨૦૧૯ના સમયગાળામાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોને નીચેની શરતોને આધીન રહીને ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે :

૧. આ એવોર્ડ માટે ફક્ત દલિત સાહિત્યકારે જ અરજી કરવી.
૨. એવોર્ડ માટે મોકલવામાં આવેલ પુસ્તક દલિત સાહિત્ય અંગેનું હોવું જોઈએ.
૩. જે-તે પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિને જ એવોર્ડ માટે માન્ય ગણવામાં આવશે.
૪. એવોર્ડ સાહિત્યનાં તમામ સ્વરૂપો માટે આપવામાં આવશે. સંપાદન કે અનુવાદનું પુસ્તક લક્ષમાં લેવામાં આવશે નહીં.

૫. કોઈ દલિત સાહિત્યકારનાં આ ગાળામાં એકાધિક પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હોય તો તે પોતાનાં તમામ પુસ્તકો પૈકી કોઈ એક જ પુસ્તક એવોર્ડ માટે મોકલી શકશે.

૬. જે-તે સાહિત્યકારે આ માટેની અરજી તારીખ ૨૬-૦૧-૨૦૨૦ સુધીમાં મોકલી આપવાની રહેશે. અરજી સાથે પાસપોર્ટ સાઈઝનો ફોટો અને સંક્ષિપ્ત પરિચય પણ મોકલવાનો રહેશે.

૭. એવોર્ડ માટે જે-તે પુસ્તકની બે નકલો મોકલવાની રહેશે, જે કોઈ પણ સંજોગોમાં પરત કરવામાં આવશે નહીં.

૮. જરૂરી વિગતો સાથે અરજીપત્ર નીચેના સરનામે મોકલી આપવાનો રહેશે :
ડૉ. મોહન પરમાર, A/૨૫, પરિમલ સોસાયટી, કીર્તિધામ તીર્થ પાછળ, ચાંદખેડા, અમદાવાદ-૩૮૨ ૪૨૪

૯. ચયન સમિતિનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.

૧૦. એવોર્ડ અંગે વિશેષ જાણકારી માટે જે-તે સાહિત્યકારે ગુજરાત દલિત સાહિત્ય પ્રતિષ્ઠાનના મહામંત્રી શ્રી યશવન્ત વાઘેલાનો આ નંબરો પર સંપર્ક કરવો : (મો.) ૭૭૭૭૯૬૦૭૫૪; (મો.) ૯૮૭૯૭ ૪૬૨૨૦

મોહન પરમાર
(પ્રમુખ)

પ્રા. યશવન્ત વાઘેલા
(મહામંત્રી)

ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય પ્રતિષ્ઠાન

આવરણચિત્ર : સંદર્ભનોંધ

પીયૂષ ઠક્કર

ચિત્રકાર: એમ. શશીધરન (જ. ૦૨ ઓક્ટોબર ૧૯૬૧, કેરળ)

ચિત્રનું શીર્ષક : Angels Trumpet

માધ્યમ: તૈલચિત્ર

માપ: ૩' X ૩' • વર્ષ : ૨૦૦૭

ચિત્ર વિશે: એક ડાળખી છે અને ખરતાં ફૂલ છે. પછીતે લીલી—ભૂરી—મટોડી જમીન પથરાયેલી છે. એ આછાં પથરાટ વચ્ચેથી સળવળીને બેઠી થતી લગભગ ચિત્રની મધ્યેથી પસાર થતી એક ડાળ છે. ડાળખી જોતાં લાંબી સુડોળ પંખીની ડોક સ્મરણે આવે. એની સહેજ ભડક અને આવેગયુક્ત રંગયોજના છે. બાજુમાં ખરતાં ત્રણ સીંગાના આકારનાં ફૂલ છે. ભડક અને મટોડી રંગ યોજનામાં તરલ સ્પૃહણીય રૂપાકારો. ચિત્રની દેખીતી ચિત્ર-સંયોજના સમ છે.

ચિત્ર વિશે ચિત્રકાર જણાવે છે: આ ચિત્રનો વિચાર મને કેરળનાં જંગલોમાં આવેલો. કેટલાક અપવાદને બાદ કરતાં આપણે રંગે-રૂપે આકર્ષક ફૂલોને આપણા વસવાટમાં જગા નથી આપી. જેમ માણસોનું તેમ આ અન્ય જીવસૃષ્ટિનું. આપણે એમને હાંસિયામાં જ રાખ્યા છે. એવાં ફૂલોની અવાત છે. નામ પણ આપણે કેટલું સરસ આપ્યું છે ! Angels Trumpet એટલે કે દેવદૂતોનું સીંગું.

ચિત્રકાર વિશે : એમ. શશીધરન ચિત્રકાર અને અધ્યાપક છે. પ્રકૃતિ અને જનજીવન માટેની ઊંડી સંવેદના એમની કળાની વિશિષ્ટતા છે. હાંસિયામાં જીવતા માનવો-જીવમાત્રની કથા—વ્યથા તેઓ સંયત રીતે આલેખી જાણે છે. ચિત્રવસ્તુની સાથોસાથ ચિત્રભાષા વિશેની ઊંડી નિરીક્ષા એમની કળાકૃતિઓમાં જોઈ શકાય છે. તદુપરાંત ભારતમાં કાયને કળાકૃતિ રચવાના સર્જનાત્મક માધ્યમ તરીકે પ્રસ્થાપિત કરવામાં અમનું યોગદાન નોંધપાત્ર ગણાયું છે. એમનાં ચિત્ર—કળાપ્રદર્શનો દેશ—પરદેશમાં યોજાયાં છે. એમને એકાધિક સન્માનો મળ્યાં છે. હાલ તેઓ મ. સ. યુનિવર્સિટીની સુખ્યાત ફાઈન આર્ટ્સ ફેકલ્ટીમાં ચિત્રના અધ્યાપક છે. સંવાદને રસ્તે સર્જકતાનાં જડમૂળ તપાસતી એમની અધ્યાપનરીતિ માટે તેઓ વિદ્યાર્થીઓમાં જાણીતા છે.

ચિત્રકારનું સરનામું : ૩૦૨, ગોલ્ડ વ્યૂ અપાર્ટમેન્ટ, ફતેગંજ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨

આ અંકના લેખકો

- ક્રિશોર મોદી : ૧૭૦૭ New york, Ave. Glen Alen VA. 23060-3816- USA
 ચંદ્રેશ મકવાણા : ૨૦૨, મહાદેવ કોમ્પ્લેક્સ, શાકમાર્કેટ, નવા વાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
- ડંકેશ ઓઝા : ૬, સ્વાગત સિટી, અડાલજ-ચાંદખેડા રોડ, અડાલજ - ૩૮૨૪૨૧, જિ. ગાંધીનગર
- દિવાન ઠાકોર : એ/૫૨, અંબિકા ટેનામેન્ટ, નિકોલગામ રોડ, ઠક્કરબાપા નગર, અમદાવાદ-૩૮૨૩૩૦
- નટવર પટેલ : એચ/૫૦૩, નિશાન રેસિડેન્સી, શુકન સિટી પાસે, આનંદ પાર્ટી પ્લોટ, ન્યૂ રાણીપ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૦
- નલિન રાવળ : ૧૦/એ, સત્તર તાલુકા સોસાયટી, જૂની હાઈકોર્ટ સામે, પ. નવજીવન, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪
- પરીક્ષિત જોશી : ૬, તપસ્વી જલારામ સોસાયટી, જ્ઞાનદા બસસ્ટેન્ડ પાછળ, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
- પારુલ ખખ્ખર : 'તીર્થ', ૧૫૩, ગુરુકૃપાનગર, ચિત્તલ રોડ, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧
 પીયૂષ ઠક્કર : ૧૦૩, યોગીસૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, ખોધવપુરા રોડ, વહાણવટી માતા મંદિર પાસે, ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા-૨૩
- પ્રણવ પંડ્યા : ઈ/૬૦, અનુગ્રહ, ગુ. હા. બોર્ડ સોસાયટી, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧
 પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- બારીન મહેતા : ૧૪, કૃપાનમ, એપાર્ટમેન્ટ, ભાઈકાકાનગર, થલતેજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
- ભાવિન ગોપાણી : ૨૦, મહાવીરકૃપા, ગંગાધર સોસાયટી, સરદાર પટેલ હાઈસ્કૂલ સામે, મણિનગર - અમદાવાદ-૮
- માવજી મહેશ્વરી : 'સારંગ', ૧૮૮/૬, મહાદેવનગર, અંજાર-કચ્છ-૩૭૦૧૧૦
 યોગેશ ન. જોશી : ૧૨/એ, ચંપાહાઉસીઝ, ચંપા ટાવર પાસે, દીવડી, રૂપાણી, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
- રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
 શિવદાન ગઢવી : ૩૭, શાકુન્તલ, બંગલોઝ, સોલા રોડ, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧
- સતીશ વૈષ્ણવ : ૩૦૨, સોનેટ એપાર્ટમેન્ટ, ફૂડ કોર્પોરેશન ઈન્ડિયાની પાસે, હિમાલી ટાવર રોડ, શ્યામલ ચાર રસ્તા પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- સિતાંશુ યશશ્રંદ્ર : ૩૦૨, ટાવર 'બી', શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪
- સુરેશ ગઢવી : સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ મુ. કઠલાલ, જિ. ખેડા
 સેજલ શાહ : ૧૦/બી, અલિકાનગર, લોખંડવાળા કોમ્પ્લેક્સ, આદુબી રોડ, કાંદિવલી (ઈ), મુંબઈ-૪૦૦૧૦૧
- હર્ષદ દવે : 'ગાયત્રી', યોગીનિકેતન પ્લોટ, નિર્મલા કોન્વેન્ટ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭

૨૦૧૯માં

પ્રકાશિત

તદ્દન ગવા

અને

પુનર્મુદ્રિત

નવલિકાસંગ્રહો

સાંજનો સૂર્યોદય	હરેશ ધોળકિયા	170
એન્ટરપ્રિન્ચોર	પૂજા તત્સત	210
દેવદૂત	પલ્લવી મિસ્ત્રી	180
રેતીનું ઘર (લઘુકથાઓ)	પ્રીતિ હિતેશ ટેલર	150
ભગવતીકુમાર શર્માનો વાર્તાવિભવ	સંપા. શરીફા વીજળીવાળા	180
ઓ હેત્રીનો વાર્તાવિભવ	અનુ. હરિત પંડ્યા	150
એ નગરમાં (અંગ્રેજી)	એલિસ મનરો, અનુ. કિશોર પંડ્યા	160
અંગના	જયભિખ્યુ	225
લોહ અને પારસ (ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગો)	જયભિખ્યુ	100
તણખામંડળ-1	ધૂમકેતુ	150
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (સંકલિત)	ઝવેરચંદ મેઘાણી	400
અંધારી ગલીમાં સફેદ ટપકાં	હિમાંશી શેલત	125
ડર	દલપત ચૌહાણ	200
વિભાજનની વાર્તાઓ	સંપા. શરીફા વીજળીવાળા	270
નારીચેતનાની નવલિકાઓ	સંપા. રઘુવીર ચૌધરી, સુનીતા ચૌધરી	325

તાજેતરમાં જેમને દર્શક એવોર્ડ મળ્યો છે તથા મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પુરસ્કાર એનાયત થયો છે તે સાહિત્યકાર ઇલા આરબ મહેતાનાં પુસ્તકો

નવલકથાઓ

નવલિકાઓ

સપ્ત માતૃકા (મહાભારતનાં સાત માતા પાત્રોની સંવેદનકથા) (પુરસ્કૃત)	260	બળવો બળવી બળવું	90
પાંચ પગલાં પૃથ્વી પર	200	યોમ કિપૂર	150
ધ ન્યૂ લાઇફ	275	કાળી પરજ	150
બત્રીસ પૂતળીની વેદના	80	ઇલા આરબ મહેતાનો વાર્તાવિભવ	
શબને કોઈ નામ હોતું નથી	160	(સંપા. ધીરુબહેન પટેલ)	160
વાડ	230		
અને મૃત્યુ	100	પ્રવાસ	
		માઈલોના માઈલો મારી અંદર	140

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર

પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15.

ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઇમેઇલ : gurjarprakashan@gmail.com

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

રેખાચિત્ર / સંસ્મરણો / ધર્મ / ચિંતન / લોકસાહિત્ય

તણખા વિનાનું તાપણું	અનુપમ બુચ	200
એકલવીર સનત મહેતા	ડુંકેશ ઓઝા	200
તિલક કરે રઘુવીર ભાગ - 1	રઘુવીર ચૌધરી	250
તિલક કરે રઘુવીર ભાગ - 2	રઘુવીર ચૌધરી	250
આજની નારી	દિવ્યાશા દોશી	200
ધુમાડા વિનાની ધૂણી	અનુપમ બુચ	200
કર સાહબ કી બંદગી	મહેબૂબ દેસાઈ	140
વાતડિયું વગતાળિયું	કાનજી ભૂટા બારોટ	400
સહરાની ભવ્યતા	રઘુવીર ચૌધરી	120
ભારતીય સંસ્કૃતિ આજના સંદર્ભમાં	રઘુવીર ચૌધરી	200
વહીવટની વાતો	કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક	400
યાદોના વૃંદાવનમાં	ગીતા ગીડા	100
સ્મરણવાટિકા	ગીતા ગીડા	140
મનેખ નાનું મન મોટું	પ્રફુલ્લ શાહ	130
પત્રકાર બળવંતરાય શાહ	સં. પુનિતા હર્ણો	100
માતૃતીર્થ	સં. નંદિની ત્રિવેદી	140
અનુભવની એરણ પર	મનસુખ સલ્લા	150
શબરીનાં બોર	ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ	100
સુખદ સંભારણાં	નગીન ગાંધી	70
યાદગાર અનુભવો	ફાધર વર્ગીસ પૉલ	180
મુકુંદ માધવ	મુનિકુમાર પંડ્યા	60
ભારતના ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓ	પી સી પટેલ	90

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

નવલિકા-વાર્તાસંગ્રહો

પ્રવીણ ગઢવી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
આભડછેટના ઓછાયા	૨૨૫.૦૦
છવ્વરૂપ	૨૧૦.૦૦
સ્વર્ગ ઉપર મનુષ્ય	૧૧૦.૦૦

પ્રાણજીવન મહેતા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
પ્રા. વિધાન	૧૦૫.૦૦
પ્રા. કથિત	૧૦૫.૦૦

જય ગજજર

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સાબરને કાંઠે	૧૫૫.૦૦
શરદ તારું ગુલાબ અને બીજી વાર્તાઓ	૧૧૫.૦૦

માવજી કે. સાવલા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મુઘ અબોધ પ્રેમની અનોખી દાસ્તાન (અનુવાદિત વાર્તાસંગ્રહ)	૨૦૦.૦૦
સ્વપ્ન : એક બુદ્ધનું	૩૫.૦૦
(દોસ્તોયવ્સ્કીની The Dream of a Ridiculous Manની OLGA SHARTSE દ્વારા અંગ્રેજીમાં અનૂદિત થયેલ વાર્તાનો ગુજરાતી અનુવાદ)	

અરૂણ ત્રિવેદી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અષાઢની એક મેઘલી રાત	૮૫.૦૦
અલ્પવિરામ	૧૩૦.૦૦

<u>કનુ આચાર્ય</u>		
પુસ્તકનું નામ		કિંમત રૂ.
પિયાલો		૧૩૦.૦૦
ગાંધીનો દીકરો થા. મા		૧૨૫.૦૦
આંતર-બાહ્ય		૧૦૫.૦૦
<u>સાંકળચંદ પટેલ</u>		
પુસ્તકનું નામ		કિંમત રૂ.
સદાચાર ખોવાયો છે		૧૦૦.૦૦
ભારતીય ભાષાઓની પ્રથમ		૭૦.૦૦
૧૫ વાર્તાઓ (અનુવાદિત વાર્તાસંગ્રહ)		
<u>રમેશ શાહ</u>		
પુસ્તકનું નામ		કિંમત રૂ.
વાર્તાપચીસી		૭૫.૦૦
અચલ		૨૭.૦૦
<u>સુમંત રાવલ</u>		
પુસ્તકનું નામ		કિંમત રૂ.
કોરા કેનવાસના રેખાચિત્રો		૧૩૨.૦૦
વાર્તાક્રમણ		૮૫.૦૦
<u>અન્ય લેખકોના વાર્તાસંગ્રહો</u>		
પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
બા વગરનું ઘર (વાર્તાસંગ્રહ)	ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૨૫.૦૦
આસપાસની વાતો (વાર્તાસંગ્રહ)	શીતલ ગોસ્વામી	૮૫.૦૦
એ હું જ છું (વાર્તાસંગ્રહ)	અમિત શાહ	૧૩૦.૦૦
પીઠી (વાર્તાસંગ્રહ)	ધરમાભાઈ શ્રીમાળી	૧૬૫.૦૦
મને સૂરજ થવાના કોડ (એજન્સી) (વાર્તાસંગ્રહ)	કિરીટકુમાર પી. જોશી	૧૮૦.૦૦
ઉષ્ટ્રાખ્યાન (ટૂંકી વાર્તાઓ)	રમેશ ત્રિવેદી	૧૨૫.૦૦

પ્રવીણ પ્રકાશનના શ્રેષ્ઠ પ્રકાશનો

ભગવદ્ગોમંડલ ભાગ ૧થી ૯	મહારાજા ભગવતસિંહજી	૧૦,૦૦૦-૦૦
મહાભારત ભાગ ૧થી ૨૦	વેદવ્યાસ	૧૧,૦૦૦-૦૦
(મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે)		
યોગવિદ્યા	ભાણદેવ	૫૨૫-૦૦
દિવાન-એ-ગાલીબ	અનુ. મનસુખલાલ સાવલિયા	૮૦૦-૦૦
માધવ ક્યાંય નથી	હરિન્દ્ર દવે	૨૦૦-૦૦
કૃષ્ણ અને માનવ સંબંધો	હરિન્દ્ર દવે	૩૦૦-૦૦
મહામાનવ સરદાર	દિનકર જોષી	૪૨૫-૦૦
શ્યામ એકવાર આવોને આંગણે	દિનકર જોષી	૨૨૫-૦૦
પ્રકાશનો પડછાયો	દિનકર જોષી	૧૮૦-૦૦
પેરેલિસીસ	ચંદ્રકાન્ત બક્ષી	૧૪૦-૦૦
સંપૂર્ણ નાથ સંપ્રદાય	ભાણદેવ	૪૦૦-૦૦
ગંગાસતીનું અધ્યાત્મદર્શન	ભાણદેવ	૨૦૦-૦૦
વિશ્વના મહાન ગણિતશાસ્ત્રીઓ	ડૉ. રમેશ ભાયાણી	૬૦૦-૦૦
ભારતના મહાન સંગીતકારો	મનસુખ સાવલિયા	૯૦૦-૦૦
નંદનવનના પારિજાત	મનસુખ સાવલિયા	૩૦૦-૦૦
ભાગુ તો ભોમકા લાજે	જયમલ્લ પરમાર	૪૦૦-૦૦
ઘરતીની અમીરાત	જયમલ્લ પરમાર	૩૨૫-૦૦
વૈશ્વિક ચેતના	કર્નલ સી. સી. બક્ષી	૩૫૦-૦૦
કૃષ્ણ મારી દૃષ્ટિએ	ઓશો	૪૦૦-૦૦
૫૬ ધૂંધરું બાંધ	ઓશો	૬૦૦-૦૦
શિક્ષણના સિતારા	ઈશ્વર પરમાર	૮૦૦-૦૦
છ અક્ષરનું નામ	રમેશ પારેખ	૫૦૦-૦૦
આઠો જામ ખુમારી	અમૃત ઘાયલ	૭૫૦-૦૦

પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ.

લાભ ચેમ્બર્સ, મ્યુ. કોર્પો. સામે, દેબર રોડ, રાજકોટ.

Website : www.pravinprakashan.com / Email : pravinprakashan@yahoo.com

શ્રી રવિશંકર મહારાજ પાસેથી બારૈયા બહારવટિયાઓની વાતો એ સાંભળી લાવેલા તે કેવા એકરસ થઈને ઊલટથી એ કહેતા હતા. સાચું કહું તો મને મનમાં ઠૂપો ડર લાગ્યો હતો : સાધુ સભાન થશે, કવિ જયગાથામાં પડશે, પણ મેઘાણીભાઈએ સારી સમતુલા જાળવી. પોતે મહારાજમાં ભળી જાય અને મહારાજ એમની ધરતીનાં બાળકો પાછળ અલોપ થાય — એ રીતે કેવળ ધરતીને આગળ ધરીને એમણે ‘માણસાઈના દીવા’ આપ્યું.

— ઉમાશંકર જોશી

સૌરાષ્ટ્રના સાહસશૂર વ્યાપારી શેઠશ્રી નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતાની આ ‘અનુભવકથા’ સાહસિક યુવાનોને પ્રેરણા આપે છે. સૌરાષ્ટ્રના સાહસપ્રિય પ્રજાજનો પરદેશમાં જઈ આપબળે, રાજ્ય કે બીજી કોઈ પણ સત્તાના ટેકા વિના શી રીતે વસાહત જમાવતા, વેપાર ખીલવતા તેનો એક સળંગ ઇતિહાસ આમાં આપીને ગુજરાતી ભાષાની કીમતી સેવા કરી છે. વ્યાપારપ્રિય વૃત્તિને, સાહસના પાસા પાડીને તેજસ્વી ને સમૃદ્ધ બનાવનારી અનુભવકથા છે.

— ગઢવી મેરૂભાઈ મેઘાણંદ

‘બનીઅન સ્કિપ્ટ’ વખાણાઈ. ૧૬મી સદીમાં ‘વિમલપ્રબંધ’માં ૧૮ લિપિઓ દર્શાવી છે. ‘બનીઅન સ્કિપ્ટ’નું એક નામ છે ગુર્જરલિપિ. છેક દલપતરામ સુધી એના નમૂના સુલભ છે.

— સરોજ પટેલ

નરસિંહરાવ દિવેટિયાના ‘સ્મરણસંહિતા’ કાવ્યનો ૧૯૬૫માં એક ઓસ્ટ્રેલિયને અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો છે. એક પાદરી અભ્યાસી ફાધર ફેન્સિસ ઝેવિયર વ્હિટલીએ આ અનુવાદ કર્યો છે, જેને ગુજરાતી આવડતું નહોતું. એટલે ખાસ એક ગુજરાતી માધ્યમની નિશાળમાં એક વર્ષ લગલગાટ ગુજરાતી ભણવા ગયા, અને ગુજરાતી પદ્ય ને છંદો શીખ્યા, કારણ કે આ અંગ્રેજી અનુવાદ પણ ગુજરાતી જેટલા જ રસાળ પદ્યમાં થયો છે. કાવ્યાનુવાદ પહેલાં છાપેલાં પૂરાં ૧૯ પાનાંમાં તેઓ નરસિંહરાવના જમાનાની કૌટુંબિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિઓનું ઝીણું ઝીણું અવલોકન લખે છે.

— હસિત મહેતા

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

વચનપાલન અને શીલપાલન : આ બન્નેમાં દૃઢતા લાવો

વચનપાલન અને શીલપાલન : આ બન્ને તત્ત્વોમાં આજે ચોતરફ નિર્બળતાનાં દર્શન થઈ રહ્યાં છે ! આવું અચાનક તો ન બને; તો વિવેકનો આવો અભાવ કેમ ? આનો જવાબ છે :

નિત્ય પ્રભાતે ઊઠીને માતાને પ્રણામ કરવાથી શીલપાલનનું બળ મળે છે અને પિતાને પ્રણામ કરવાથી શક્તિ પ્રગટે છે.

પ્રણામ કરવાથી તેઓના ઉપકારના સ્વીકાર સાથે 'કૃતજ્ઞતા' નામનો ઉત્તમ ગુણ પ્રગટે છે — પોષાય છે. નમ્રતા, નિરભિમાનતા વગેરે ગુણો પણ એ રીતે ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થાય છે. ચક્રવર્તી ભરત રાજા જેવા માનવમાં દેવ સમા ગણાય; તેવા મહારાજા પણ મરુદેવા માતાને નિત્ય પ્રણામ કરતા હતા.

આપણે પણ આપણા જીવનમાં ભક્તિ અને શુદ્ધિ ખીલવવા માટે આ કર્તવ્ય રોજ કરવું જ જોઈએ. (અંક : ૭૯)

સેવો ઉત્તમને સદા યદિ યાહો ઉત્કર્ષ પોતા તણો

આગ્રહશક્તિ એ જીવનને દિશા દેનારી શક્તિ છે.

તમે આ વાત તો સાંભળી જ હશે કે વનના રાજા સિંહ માટે કહેવાય છે :
'મરે ભૂખે ભાવે મૃગપતિ કદા તૃણ ન યરે.'

સિંહ ગમે તેવો ભૂખ્યો હોય તોય ઘાસમાં મોં ન ધરે. આ એની કુલવટ છે. વિશ્વ ઉત્તમ તત્ત્વોથી વાંઝિયું નથી હોતું. હા, તેની સંખ્યામાં વધ-ઘટ થતી રહે છે. નહીંતર ઉત્તમની સાથે જ જન્મારો જાય છતાં તેને ઓળખી ન શકે. બહુલતા એ લોકોનેય પરપ્રત્યયનેયબુદ્ધિ હોય છે. બીજાના અભિપ્રાય ઉપર વજન દેનારા હોય છે. આપણે એવી ટેવ પાડી દઈએ કે ઉત્તમ સિવાયનું કશું ન ભાવે. જે શ્રેષ્ઠ હોય, ગુણવત્તામાં આગળ હોય તેના ઉપર જ પસંદગી ઊતરે. અવેજી ન ચાલે; વિકલ્પ ન ચાલે. જો ઉત્તમની જ શોધ હોય તો વહેલું-મોડું તે મળે જ મળે. (અંક : ૬૯)

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર • અમદાવાદ

સ્પૃહા ભાર છે, તે ઉતારો હળવાશ છે

મનને કોઈ પણ, ચાહે લોખંડના, ચાંદીના કે સોનાના પિંજરે પૂરનાર સ્પૃહા છે. પછી તે સત્ વિષયક હોય કે અસત્ વિષયક.

સ્પૃહા કરી કે પુણ્ય ઓછું પડ્યું. તે મેળવવા, આંબવા પનો ટૂંકો પડ્યો.

મનની વિચિત્ર ખાસિયત છે : જે ન મળે તેને જ મેળવવા મથ્યું રહે. તે નિષ્ફળતાના કારણરૂપ પુણ્યની ખામી જુએ તો જ પુણ્ય-સંપત્તિ વધારવા તરફ તે વિચારે. પણ... વો દિન કબ ? તે તો તેને હાંસલ કરવા જ લાગ્યો રહે.

તો, એવી સ્પૃહાનો ભાર લઈને જીવવાને બદલે હળવું જીવન જીવવા માટે કવિ ઉમાશંકરનું એક સૂત્ર ગાંઠે બાંધવા જેવું છે :

‘જે જે થતો પ્રાપ્ત ઉપાધિ યોગ,
બની રહો તે જ સમાધિ યોગ.’

સહજતાથી જીવવું — સારા સંકેતો મળે તો તે તરફ જીવન વાળવું. પ્રત્યેક સંકેતમાં ઈશ્વરની લિપિ જોવી. તેને ઉકેલવાની કોશિશ કરવી. આપણું જીવનકાર્ય શું હોય તેની આપણને ખબર ન હોય તેમ બને, પરંતુ ‘એને’ ખબર છે. તે જે રીતે જીવન દોરે તેની વચ્ચે દબલગીરી ન કરીએ અને ‘તેના’ દોરવાયા દોરવાઈએ. તેના ઈશ્વારને સમજવા ભરપૂર મહેનત કરીએ. એ સમજાય તો તે તરફ વળીએ. કાંઈક નક્કર મેળવ્યાના અહેસાસ સાથે જિંદગીની ચોપડીના બીજા પૂંઠાને પણ બંધ કરીએ. કો’ક તેને માથે મૂકશે એ શ્રદ્ધા રાખવી ગમે છે એ માટે.

મનને સમજાવવું પડે છે કે સ્પૃહા ન રાખો. પુણ્ય પ્રમાણે સામેથી જ આવશે. જાણો છો ? એના ઉપર આપણું નામ કોતરાયું છે ! બીજું કોઈ એની માલિકી નહીં કરે. મળશે, આપણને જ મળશે. — પણ તેના સમયે અને આપણા કિસ્મત પ્રમાણે.

ભરોસો રાખજો અને તૈયાર રહેજો.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

પદ્ય

કવિતાને લગતું ત્રૈમાસિક

તંત્રી
રવીન્દ્ર પારેખ

સંપાદક
ધ્વનિલ પારેખ

સહસંપાદક
ભારતી દેસાઈ, જગદીશ કંથારીઆ

કવિતા, આસ્વાદ, અનુવાદિત કાવ્યો,
કવિતાવિષયક સૈદ્ધાંતિક લેખો વગેરેનો સમાવેશ

હવે પછીનો અંક ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર ૨૦૧૯ (ત્રણ અંકો પ્રગટ)
સર્જકો પોતાની કૃતિ padya2019@gmail.com પર મોકલી શકશે.

આગામી અંકો આસ્વાદ – અનુવાદિત કાવ્યોના
વિશેષ-અંક રૂપે પ્રકાશિત થશે. સર્જકો એ માટે પણ કૃતિ મોકલે.

વાર્ષિક લાવજમ ૨૦૦ રૂ.

લાવજમ માટે

એકાઉન્ટ – padyakavitasamayik

એકાઉન્ટ નં. – 38225339297

IFSC - SB1N0014977

લાવજમ ભરનારે નામ-સરનામાની વિગત સાથે 94262 86261
ઉપર વોટ્સએપથી જાણ કરવી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫
(૧૮૯૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

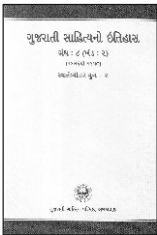
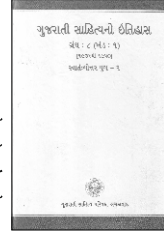
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬
(ઈ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૧
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨

સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, પૃ. ૪૫૬, કિં. રૂ. ૫૬૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં કવિઓ, નાટ્યકારો, નિબંધકારો અને બાળસાહિત્યકારોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૨
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨

સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, ૪૮૬, કિં. રૂ. ૬૨૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં નવલકથાકારો, વાર્તાકારો, ચરિત્રકારો, અનુવાદકો, વિવેચકો, સંશોધકો અને સંપાદકોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

PREMIUM LAMINATES
DON'T LAST LONG WITH
REGULAR ADHESIVES.

SWITCH TO FEVICOL HI-PER.

HIGH INITIAL GRAB; REQUIRED FOR
PASTING PREMIUM LAMINATES

ANTI-BUBBLE FORMULA

WATERPROOF

SETS IN 2 TO 3 HOURS

